

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՈՆ



2020

ԱՊՐԻԼ – ՅՈՒԼԻՍ ԹԻՒ 4-5-6-7
ՂԲ. 92 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ



ՄԻՈՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՂԲ. 92 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

2020	ԱՊՐԻԼ – ՄԱՅԻՍ – ՅՈՒՆԻՍ – ՅՈՒԼԻՍ	ԹԻԻ 4-5-6-7
2020	APRIL – MAY – JUNE – JULY	№ 4-5-6-7

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE
ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 92



ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

*Իրաւատէր՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի*

*Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem*

*Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսէհ Աբեղայ Ալոյեան
Editor in Chief: Father Nerseh Aloyan*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր պատգամը Ս. Յարութեան տօնին առիթով 91

ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Սուրբ Յովհան Օձնեցին վրացական աղբիւրներում 93

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՈՍԿԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Կամաւոր մարտիկի խօսքը (ի տես 1915-ի Մեծ Եղեռնին) 97

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Դուն 98

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց 99

Տաղարան Յովհաննէս Կարնեցիի

100

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԴՈԿՏ. ԶԱԽԷՆ ԱԻ. ՔՀՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի «Ազգապատում» երկին շարունակութիւնը
ի յուշ մեծ պատմաբանին 108

ԳՐԱԿԱՆ

MICHAEL E. STONE

A poem by Hovhannes Erznac'i Pluz (Armenian and English) 111

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ՎԱՐԴԻԹԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Երաժշտութեան քարակերտ վկայութիւնները 119

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

NAVASART MARDOYAN

The relation between the Orthodox and the Armenian church (12 century) 121

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԽԱԶԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Նորայայտ բառեր եւ բառերի նոր վկայութիւններ ԺԳ. դարի
հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններում 133

ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՀՆՅ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Ֆ. Կ. Կոնիբերի Նիկողայոս Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինիանոսի»
դարաշրջանում» անգլերէն առաջին թարգմանութեան նորայայտ բնագիրը 144

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**ՆԵՐՍԵՆ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**

Ընդհանուր բովանդակություն «Սիոն»-ի (1970-1975) 160

ՅՈՒՆԵՍԿՈ**ՆԵՐՍԵՆ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**

Հայոց Հայրիկը (Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ) 172

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂՎԱՍԱՐԵԱՆ

Խրիմեան Հայրիկի սենեակը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքում
(Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ) 184

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

Իմ տեսակցությունը Խրիմեան Հայրիկի հետ 186

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Երկու Հայր 189

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ**

Տելիչեան խնդիրը (Ս. Գիրքը եւ Բաբելոն) 190

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ՆԵՐՍԵՆ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**

COVID-19 կամ Քորոնա ժահրը եւ անոր հետեւանքները Երուսաղէմի մէջ 195

Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի ամսվերջի հանդէս 201

Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Շրջանաւարտից հանդէս 201

Եկեղեցականք - Բեմականք 202

Պաշտօնականք 206

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Սաղիմաբնակ եւ Սփիւռքի մէջ բնակող նախկին Երուսաղէմցիներու ուշադրութեան 207

Յօդուածագիրներու ուշադրութեան 208



ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Քաւական ուշ կ'անդրադառնանք «Քորոնա» ժահրի ստեղծած իրողութեան, որուն սարսափը, եւ ահռելի հետեւանքներու մղձաւանջը ամիսներէ ի վեր մտահոգած են աշխարհասփիւռ մարդկութիւնը. որովհետեւ սիրեցինք յուսալ որ ան շուտով պիտի վերջանար, թէ մարդիկ ի գին ամէն զոհողութեան պիտի խնայէին ժահրի սպանդին յաճախանքը, որուն աւերներով տակաւին կը տուայտին վերապրող հոգիները: Դժբախտաբար սակայն «Քորոնա» համաճարակը իրողութիւն մըն է, եւ ամիսներէ ի վեր կը չարչարէ մարդկութեանը:

Այս օրերուն սրտառուչ եւ ամէն գնահատանքէ վեր է գործը բժիշկներուն, որոնք անքուն գիշերներ կ'անցընեն ներքին եւ արտաքին իրենց աշալուրջ հսկողութիւններով, զեղչելով այս կերպ շատ բան վտանգէն՝ որ կը սպառնայ մեր ժողովուրդին:

Դժխեմ եղած է միշտ մեր ճակատագիրը անցնող դարերու ընթացքին, պատմութեան իւրաքանչիւր ձախորդ վայրկեանին մենք տուած ենք մեր տուրքը, եւ սակայն Աստուծոյ հովանաւոր Աջը միշտ անպակաս եղած է մեր վրայէն, ու մեր գոյութեան ուղղուած հարուածը վրիպած է իր նպատակէն: Ժողովուրդներ իրենց գոյութեան բախտորոշ պահերուն է, որ ի յայտ կը բերեն իրենց հոգեկան ինքնութիւնը, իրենց ազգային նկարագիրը բացատրող ոյժերուն արժէքը: Մեր ազգային նկարագրի ամենէն կարկառուն գիծն է զոհողութեան ոգին, եթէ յաճախ մեզի պակսած է իմաստութիւնը, արտաքին իրողութիւնները կշռելու խելքը, բայց երբեք զոհողութիւնը: Ու այդ զգացումը կը ծնի ոգիի միութենէն, առանց այս տիրական զգացումին, գոյութիւն չունի արեան եւ ճակատագրի միութիւն: Ու սիրելի է մեզի հոս արձանագրել հոգեկան

այդ միութիւնը մեր ժողովուրդին, «Քորոնա» ախտի թաթին ներքեւ, հաղորդ իրարու ցաւին ու կարիքներուն, հոգեխառնուած ու միաձոյլ, միասին տանելու վիշտն ու տառապանքը, որ բոլորիս հաւասար բաժին կը դառնար այսպէս: Ու անտարակոյս այդ սուրբ զգացումին երաշխիքով է, որ անգամ մը եւս մեր վրայ կը կարկառուի Աստուծոյ նախախնամող Աջը, որպէսզի «Քորոնա» չարիքին ժանիքները խորտակուին, առանց հասնելու մեր հոգիին ու մարմնին եւ անոնցմով պայմանաւոր արժէքներուն:

Աղէտը վերջ չէ գտած սակայն ու կը շարունակուի նոյն թափով: Կեանքն ու շարժումը դադրած է ամենուրեք: Մեր ժողովուրդը կը շարունակէ տակաւին մնալ վանքին պարիսպներէն ներս, անգործ ու լքուած, սպասելով լաւագոյն օրերու խոստումին՝ սպառելու սարսափին ու մղձաւանջին մէջ իր քանի մը լուծանքներով:

Տագնապի առջեւ է կանգնած նոյնպէս Սուրբ Աթոռը: Քորոնա կոչուող աղէտը զըրկած է զինք ամիսներէ ի վեր, կալուածական եւ եկամտային իր բոլոր միջոցներէ. եւ ինչ որ կը մնայ մեր տրամադրութեան տակ, համեստ ապրուստի մը միջոցն է լոկ: Սակայն Պատրիարքութիւնս տնտեսական այս դժնդակ կացութեան մը ընդմէջէն, պիտի շարունակէ իր կեանքը, մինչեւ որ դարձեալ ծագի Աստուծոյ բարութեան եւ խաղաղութեան արեւը Սուրբ Երկրին եւ յատկապէս Հայոց Վանքին վրայ:

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՕՍՔ

Ժամանակը առիթ կու տայ մեզի դրամ շահելու, իսկ դրամը՝ ժամանակ վատնելու:

Ժամանակը սպաննելու հազար ձեւ կայ, բայց յարութիւն տալու ոչ մէկ միջոց:

Կեանքը մեծ վաճառատուն մըն է, ուր ամէն ինչ կը գտնես բացի փնտռածէդ:

Անկեղծ եւ իրա՛ւ բարեկամութիւնը մարդկային կեանքի ամենէն շքեղ եւ ամենաթանկագին հարստութիւններէն մին է:

Աբու Լալա Մահարի

Կեանքի նպատակը կատարեալին հասնելու յոյսը չէ, այլ միշտ լաւագոյնին ձգտելու կամքը:

Միայն անոնք կը ձանձրանան կեանքէն, որոնք չեն ճանչնար արուեստի գեղեցկութիւնը: Կեանքը առանց արուեստի՝ միջակ հոգիները միայն կրնայ գոհացնել:

Չկայ աւելի ուժեղ կախարդանք, քան բառերու կախարդանքը:

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀՕՐ ՊԱՏԳԱՄԸ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

«Եթէ հոգի այնորիկ որ յարոյց զՅիսուս ի մեռելոց՝ բնականալ է ի ձեզ, ապա եւ որ յարոյցն զՔրիստոս ի մեռելոց՝ կենդանացուցէ զմահկանացու մարմինս ձեր»:

«Եթէ ձեր մէջ կը բնակի Հոգին Անոր՝ որ մեռելներէն յարոյց Յիսուսը, ապա ուրեմն Ան որ մեռելներէն յարոյց Քրիստոսը, ձեր մահկանացու մարմինները եւս պիտի կենդանացնէ ձեր մէջ բնակող իր հոգիով»:

(Հռոմ. Ը:11)

Բոլոր անոնց՝ որոնք ժանտագին ու ծանր այս օրերուն, արդի գիտութեան մարդուն պարգեւած հրաշք-գիւտերուն միջոցաւ, հեռուէն աչքով եւ ականջով կը հետեւին Զատիկական այս արարողութեան, կ'ուզենք անգամ մը եւս հակիրճ կերպով անդրադառնալ այս օրուան՝ մեր Փրկչին սուրբ Յարութեան տօնին իմաստին:

Քրիստոնէական եկեղեցին իր տօնացոյցին մէջ Ս. Յարութեան տօնին տուած է առաջնահերթ տեղ, նախապատուութիւնը միւս տօներուն մէջ, նոյնիսկ Ծննդեան տօնէն առաջ: Եթէ Քրիստոսի Ծնունդը, որ կու գար մարդկութեան պարգեւել երջանկութիւն եւ յոյս պարգեւող սկիզբ մը, մինչ Զատիկը կու գար տալու աւետիսը կեանքին վերջնական ու ամբողջական յաղթանակին: Մէկ կողմէն, եթէ Ծննդեան տօնը կը ջերմացնէ մեր հոգիները, միւս կողմէն սակայն Զատիկը կու գայ վերջնականապէս հանդարտեցնելու մեր միտքերը թէ մահը մարդուն վախճանը չէր այլեւս: Այն, ինչ կը սկսէր Բեթղեհէմի մէջ՝ կու գար աւարտիլ Գողգոթայի վրայ, թերեւս աւետարաններու այս պատմութիւնը եւս կրնար դառնալ աշխարհի ուրիշ գեղեցիկ պատմութիւններէն մին, ինչպէս նաեւ երբ կը կարդանք Քրիստոսի հանգիպումը էմմաուսի ճամբուն վրայ իր յուսալքուած աշակերտներուն: Սակայն Զատիկական այս առաւօտը կու գայ մեր աչքերը կեդրոնացնելու պարապ գերեզմանի մը վրայ, ուրկէ պիտի լսուէր հետեւեալ յուսադրիչ ու կենսատու բառերը. «Զէ աստ, այլ յարեալ»: Ահա այս դէպքն է որ այս օրերուն կը յիշատակէ քրիստոնեայ աշխարհը, ամենայնականշական հրաշքը, մարդկային պատմութեան մէջ պատահած ամենաբացառիկ դէպքը, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը աշխարհի միակ եւ ճշգրիտ իրականութիւնն է, եւ Աստուածորդուն Յարութիւնը՝ մեր հաւատքին ամենապերճախօս փաստը:

Մեռելներէն իր յարութիւն առնելու պատկերը միշտ մեր Փրկչին մտքին մէջ էր, որուն համար ալ հրեայ կրօնականներ ուզեցին հարցականի տակ առնել անոր հեղինակութիւնը, երբ ան կը բուժէր դիւահար երիտասարդը, եւ ըսին. «Վարդապետ, կ'ուզենք քեզմէ նշան մը տեսնել»: Որուն Յիսուս պատասխանեց, ըսելով. «Զար եւ շնացող ազգ, նշան կ'ուզէք բայց ձեզի ուրիշ նշան պիտի չտրուի բացի Յովնան մարգարէի նշանէն. ինչպէս որ ան երեք օր եւ երեք գիշեր մնաց կէտ ձուկի փորին մէջ, նոյնպէս ալ մարդու Որդին երեք օր եւ երեք գիշեր պիտի մնայ երկրի ընդերքին մէջ»: Անկասկած Աստուածորդուն միւս հրաշքները բաւականին տպաւորած էին իր հետեւորդները, սակայն այս մէկը կու գար տալու գերագոյն փաստը անոր իրաւ էութեան: Թերեւս խաչին շուքը ձեւով մը մթագնէր իր միւս հրաշքները, սակայն Յարութեան փառքը պիտի գար խաչը վերածելու լուսաշող նշանի մը, որ պիտի վերահաստատէր հաւատքը բոլոր անոնց՝ որոնք առաջին հերթին հաւատացած էին խաչեալ Փրկչին ու հետեւած անոր: Քրիստոս իր աշակերտներուն տուաւ այն ոյժը, որ իրեն տրուած էր Հայր Աստուծմէ,

խոստանալով միշտ ըլլալ իրենց հետ մինչեւ աշխարհի վախճանը: Եւ Յարութեամբ հաստատուած այս հաւատքն էր որ կու գար ամբողջ 20 դարեր ներշնչելու քրիստոնեայ հաւատացեալը, որովհետեւ իրեն համար Քրիստոս է Ճամբան, Ճշմարտութիւնն ու Կեանքը. ո՛չ մէկ փիլիսոփայ, գիտնական կամ մտաւորական կրցած է ըսել ա՛յն ինչ որ մեր Տէրը ըսաւ. «Ես եմ Յարութիւն եւ Կեանք. ան որ կը հաւատայ ինծի նոյնիսկ եթէ մեռնի՝ պիտի ապրի, եւ ան որ կ'ապրի ու կը հաւատայ ինծի, երբեք պիտի չմեռնի»:

Մեր կրօնքին ամենակարեւոր ու յատկանշական բառը՝ Յարութիւնն է, որ կու տայ ճշգրիտ նկարագիրը մեր հաւատքին, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը ինքնին՝ Յարութեան կրօնքն է: Եւ ճիշդ այս է որ կու տայ Հռոմայեցւոց Թուղթէն առնուած մեր բնաբանը խաւարի մէջ գտնուող եւ քայքայուող աշխարհին, ուր ապագային նայող Մարդը ոչ միայն յուսալքուած է, այլ նաեւ լեցուած մտահոգութեամբ եւ վախով, քառսէն՝ կարգ ու կանոն եւ մահէն՝ կեանք ստեղծելու իր անկարողութեամբ: Մենք ընդհանրապէս Սուրբ Յարութեան հրաշքին կը նայինք իբր յաւելում մը Աստուծոյ փրկագործութեան ծրագրին վրայ, կամ պարզապէս իբր վերջաբանը Աւետարաններուն: Բայց պարզ իրականութիւնը այն է, որ մենք երբեք Նոր Կտակարան մը պիտի չունենայինք, եթէ անոր գրողները Աստուածորդւոյն հրաշագործութիւնները չամբողջացնէին Յարութեան այն բացառիկ ճշմարտութեամբ, որ մեր Փրկիչը վերջնականապէս յաղթած էր մահուան եւ հիմա կ'ապրէր յաւիտեան:

Սիրելի հաւատացեալներ, ժահրի եւ ժանտի այս օրերուն, մենք բոլորս կարիքը ունինք մեր Փրկչին կենսատու խօսքերու գրգիռին, եւ թող այսօր անգամ մը եւս կրկնենք իր առաքեալներուն ուղղուած խօսքը, «Ձեր հաւատքը պիտի փրկէ ձեզ»: Սիրելի եղբայրներ եւ քոյրեր, շաբաթ մը եւս եւ մենք կը նշենք մեր ազգային գողգոթայի եւ միաժամանակ յարութեան 105-ամեակը: Հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէութեան վերջնական դարձէն ի վեր իր ամբողջ էութեամբ հաւատացած է Փրկչին Յարութեան: Մենք՝ որ հայ ենք ու անցած հազար գողգոթաներէ ու խաչելութիւններէ եւ միշտ վերապրած, թող երբեք չյուսահատինք եւ յուսալքուինք. հաւատացէ՛ք ու վստահ եղէ՛ք որ Հայր Աստուած գիտէ ամէն շարիքէ ետք բարիքի բաժին մը հանել մարդուն: Միշտ յիշեցէ՛ք որ Աւագ Ուրբաթն էր մարդկութիւնը Զատկական առաւօտ առաջնորդողը. մենք երբեք յաւիտեանական կեանքի պիտի չարժանանայինք եթէ Աստուածորդին իր կեանքը շտար մեզի համար: Այս զգացումներով եւ խոհերով կ'ողջունենք ձեզ բոլորդ, ըսելով.

**ՁԵՁ ԵՒ ՄԵՁ ՄԵԾ ԱՒԵՏԻՍ,
ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ Ի ՄԵՌԵԼՈՅ**



ԱՂԲԻՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆ ՕՃՆԵՑԻՆ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒՄ

Սուրբ Յովհան Օճնեցու¹ կամ Յովհաննէս Իմաստասէրի² աստուածաբանական-գիտական ու հայրապետական գործունէութիւնը Հայ Առաքելական Եկեղեցու կարեւորագոյն շրջափուլերից է: Նրա կառավարումը համընկաւ արաբական տիրապետութեան շրջանին, եւ, որպէս հետեւանք, Հայ Առաքելական Եկեղեցու ոչ քաղկեդոնական դաւանանքի էլ աւելի յստակեցման ու ամրապնդման հետ:

Ուսումնասիրութեան գիտական առանցքը կազմուելու է պատմական ու աղբիւրագիտական քննութեան, ինչպէս նաեւ համեմատական աստուածաբանութեան մեթոտներով: Հայ առաքելական եկեղեցու ու հայ ժողովրդի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար մեծ կարեւորութիւն են ներկայացնում օտարազգիների, յատկապէս դրացի ժողովուրդների պատմական աղբիւրների ուսումնասիրութիւնը, որը հնարաւորութիւն կը տայ, թերեւս, նորովի վերաարժեւորել մեր պատմութիւնը եւ որոշ՝ ցայժեւ քիչ յայտնի տեղեկութիւններ քաղել: Հայ-վրաց գիտական, աստուածաբանական, փիլիսոփայական առնչութիւնների համապարփակ ուսումնասիրութիւնը մեծ աղբիւրագիտական կարեւորութիւն է ներկայացնում երկու ժողովուրդների պատմական փոխառնչութիւնների ուսումնասիրման համատեքստում, որոնց փուլային բաժանման փորձ է արել մասնաւորապէս Շ. Նուցուբիձէն՝ բաժանելով այդ փոխազդեցութիւնները 2 փուլի՝ 1. Դաւիթ Անյաղթի, 2. Իսաի Պետրիցիի³:

Հայ-վրաց փոխառնչութիւնների համատեքստում մեծ կարեւորութիւն է ներկայացնում Մանազկերտի 726 թ.-ի հայ-ասորական միացեալ եկեղեցական ժողովը եւ այդ ժողովի ընդգծուած հակաքաղկեդոնական բնոյթը: Ժողովը հրաւիրած Յովհան Օճնեցու դաւանաբանական գործերն այնպիսի մեծ հեղինակութիւն են վայելել հայկական եկեղեցական միջավայրում, որ յետագայի անուանի հայ աստուածաբաններ հիմնուել, յղել են Օճնեցուն, մասնաւորապէս խոշոր աստուածաբան, Զաքարէ Զաքարեանի խոստովանահայր՝ Մխիթար Գոշի «Գծագրութիւն Յաղագս վրաց» հայոց դաւանանքի ու աւանդութեան ուղղափառութիւնը հիմնաւորող թղթի հիմնական աղբիւր են հանդիսացել Յովհան Օճնեցին ու Անանիա Սանահնեցին⁴: Հայոց Առաքելական Եկեղեցու համար կարեւոր դաւանաբանական հիմք հանդիսացող «Գիրք թղթոց»-ի հարցում եւս որոշ հայ հեղինակներ, մասնաւորապէս Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը, կարծում են, որ Օճնեցին մեծ դեր է խաղացել, վերջնականապէս ամբողջացնելով ու կանոնակարգելով այն⁵: Անշուշտ, Մանազկերտի ժողովի ու, առհասարակ, Յովհան Օճնեցու դաւանաբանական հակաքաղկեդոնական երկերն ու գործունէութիւնը պիտի հակադարձուէին քաղկեդոնական, մասնաւորապէս մեզ՝ հայերիս, առաւել մօտ վր-

¹ «Էր ի գաւառէն Տաշրաց, որ արդ կոչի Լաւոնի» - տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վարդապետի հիւսիսային կողմանց եւ նրանց իմֆնութիւնը, վրացերէնից թարգմանեց Հ. Բայրամեանը, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 51:

² «Իմաստասէր» պատուանուն մասին աւելի մանրամասն տե՛ս Հայր Դևոնդ Ալիշան, Յուլիկ, Բ, էջ 307:

³ III. Нучубидзе, История грузинской философии, Тбилиси, 1960, с. 447-471.

⁴ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, աշխատ. Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 12-13:

⁵ Նոյն տեղում, էջ 26, տե՛ս նաեւ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վարդապետի հիւսիսային կողմանց եւ նրանց իմֆնութիւնը, էջ 91:

րաւորութիւն կը տան մեզ կողքից նայելու սեփական պատմութեանը, ու թերեւս որոշ հարցերում այն վերաիմաստաւորելու¹⁴:

ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Պ.գ.թ., աւագ գիտաշխատող, Հնագիտութեան ու
ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւանի Մեսրոպ
Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-
Մատենադարան

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐ

Երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշանակ:

Նեղութիւնք զհամբերութիւն գործեն:

Բազումք են կոչեցեալք, եւ սակաւք ընտրեալք:

Ամենայն շարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուումնութենէ:

Տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ:

Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ:

Մարգարէ յիւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի:

Վկայութիւն իմ ճշմարիտ է, զի գիտեմ ուստի եկի, եւ յո երթամ:

Իմաստուն կանայք շինեցին տունս, իսկ անզգամքն ձեռք իւրեանց կործանեցին:

Վա՛յ որ պահէ զազահութիւն շար ի տան իւրում:

Մի՛ նիւթեր բարեկամի քում չարիս, որ հեցեալ եւ յուսացեալ իցէ ի քեզ:

¹⁴ Նիւթս պատրաստելու հարցում արժէատւ խորհրդատուութեան համար երախտապարտ ենք պրոֆեսորներ՝ Մարիամ Զխարտիշուիլիին, Սերգո Վարդոսանիձէին, դոկտորանտ՝ Շոտա Մաթիթաշուիլիին եւ վրացագէտ-բանասէր Ասյա Դարբինեանին:

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԿԱՄԱԽՈՐ ՄԱՐՏԻԿԻ ԽՕՍՔԸ
(Ի ՏԵՍ 1915-Ի ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ)**

Ի՞նչ իրաւունքով՝ թուրքը ցեղասպան
Պիտի մորթոտէր մտաւորական,
Բանուոր ու մշակ, կիւն, մանուկ ու ծեր,
Հարուստ ու աղքատ – եւ անզէ՛ն անձեր...

Ի՞նչ իրաւունքով՝ դարերէ ի վեր
Թուրքն Հայոց հողին պիտի դառնար տէր,
Պատիւ աղարտէր... եւ գտնէր հնար
Իր գա՛րշ գոյութեան,- անպատի՛ժ մնար...

Ի՞նչ իրաւունքով՝ պիտի գրաւէր
Վաստակը Հայոց արի, անձնուէր,
Եւ զանոնք թողէր անօթի՛, թշուա՛ռ,
Պանդուխտ ու գերի – եւ ինք յղփանա՛ր...

Ի՞նչ իրաւունքով՝ ան պիտի քանդէր
Հայոց կոթողներ, շէնք ու պալատներ,
Եկեղեցի, վանք, դպրոց լուսավառ,
Ամէ՛ն ինչ պղծէր – եւ սո՛ւրբ ձեւանար...

Վա՛յ քու օրէնքիդ ծիրն անիծեմ ես,
Անա՛րգ թշնամի: Վա՛յ անոր որ հեզ,
Ու նկուն կամքով դեռ կը սպասէ ցարդ,-
Զի՛ խորտակեր քեզ, որպէս անպէտ սարդ:

Ոսկան Յովհաննէսեան

Նիւ Եորք

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**(Ա. Կիրակէ Աղուհացից)****ԴՈՒՆ****Մատթ. Զ. 1-21**

ԴՈՒՆ ես Աստուած ողորմութեանց անսպառ,
 Միայն Քեզմով կ'ապրի հոգիս սովաբեկ.
 Երբ Դուն կու տաս բարիքներ ձրիաբար՝
 Ես, շնորհներովդ բարերարեալս աղքատ, հէ՛ք,
 Պատառըս չոր պիտ' կարկառեմ նօթիին,
 Մինչեւ փչեմ կեանքիս շունչը վերջին:

ԴՈՒՆ՝ մշտաբուխ ուրախութեան յորդ աղբիւր,
 Եւ սրտերու կեանք, լոյս, հուր Դուն կու տաս.
 Ես՝ ինքնաստեղծ տանջանքներովս հազար, բիւր,
 Օրէնքի բեռ մը դրած իմ վրաս,
 Ու պահեցողի տրտում դէմքով կեղծաւոր,
 Զո՛ւր պարծանքի պար կը բռնեմ անսովոր:

ԴՈՒՆ՝ ճշմարիտ ու Երկնաւոր Տէր, գանձ մեծ.
 Յաւիտենին փարթամութեամբ ակաղձուն¹.
 Ես՝ եմ հոգւոյս միակ գանձին ուտիճ, ցեց՝
 Շընորհքներէս սնանկացած եմ համբուն²:
 Գանձս ու սիրտս ես ուրիշ տեղ եմ թաղած,
 Եւ տակաւին կը ձգտիմ երկնային սո՛ւրբ փառաց:

Գր. Հ. Գալուստեան

Տարսոն

1915

¹ Ակաղձուն - աղցուն² Համբուն - ամբողջովին

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՀՐԱԽԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱԻԵՏԵԱՅ**

... ՅՈՒՂԱԲԵՐ ընդ սուրբ կանանց լի բարձրեալ մեր զիւղ հաւատոյ,
 Մի՛ յանօթ բըրտի շինած, այլ ՚ի մաքուր սըրտի անօթ,
 Օ՛ն Մանկունք, հետեւելով գնամք ՚ի պարտէզըն Յովսէփայ.
 Առ քընարան Քրիստոսի՝ մեք շուրջ նըստիմք լո՛ւռ անձայն.
 Թող երգէ ողբաձայն զիւր շարական Մեծըն Սահակ.
 Այն ականց գոհարազարդ, զոր մատըն իւր շարահիւսեաց.
 Որ Յիսուսի սուրբ Թաղման, ո՛վ, հիացող երգահանն է,
 Եւ ո՛վ քան զայն կարէ երգել ըզմահու Դատեանն:
 ... Ո՛վ, Գերեզմա՛ն, Գերեզմա՛ն, որ մահու դրան կափարիչն ես,
 Եւ երկնից արքայութեան՝ դուռըն մըտից եւ ճանապարհ.
 յԱմէն ազգաց եւ աշխարհաց երամովին դիմեն գան,
 Թէ հարցանես՝ թէ ո՛ւր երթայք, ասեն գնամք յԵրուսաղէմ.
 Քրիստոսի Գերեզմանին երկրպագել մեք ուխտ ունիմք.
 Կա՛ց դու հանդէպ Գերեզմանին տես դու ո՛րպէս հոգւով ըղձիւ.
 Համբուրե՛ն-համբուրե՛ն զվեմն անշարժ եւ կենդանի.
 Եւ հաւատան քեզ, ո՛վ Տէր, թէ դու մեռար, Թաղեցար աստ.
 Վա՛շ, մեռելոց աշխարհին, դու կեանս ետուր քո Յարութեամբդ.
 Անշա՛րժ մնասջիր, Գերեզման, Փրկչի մահուան յիշատակ:
 ... Մինչեւ ցարդ, ազնիւ Մանկունք, ՚ի բոլոր վայրս Տնօրինական
 Մարդացեալ Աստուածորդւոյն, շըրջեալ ընդ իս՝ հասաք ՚ի լրումն.
 Հրաւիրեմ այժմիկ զձեզ եւ խաչակրացն ՚ի վկայարանս,
 Վեհագոյն եւ հրաշակերտ ՚ի սուրբ Աթոռըն Յակովբեանց,
 Վեհագոյն եւ հրաշակերտ ՚ի սուրբ ձօնեալ Հայոց պարգեւ.
 Բարձրացեալ յարմարապէս ՚ի գլուխ լերինն Սիոնի.
 Ուր հանգչի գլուխըն պատուեալ Առաքելոյն Յակովբայ
 Որ ընդ յուրումն հարազատ խոստանային ըմպել զբաժակն:
 Անդ ՚ի հանգիստ կայ եւ մարմնով, որ արդարոյ կըրեր զանուն,
 Միւս Յակովբ աշակերտ, որ Տեառնեղբայր յորչորջէր.
 Նախ ՚ի մատուռըն մըտեալ՝ տացուք համբոյր Գըլխոյն այնմիկ,
 Որ պարծանք է հայոց ազգին, ում ժողովուրդ դիմէ յուխտ.
 Խընդրէ առնու, քանզի Աստուած փառաւորէ զծառայն իւր:

Խրիմեան Հայրիկ

1851 Կ. Պոլիս

ՔԱՆԱՍՏԵՎԾԱԿԱՆ**ՏԱՂԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐՆԵՑԻԻ**

Տաղ ի վերայ լուսածորան սուրբ Գերեզմանին, ի գոյն որ ասէ

Իմոյ փրկչին սուրբ Գերեզման լուսալի տապան,
աննիրհ Տեառնն դու քնարան, լուսալի դու քնարան,
զուարթունն ձայնէր՝ ահեղական աւետիս հրճման.
յարեաւ Յիսուս յարեաւ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Նոր վիմափոր՝ դիրք պատուական, լուսալի տապան,
աստուածային մարմնոյն ննջման, լուսալի մարմնոյն ննջման,
զինուորքն եղեն զարհուրական, աւետիս հրճման
յարեաւ Յիսուս յարեաւ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Օթեալ ի քեզ՝ լոյսն էական, լուսալի տապան,
եւ օր հանգեալ գործոյն լըման, լուսալի գործոյն լըման,
ելմամբն ի քէն՝ կնիք քո շեղծան, աւետիս հրճման.
յարեաւ Յիսուս յարեաւ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Տարեալ ի քեզ՝ զվէմն երկնալիր, լուսալի տապան,
արգելել զնա՝ ո՛չ կարացեր, լուսալի ո՛չ կարացեր,
շնորհօք նորին՝ անհալ մնացիր, աւետիս հրճման.
յարեաւ Յիսուս յարեաւ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Առիւծն ի քեզ ի խոր քընեալ, լուսալի տապան,
դէմ գազանին՝ սաստիկ գընչեալ, լուսալի սաստիկ գընչեալ,
ի գերողէն զաւարն առեալ, աւետիս հրճման.
յարեաւ Յիսուս յարեաւ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Րամբ կանանցն որ խնկեալ եկին, լուսալի տապան,
զվէմն ի դրանցդ՝ բարձեալ տեսին, լուսալի բարձեալ տեսին,
զուարթնոյն լուեալ՝ տարածեցին, աւետիս հրճման.
յարեաւ Յիսուս յարեաւ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Էնն յարեալ նախ՝ մօրն երեւեալ, լուսալի տապան,
Մագդաղենոյն յետոյ յայտնեալ, լուսալի յետոյ յայտնեալ,
մետասանից ապա դիպեալ, աւետիս հրճման.
յարեալ Յիսուս յարեալ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Սերովբէն կայր՝ առ դրան քոյին, լուսալի տապան,
ահեղակերպ նստեալ վիմին, լուսալի տապան,
ձայնիւ մեծաւ՝ հնչէր յուժգին աւետիս հրճման.
յարեալ Յիսուս յարեալ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Էին կամօք Հէննէս եկեալ, լուսալի տապան,
(բառմած)¹ թուոջ քեզ՝ համբոյր ձօնեալ, լուսալի համբոյր ձօնեալ,
երկրպագութեան յիրեար քարեալ, աւետիս հրճման.
յարեալ Յիսուս յարեալ, բանն Հօր ծոցածին,
ցնծալի որդի սուրբ կուսին:

Ձեռագրի էջ 99-100

Տաղ ի վերայ Սուրբ Խաչ Գիւտի հրաշալի այրին

Հեղինէ մեծ՝ դշխոյն եկեալ՝ տենչմամբ ըղձական,
յերկրպագել սրբոց տեղեաց՝ տընօրինական,
խնդիր արար՝ կենսունակ սուրբ խաչին փրկական,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Էհարց սաստիւ եւ բարկութեամբ՝ յոյժ սպառնական,
խոշտանգելով ըզՀրէայս՝ ազգն տիրասպան,
թէ ո՞ւր արդեօք եղիք զխաչըն՝ գանձըն Աստուածական,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Նոքա ուրաստ եղեն չգիտել՝ սրտիւ նենգական,
բայց սարսէին ի հրամանէն՝ այն ահեղական,
ծեր ոմն եցոյց զտեղին յոր կայր խաչն ծածկական,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Նոյնում ժամու՝ դշխոյն հրճուեալ սրտիւ բերկրական,
եւ ահարկու հրաման արար՝ բըրել զտեղին այն,
զի յայտ գայցէ առիթն կենաց՝ խաչն պատուական,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

¹ բառմած = 1805

էռանդ սիրոյն վառեալ գոլով՝ էրի բորբոքման,
սփռեաց զգանձն որ զհողոյն ընդ ոսկոյն՝ փութով վեր առան,
յայնժամ բացաւ այրն յորում կայր փայտ փրկական,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Իսկոյն բուրեաց քաղցր եւ անոյշ՝ հոտ անմահական,
ընէհանիւ պատեալ գոլով փայտն կենսական,
յարոյց զմեռեալն՝ որով յայտ եղեւ խաչն իսկական,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Սիրավառեալ, ի յուխտ եկող անձինք պատուական,
սարսափելով՝ արիք իջցուք ի սուրբ այրըն այն,
երկրպագցուք տեղւոյն սրբոյ խաչին Աստուածեան,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Էրանութիւնս հասեալ եղէ՝ կամօք Արարչին,
եւ զմայլեալ շնորհօք նորին՝ նօտարս յոյժ չնչին,
(ռամլիգ)² թուոջս՝ համբուրելով զտեղին սուրբ խաչին,
որոյ վերայ զենաւ Յիսուս՝ գառն անպարտական:

Ձեռագրի էջ 100-101

Տաղ ի վերայ Սուրբ Խաչի Տաճարին, որ Սուրբ Լուսաւորիչ կոչի

Հըրաշակերտ՝ դու գիւտ խաչի սուրբ տաճար, սուրբ տաճար,
չորս սեանց ձգեալ ունիս ձեզուն եւ կամար, եւ կամար,
որոց վերայ կաթողիկէդ՝ յոյժ յարմար, յոյժ յարմար,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

Էրկու խորան բազմեալ ի քեզ՝ ի մի շար, ի մի շար,
մին սուրբ խաչի, միւսն Ամլորդւոյն սրբարար, սրբարար,
հրեշտակք միշտ կան օրհնաբանիչ՝ անդադար, անդադար,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

Ներ քոյդ յարկի մնացեալ մեր սուրբ լուսատուն, լուսատուն,
աղօթելով եօթն ամ ճգնեալ մաքրասուն, մաքրասուն,
որոյ կոչիս Լուսաւորչի այն անուան, այն անուան,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

Նըստեալ տեղին սուրբ դշխոյին՝ ձախմէդ կաս, ձախմէդ կաս,
ընդ պատուհանն հայի յայրըն գերակայ, գերակայ,

² ռամլիգ = 1805

երեք կանթեղդ յոր մշտապէս ի վառ կայ, ի վառ կայ,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

է յաջ կողմըդ քար աղբիւրին հրաշալի, հրաշալի,
որ մեղր եւ իւղ՝ յորդ բղխեցեալ է անտի, է անտի,
այժըմ գութ եւ ողորմութիւն մեզ հոսի, մեզ հոսի,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

Իսկ սուրբ տաճարդ յատկացեալ ես մերս ազգի, մերս ազգի,
գամք ժամ երգել ի քեզ սրտիւ ըղձալի, ըղձալի,
Մեծի Պահոյճ՝ Դատաւորին Կիւրակի, Կիւրակի,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

Ստորայէջ աստիճանք քոյ երեսուն, երեսուն,
լայնատարած եւ դիւրագնաց մեծագոյն, մեծագոյն,
գեղեցկութիւնդ իբր արեւու շողշողոյն, շողշողոյն,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

էր թիւն (ծամբառ) նօտարս եկի սուրբ ուխտ քո, սուրբ ուխտ քո,
զուարճացեալ վայելելով ըզշնորհս քո, ըզշնորհս քո,
բայց չագեցայ գերբաղձալի տեսոյ քո, տեսոյ քո,
սիրով քոյին՝ ուխտաւորքդ են զմայլեալ, զմայլեալ:

Ձեռագրի էջ 101-102

Տաղ ի վերայ Աւագ Խորանին՝ որ է փառաւոր տաճար

Հանդէպ Սրբոյ Գերեզմանին լուսալի,
Աւագ Խորանն որ է տաճար հրաշալի,
կառուցեալ է գեղեցկաշէն ցանկալի.
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

է յոյժ պայծառ եւ փառաւոր մեծագոյն,
գմբեթեյարկ եւ կամարօք բարձրագոյն,
եւ հոյակապ իւր նկարօք գեղագոյն.
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

Ներ այս յարկիս Յոյնք ժամ ասեն քաղցրաձայն,
զի յատկացեալ է սա նոցա բընական,
է սիրտ երկրի ի մէջ նորա եբրայական.
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

Նոյնպէս տաճարն որ Լատինաց յատկացեալ,
գեղեցկաշէն եւ փոքրագոյն կառուցեալ,
քաղցրանուագ երգեհոնիւ պերճացեալ,
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

է եւ սընար լուսացնծուղ սուրբ շիրմին,
փոքրիկ ժամ մի որով Խպտոց ազգ բերկրին,
իւրեանց լեզուաւ փառաբանիչ միշտ լինին,
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

է դէմ նորին տաճար մի եւս որ փոքրիկ,
անդ ժամ երգեն հանապազօր Ասորիք,
է եղանակ նոցին սակաւ անուշիկ,
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

էր (մառգիլ) թիւ եղեւ մեզ աստ հասանել,
եւ զուարճութիւն սրբոց տեղեացս տեսանել,
եւ զհոգելի վայելմունքըն վայելել,
ուրախ լերուք տեսողք նորա եւ ցնծացէք:

Ձեռագրի էջ 102

Տաղ ի վերայ մերս Վերնատան Եկեղեցւոյ

Իսկ Վերնատունն բարձր շինեալ,
մերս ազգի է յատկացեալ,
Նոր Գողգոթայ առ անուանեալ,
սեղանք եւ բեմք շքեղացեալ,
ժամերգութիւնք յար հոգելի,
լի, լի, լի, կարի յոյժ ցանկալի:

Օթապարեալ ի կամարի,
երաշխաւոր առ որ կոչի,
Տիրամօր սուրբ անուամբ պատուի,
տուն Աստուծոյ եւ տեղ յարկի
փառաբանչաց ձայնք հրճուելի,
լի, լի, լի, կարի յոյժ ցանկալի:

Անդ ժողովիմք եկեալ ի մի,
Ճըրագալուցի Սրբոյ Զատկի.
Րամեալ բոլոր մանկամբ ուխտի,
սպասեալ լինիմք դողմամբ սըրտի,

բերկրիմք լուսովն հրաշալի,
լի, լի, լի, կարի յոյժ ցանկալի:

էր թիւըն մեր (մագոիլ) լըցեալ,
կամօք փրկչին առ այսր հասեալ.
Սոյն սուրբ շնորհաց արժանացեալ,
Հեննէս զերգս այս յարմարեալ,
Յորդ բաղձանօք եւ ըղձալի,
լի, լի, լի, կարի յոյժ ցանկալի:

Ձեռագրի էջ 103

Տաղ ի վերայ Աշխարհամատրան Սրբոյ Յարութեան Տաճարի

Իբրեւ երկինք ես դու՝ բաղձալի տաճար հրաշագան,
աշխարհամատուռ տենչալի Սրբոյ Յարութեան.
Ներ ծոցի քում ունիս բաղձալի տեղիքն փրկական,
փափագին տաճարիդ աննման՝ յար հաւատացեալք:

Օթարանն Սուրբ Փրկչին բաղձալի՝ լուսածոր տապանն,
է ի քեզ գերազանց տենչալի՝ քան զարեգական.
Տաճարք՝ ւ եկեղեցիք բաղձալի՝ ունիս շատ խորան, շ
փափագին տաճարիդ աննման՝ յար հաւատացեալք:

Ահեղ Գողգոթայն եւ բաղձալի տեղին տարածման,
են ի քեզ գերապանծ տենչալի՝ փառօք մշտական.
Րամք վերնոց սոյն տեղիսս բաղձալի՝ յար պաշտօնի կան,
փափագին տաճարիդ աննման՝ յար հաւատացեալք:

է փառաբանութիւնք բաղձալի բազմազան լեզուաց,
որք հիացուցանեն տենչալի զմիտս ունկն եղողաց.
Սին Հեննէս (լիմգառ) թուոջս բաղձալի դիպեալ քոյդ շնորհաց,
փափագիւ տաճարիդ յար հաւատացեալք:

Ձեռագրի էջ 103-104

Տաղ ի վերայ Սուրբ Հրեշտակապետի վանիցն

Իսկ եւ սուրբ վանքըն գովելի,
Հրեշտակապետ որ անուանի,

Ներ գաւթին կայ ծառն ձիթենի,
 Յոր կապեցաւ Տէրն ամենի:
 Օր գալստեան քարինք գոչեալ,
 Եւ ովսաննայ աղաղակեալ,
 Տաճարին յորմն կան այժմ եղեալ,
 Բերանաբաց հրաշագարդեալ:
 Անդ որ հրեշտակք ի վայր իջեալ,
 ձաղման Տեառն յոյժ սարսափեալ,
 Րոտմամբ վրէժառու հասեալ,
 Փրկչին ներելն նոքա լըսեալ:
 Էղեալ անուն սուրբ տաճարին
 Հրեշտակապետ այս պատճառին.
 Սուրբ տաճարիս կայ յաջ յորմին
 Փրկչին մերոյ բանտ առաջին:
 Էրթամք սոսկմամբ ի յայն տեղին,
 Եւ համբուրեմք արտասուագին,
 Հէննէս եկի (գիլմառ) թուին,
 փափագանօք բաղձմամբ սրբտին:

Ձեռագրի էջ 104

Տաղ ի վերայ Սուրբ Փրկչի վանից

Հրաշալիդ վանք՝ կոչեալ Փրկիչ,
 լուսատիպ է սուրբ Տաճարըդ.
 է սեղանիդ վէմն կափարիչ,
 որ բազմեալ է սուրբ տաճարըդ.
 սուրբ տաճարըդ, սուրբ տաճարըդ,
 գեղազարդ է սուրբ տաճարըդ:
 Նաեւ երկրորդ բանտն սոսկալի,
 յոր եղաւ Տէրն ամենայնի.
 Ներ բեմիդ կայ ահեղալի,
 որով պանծայ սուրբ տաճարըդ.
 սուրբ տաճարըդ, սուրբ տաճարըդ,
 շնորհագարդ է սուրբ տաճարըդ:
 է ի ծոցիդ տեղն Պետրոսի,
 յոր զղջացաւ արտասուալի.
 Ի նա Փրկիչն հայեալ գթալի,
 ողորմագեղ է սուրբ տաճարըդ.
 սուրբ տաճարըդ, սուրբ տաճարըդ,
 շնորհագարդ է սուրբ տաճարըդ:

Սրբոյ Գահիդ տապանքն արհեաց,
 ոյց վերայ կայ կանդեղ վառած.
 էր (լիմգառ) թիւըն տումարաց,
 Նօտարս եկի սուրբ տաճարըդ,
 սուրբ տաճարըդ, սուրբ տաճարըդ,
 գերապայծառ սուրբ տաճարըդ:

Ձեռագրի էջ 104-105

Տաղ ի վերայ Ամենօրհնեալ Սուրբ Աստուածածնի Սրբէագումար Գերեզմանին

Ի յանմարմնոց՝ ի մարդկանէ գովեալ տաճարն բաղձալի,
 որ կայ բազմեալ Գեթսեմանի ձորամիջին նա փայլի.
 Ներ այնմ մօր Տեառն Ամենօրհնեալ տապանն կայ լուսալի,
 ծունըր եղեալ համբուրեսցուք յորդ արտասուօք ըղձալի:
 Օթեալ եղեւ անդ գ օր մաքուր մարմին տիրուհւոյն,
 որ յարուցեալ եւ վերացաւ, նստաւ յաջմէ իւր որդւոյն.
 Տենչան բոլոր սուրբք ամենայն յայս շնորհագեղ սուրբ տեղւոյն,
 ծունըր եղեալ համբուրեսցուք յորդ արտասուօք ըղձալի:
 Անտեսաբար հոյլք սրբէից կան սուրբ շիրման շուրջ պարեալ,
 բարեբանեն զփրկիչն Յիսուս եւ զսուրբ կոյս մայրն երանեալ.
 Բամբ ազգաց գերապատուութեան եւ սուրբ շնորհացն կարօտեալ,
 ծունըր եղեալ համբուրեսցուք յորդ արտասուօք ըղձալի:
 Է միշտ միջնորդ եւ բարեխօս իւր Միածնին գթալի,
 վասն ազգի քրիստոնէից՝ թերեւս Հայոց խըղձալի.
 Սին Հեննէս որ (գիմլառ) թուոյս՝ առ սուրբ շիրիմն դիմեցի,
 հեռուստ ծունր եւ համբոյր ձօնեմ յորդ արտասուօք ըղձալի,
 ծունըր եղեալ համբուրեսցուք յորդ արտասուօք ըղձալի:

Ձեռագրի էջ 105

(Վերջ)



ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԱՂԱՔԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ
«Ազգապատում» երկին Շարունակությունը
Ի Յուշ Մեծ Պատմաբանին
(1841-1918)

Ծրագիրը.

Շարունակելու համար մեծանուն **Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի** մեծարժէք «Ազգապատում» երկը, հաւատք եւ յարատեւ աշխատանք կը պահանջէր, որուն ձեռնարկեցի որպէս երախտարժան աշխատանքս ի յիշատակ մեծ հեղինակին, որուն երեք հատորները հասցուցեր էր մինչեւ 1910 թուական: Շարունակող մը չկար, ես ալ չկայի մինչեւ որոշեցի ձեռնարկել զայն եւ կարծեմ յաջողեցայ, հակառակ ինձմէ շատ աւելի երէց բարձրաստիճան հոգեւորականներուն «անկարելի» նկատած փորձին:

Իմ աշխատանքը եղաւ երեք ստուար հատորներով, հրատարակուած Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի հովանաւորութեամբ 1995, 1997, 2003 թուականներուն, միասնաբար ներկայացնելով Օրմանեանի երկին Զորրորդ Հատորը, ուղղակի շարունակելով եւ ընդգրկելով 20-րդ դարու լրիւ պատմութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին, հետեւելով Օրմանեանի ծրագրին, մեթոտին եւ ծաւալին: Օրմանեան Պատրիարք վախճանեցաւ 1918 թուին, որուն յիշատակին կ'ընծայեմ սոյն գրախօսականը:

Ծրագիրը համընդհանուր եւ մանրամասնեալ ըլլալուն համար անհրաժեշտ էր լայնածաւալ աղբիւրներու օգտագործումը, միշտ ի մտի ունենալով աշխատանքի տարածքին սահմանը, չկորսնցնելու համար նպատակադրեալ ծրագրին կեդրոնական կորիզը: Անշուշտ միակ հեղինակի մը վրայ մնալով ամբողջ գործին ծանրութիւնը, դժւարութիւններ եւ օրհնութիւններ միանգամայն զիրար լրացուցին քննարկումներուս ընթացքին: Բարեբախտաբար անձնական գրադարանս ճոխ էր եւ հիմնական աղբիւրները երբ կը ձեռնէի, ուրիշներ գրադարակներէս լեզու կ'ելլէին: Մէկը միւսին վկայակոչելով հիմնական գործը կարողացայ ծրագրել:

Անշուշտ, խնդրանքիս վրայ պակասած աղբիւրներ եւ մանաւանդ յատուկ վաւերագիրներ հոգեւորական հայրեր ուղարկեցին՝ գլխաւորութեամբ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսիսեանի, Արարատեան Թեմի Փոխանորդին եւ այժմու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Կարեւորագոյն վաւերագիրները օգտագործեցի Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումէն ետք այժմ հանգուցեալ Սանդրո Բեհրուդեանի խմբագրութեամբ Երեւան հրատարակուած մեծածաւալ հատորներէն՝ իւրաքանչիւր Կաթողիկոսի լիակատար արխիւներով:

Գիրք Ա. (1900-1930)

Աշխատանքիս առաջին հատորը (1995) կը բովանդակէ մեր մօտաւոր անցեալի Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին երեսնամեայ դժուար եւ դժբախտ պատմութիւնը՝ 1900-1930, գլխակարգութեանը ներքեւ **Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան** եւ **Տ. Տ. Գէորգ Ե. Սուրենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներու:** Համաշխարհային Ա. պատերազմի, Օս-

մանեան Թուրքիոյ հայոց վրայ գործադրած ցեղասպանութեան, Ատանայի ջարդին, եւ ապա Խորհրդային Միութեան անտանելի առաջին տասնամեակի ընթացքը առաջին գիրքիս լրիւ բովանդակութիւնը կազմեցին, որոնց հետեւանքը պիտի ըլլար, եւ սակայն չեղաւ, բնաջնջումը հայ ժողովուրդին, Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետական կեդրոններուն, Թուրքիոյ Պատրիարքութեան, Սիսի Կաթողիկոսութեան եւ Արմաշու Դպրեւանքին քայքայումն իրենց անհաշուելի հետեւանքներով, հարիւրաւոր վանքերու եւ եկեղեցիներու բռնագրաւումներով եւ մտաւորական փաղանգին եւ եկեղեցականութեան նահատակութեամբ: Այս բոլորը ներքին մանրամասնութեամբ գրուած են հատորին մէջ:

1918 թուի զինադադարէն ետք եւ Սարդարապատի մարտի յաղթանակով Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը հռչակուեցաւ կարճ ժամանակի մը համար: Երկու տարին չլրացուցած, Սովետական համայնավար պետութիւնը իր թաթը տարածեց Կովկասի վրայ եւս, ու Հայաստան դարձաւ ենթակայ 15 Հանրապետութիւններէն մին: Թուրքիոյ կործանարար եւ Սովետներու բռնի եւ անկրօն տիրապետութիւնները հաւասարապէս ճակատագրական եղան Հայաստանի եւ Հայ Եկեղեցւոյ համար:

Այս բոլորը համադրելու համար անկախ ու վստահելի աղբիւրներու կարիքը ունէի առաջին գիրքիս պատրաստութեան համար: Բարեբախտաբար եղեռնէն ազատած Արմաշական մեծ հոգեւորականներ իրենց յուշերը հրատարակեցին, ինչպէս, Դուրեան Պատրիարք, Զաւէն Պատրիարք, Թորգոմ Պատրիարք, Բաբգէն Կիւլէսէրեան Կաթողիկոս, Գրիգորիս եւ Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոսներ, եւ նաեւ յայտնի մտաւորականներ Վահան Թէքէեան եւ Արշակ Ալպօյաճեան: Անոնց հայթայթած տեղեկութիւնները գերազանց եւ վաւերական ըլլալով հիմնական տեղիքը հայթայթեցին իմ աշխատութեան:

Նոյն հատորը արձագանքը կը հանդիսանայ Հայ Եկեղեցւոյ վերականգնումին ո՛չ անպայման Մայր Աթոռէն սկսեալ, որ տառապեցաւ Սովետական Միութեան լուծին ներքեւ առաջին երեք տասնամեակներուն, այլ Երուսաղէմէն եւ Կիլիկիոյ Աթոռին նորահաստատ կայքէն ու արտասահմանեան թեմերէն, ուր **Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, Սահակ Բ. Խապայեան ու Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոսներ** ճշմարիտ հերոսները եղան այդ վերականգնումին՝ ամենադժուարին պայմաններու տակ: Նախ ՍԻՈՆ եւ ապա ՀԱՍԿ ամսագիրները բերանախօսը եղան Մայր Աթոռին, առաջինը՝ Երուսաղէմէն եւ երկրորդը՝ Անթիլիասէն, մինչ Մայր Աթոռի ԱՐԱՐԱՏ ամսագիրը դադրած էր գոյատեւելէ առժամապէս:

Գիրք Բ. (1930-1955)

«Ազգապատում»-ի երկրորդ գիրքս 25-ամեայ շրջանը կ'ընդգրկէ երկու Հայրապետներու՝ **Տ. Տ. Խորէն Ա. Մուրաթեկեան** եւ **Տ. Տ. Գէորգ Զ. Չէօրէքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներու** գլխակարգութեան ներքեւ: Յայտնապէս երկու ճիւղերու վրայ պիտի տարածէի ուսումնասիրութիւնս՝ Հայ Եկեղեցին Սովետներու իշխանութեան տակ, եւ ապա Հայ Եկեղեցին սփիւռքի մէջ: Առաջին պարագային սովետական անճիշդ եւ հակակրօն աղբիւրներ մեծագոյն մասամբ աննկատ պիտի ձգէի որպէս «սխալ դեղագիրներ», ու հետեւէի սփիւռքահայ եկեղեցական կեդրոններուն եւ հայ մամուլին տարածած տեղեկութեանց որոնք Արմաշական ականատես հոգեւորականներու վկայութիւններով հաստատուած էին: Մեր ազգն ու եկեղեցին երախտապարտ մնացին յատկապէս երբ 1991 թուականէն ետք արգիլեալ եւ թաքնուած բոլոր վաւերագիրները երեւան հանուեցան Սանդրո Բեհրուդեանի համբերատար աշխատանքով ինչպէս յիշած եմ գրութեանս սկիզբը:

Տաժանելի շրջանի զոյգ Հայրապետները, Խորեն Ա. Մուրատբեկեան եւ Գէորգ Զ. Զէօրէքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները, եղան 20-րդ դարու իսկական հերոս «սուրբ»-երը մեր եկեղեցւոյ որոնք պահպանեցին սոսկ գոյութիւնը Մայր Աթոռին, առաջինը իր կեանքի գինով եւ երկրորդը՝ իր յայտնի դիւանագիտութեամբ: Գէորգ Զ. այլընտրանք չունենալով լեզու պիտի գտնէր բռնակալ Ստալինի հետ, եւ յանդուգն ու արտակարգ քայլ մը առնելով արտասահմանէն հանգանակութիւն կատարելով Կարմիր Բանակին նեցուկ պիտի կանգնէր 22 հրասայլեր նուիրելով Բ. Աշխարհամարտի տարիներուն:

Կաթողիկոսը, տակաւին Տեղակալն էր Մայր Աթոռին երբ անձամբ Ստալինի հետ տեսակցեցաւ Կրեմլինի մէջ, անկարելին կարելի դարձնելով իր «տասնաբանեայ» պահանջները մատուցելով եւ գրեթէ բոլորին համար հաւանութիւն ստանալով, ներառեալ վաճառատկան համալիրի որոշ հողամասերը: Ազգային-եկեղեցական ժողովը գումարուեցաւ 1945-ի Յունիս 16-ին, Տեղակալը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ ու գահակալեց որպէս **Գէորգ Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:** «Էջմիածին» ամսագիրը շուտով լոյս տեսաւ, եւ Հոգեւոր Ճեմարանը իր դռները բացաւ, էջմիածնի շրջանի Գայիանէի, Հռիփսիմէի եւ Շողակաթի, ինչպէս նաեւ Խոր Վիրապի վանքերը վերադարձան Մայր Աթոռի խնամքին: Ահա «հրասայլերու» դիւանագիտական լեզուն:

Գիրք Գ. (1955-1995)

«Ազգապատում»-ի եզրափակիչ երրորդ գիրքը նորընտիր Հայրապետ **Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի** գահակալութեան քառասնամեայ շրջանը ընդգրկեց: Հայրապետը ամենալուրջ քայլերով, գիտակից, բարձր դիւանագիտութեամբ, համբերատար եւ լաւատես իրագործումներով կատարեց իր պարտքը, երբ արդէն մեռած էր Ստալին եւ սկսած էր աւելի հանդուրժելի տարիներու շրջանը: Ես առիթը ունեցայ 1958-ին, Վազգէն Հայրապետի հրաւերով իր ծննդեան յիսնամեակին եւ գահակալութեան երրորդ տարեդարձին այցելելու Մայր Աթոռ եւ անձամբ տեսնելու քաղաքական վիճակը եւ անոր ընդմէջէն նոսրացած Հայ եկեղեցւոյ պատկերը: Վազգէն Հայրապետ հրաշալի կերպով կատարելագործեց այն ինչ որ ժառանգեց:

Սոյն հատորը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Մայր Աթոռի եւ Հայրենիքի զգոյշ եւ յամրաքայլ յառաջընթացը՝ միջ-եկեղեցական բարձաստիճան յարաբերութիւններու մշակումով եւ հովուապետական տասէ աւելի այցելութիւններով դէպի արտասահման՝ Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաներն ու Եւրոպական գլխաւոր կեդրոնները, Միջին եւ Ծայրագոյն Արեւելքի հայ գաղութներն ու պետական հաստատութիւնները, անձնապէս հանդիպելով այլազան երկիրներու պետական անձնակազմին եւ եկեղեցական հաստատութեանց: Վազգէն Ա. Շինարար Կաթողիկոսի օրով Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին ճանաչում գտաւ արտաքին աշխարհէն ու Հայաստանեայց Մայր եկեղեցին նախկին պատմունճանը զգեցաւ իր «նազելի փառքով»:

Երրորդ գիրքս յիշատի արտայայտիչն է Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի կեանքին ու գործունէութեան որուն աննախընթաց 39-ամեայ գահակալութիւնը (1955-1994) վերականգնեցուց Հայ եկեղեցւոյ իսկական գոյութիւնը աշխարհով մէկ, զայն հասցնելով իր պատկառելի 1700-ամեակին (301-2001): Իր աչքերը փակելէ առաջ Շինարար Վազգէն Երանաշնորհ Հայրապետ դիմաւորեց Հայաստանի պետական անկախութիւնը որպէս մեծագոյն մխիթարանք:

ԳՐԱԿԱՆ

A POEM BY YOVHANNĒS ERZNKAC’I PLUZ
(Armenian and English)

Here I publish the first translation into English of a poem of 252 lines, composed by Yovhannēs Erznkac’i, dubbed Pluz, who lived between ca. 1240 and 1293. The cognomen Pluz distinguishes him from his younger contemporary, the theologian Yovhannēs Erznkac’i Corcorec’i (ca. 1260-ca. 1335).¹ He was ordained as a *vardapet* in 1268 and travelled to Jerusalem on a pilgrimage in 1281. He died in 1293 and was buried in S. Nšan Church in Erznka.

The Armenian text below is taken from Armenuhi Srapyan’s edition, pp. 183-199.² She assigns it the number “5”. The poem, as its title indicates, was written for a lay audience, whose instructor Yovhannēs was. It is written in quatrains, and in monorhyme, which changes every third stanza.³

1 Օրհնեալ է Աստուծոյ անունն ու միշտ կենդանոյն, Որ ետ խելք ու միտք եւ իմաստ մարդոյն, Որ քննէ ու պատմէ զբան անճառելոյն, ՅԱստուծոյ գորհնայ ստեղծուածն ի հողոյն:	Blessed is God's name, the always-living One's, Who gave intelligence and mind and understanding to man, Who examines and relates the word of the indescribable One, He who is created from dust praises God.
5 Յաստընուորս ենք կարօտ յերկնից ի բարոյն, Ու ծածկեալ ենք մեղօք, զինչ լոյսն ի յամպոյն, Մեք բուսաք զերթ ծաղիկ յերեսն ի հողոյն, Ծարաւած ենք բարի զինչ տունկն ի ջրորոյն:	In this world we are needy of heavenly good things, And we are obscured by sins, like light by a cloud, We have grown like flowers on the face of the dust, We thirst for the good, like a plant for water.
Մեք նըման ենք նաւին ի մէջն ի ծովուն, 10 Անդադար ենք կենօք, զինչ նաւն ի քամուն, Ի դրախտէն ենք ելած ու յանմահ պըտղոյն, Կու մաշինք յաշխարհիս ի հոգն ի մահուն:	We are like a ship in the heart of the sea, We are restless through life, like ship in a gale. We went out of the Garden and the deathless fruit, We are worn out in this world by worry, by death.
Ես տկար Յովհաննէս հոգով տառապել, Կարօտած եմ բարի, որ չեմ լիացել, 15 Յաշխարհիս եմ կացել, մեղօք ցընորել, Ու գանձէն հոգեւոր աղքատ մընացել:	I weak Yovhannēs, afflicted of spirit, I yearn for something, which does not sate me. I stay in this world, deluded by sins, And yet I am poor of spiritual treasure.

¹ Both authors are discussed in N. Bogharian (1971), Հայ գրողներ *Armenian Writers*, (Jerusalem: Sts James Press), 320-323 and 360-363.

² Yovhannēs Erznkac’i (1958), Յովհաննէս Երզնկացի. Ուսումնասիրութիւն եւ բնագրեր *Yovhannēs Erznkac’i. Study and Texts*, ed. Armenuhi Srapyan (Yerevan: Academy of Sciences).

³ I am indebted to my friend Theo van Lint who made a number of valuable corrections.

Աղաչեմ զԱրարիչն, որ զիս ըստեղծել, Ու զհոգիս, ու զմարմինս մըտօք յօրինել, Որ տայ բան ինձ խօսել ու զձեզ խրատել, 20 ԶԱստուծոյ անճառէն բանիւ ձեզ պատմել:	I beseech the Maker, who created me, And made with mind, both my spirit and body, To give ⁴ me words ⁵ to speak and instruct you, To tell you with words of the ineffable God.
Արեգակն որ ստեղծուածն, լուսով նա լցել, Բայց տրկար աչք մարդոյ յինք չիշխէ նայել. ԶԱստուծոյ անճառէն ո՞վ իշխէ խօսել, Երբ ամէն մարդոյ միտք մեղօք պաշարել:	The sun He created, he filled with light, But the weak human eye cannot look at it. Who can speak of the ineffable God, When all humans' minds are besieged by sins?
25 Բայց կամիմ ես խօսել բանիկ մի քանի, Լրսեցէք իմ եղբարքն՝ ու որդիք սիրելի, Տղայոց միտք զերթ մոմ կակուղ կու լինի, Մատէնհար դիր զուսումն, որ շուտով նըստի:	But I wish to speak a few little words, Listen my brothers and beloved sons, The minds of boys are like soft wax, So study's a sealing, which quickly sets hard.
Զերթ զուռիկ է մատղաշ, որ հեշտ ոլորի, 30 Հայելի է պայծառ, որ ժանգ նա չունի, Զերթ զոսկի է խալաս, որ ալպ չերեւի, Զերթ ջոհար ակն է լալ, որ լոյս կու ցաթի:	He is like new willow sprouts, easily entwined, He is a brilliant mirror with no imperfection. He is like pure gold, that shows no rust, Like a jewel, a ruby that shines forth with light.
Թէ կամիս, որ կրթես զմանուկն ի բարի, Դու լրկամ դիր բերնին, որ շատ չխօսի, 35 Յամօթոյն յերկեղէն, յահէն, թէ լինի, Զգայարանքն իւր պահէ, որ վայր չվաթի:	If you wish to educate the young one for good, Put a bit in his mouth so that he speaks little, By shame, by fear, by terror, whichever it be Let him control his senses, so that he is not dissipated.
Որք մանուկք էք, տղայք, ուսման ցանկացող, Եղերուք Աստուծոյ ու մարդկան սիրող, Յուսացէք դուք յԱստուած, որ բարեացն է տուող, 40 Ու հնազանդ լիք մարդկան՝ ուսման փափագող:	You who are young ones, boys, longing for study Be lovers of God and humanity, Hope in God who is giver of good things, And be obedient to men, desirer(s) of study.
Թէ տղայ էք մտօք, կաթինըն սիրող, Ես լինիմ ձեզ ծնող՝ կաթն արբուցանող, Թէ իմաստուն եք՝ մտօք հզօր ու կարող, Հաստատուն կերակրով լինիմ ձեզ պատուող:	If you are boys in mind, lovers of benefit, I will be a parent for you, who gives milk to drink, If you are wise, with strong and powerful minds, I will be constantly honour you with food.
45 Թէ ոսկոյ ու արծաթոյ գանձի ցանկացող, Ձեզ ճոհար տամ անգին, թէ մարդ կայ գնող: Աշխարհիս մեծութիւնն ու գանձն է խաբող, Բայց հոգոյն բանն ու խօսքն յերկինքն է հանող:	If you desire treasures of gold and silver, I will give you a priceless jewel, if one were to buy it, This world's wealth and treasure is a trickster. But the spirit's word and speech bring you to heaven.
Յաշխարհիս եմ տեսել չորս իրք սիրելի, 50 Որ ամեն մարդոյ միտք իրեն հաւանի. Որ ունի գեղեցիկ պատկեր ցանկալի, Կամ իշխան է մեծ եւ տէր նա գանձի.	In this world I have seen four things loveable, To which the minds of all men agree: He who has a beautiful image (is) desirable, Or is indeed a rich prince and lord of a treasure.

⁴ Literally: and gives, that He may give.

⁵ Literally: word, speech

Ով հոգովն մաքուր, սուրբ, առաքինի, Կամ մտօք իմաստուն, բնութեամբն է բարի: 55 Պատկերին փառքն ամեն նրման է ծաղկի, Թէ հոգմ յինք շնչէ, նա շուտ թառամի:	He who is clean, pure, and virtuous, Or is discerning in mind, good by nature, [.] His image's glory is in all like a flower, If a breeze blows on it, it fades quickly.
Հարըստին գանձն ամեն զերթ ջուր հեղեղի, Որ հոսէ պահ մի գայ ու շուտ ցամաքի. Որ գիտուն է ու սուրբ՝ յԱստուած նրմանի, 60 Որ միայն է անմահ ու անեղանելի:	The treasure of the wealthy is poured out like water, That flows for a time, comes and quickly dries up, He who is knowing and holy is like God, Who alone is undying and increate.
Զիմաստունն ո՞վ կարէ գովել լեզուով, Կամ ըզխօսքն խելաց գընել ջօհարով: Ով գիտուն է ու սուրբ՝ ճրագ է լուսով, Որք զրկած են անդից՝ տանջին խաւարով:	Who can praise the wise man with his tongue, Or buy insightful speech with a gem? He who is knowing and holy is a lamp for light Those who are robbers of fields are tortured in darkness.
65 Թէ նման ես լուսնին, աղուոր սուրաթով, Ու անխել ես մըտօք ու պիղծ դու գործով, Դու պատկեր ես բըռէ, նախշած դեղերով, Որ թէ ջուրըն թանայ ջնջի նա փութով:	If you are like the moon, with a beautiful face And your mind is foolish and your deeds abominable, You are an image of ⁶ plaster, drawn with ink, Which, if water wets it, is quickly obliterated.
Թէ յազգէ ես դու մեծ ու իշխան պատուով, 70 Կամ ունիս գանձ առատ ու տուն լի ոսկով. Ու չունիս խելք ու միտք, անճար դու հոգով, Անասուն ես անբան, կամ ոսկի դու կով:	If you are of a great family and a princely honour, Or you have plentiful treasure and a house full of gold, And you have no brains or mind, your spirit's incapable, You are a dumb animal, or you are a golden calf.
Իմաստուն մարդն ու սուրբ կամար է ամպէ, Ու յիւր քաղցր անձրեւէն յերկիր նա ցօղէ, 75 Իմաստուն մարդն ու սուրբ աղբիւր ջրոյ է, Որ ծարաւ յինք դիմէ զնա արբուցանէ:	A wise and holy man is a bow in a cloud, And he bedews the ground with his sweet rain, A wise and holy man is a spring of water, And he gives drink to the thirsty who have recourse to him.
Իմաստուն մարդն ու սուրբ յանմահ տնկոյն է, Ով յիւր շուքըն դիմէ, պտղոյն ճաշակէ, Իմաստուն մարդն ու սուրբ բժիշկ հրմուտ է, 80 Որ ըզհիւանդ մեղօք նա ողջացնէ:	A wise man and holy is an immortal plant, ⁷ He who has recourse to his shade, eats of his fruit. A wise man and holy is a skilled physician, Who heals him who is ill through sins.
Իմաստուն մարդն ու սուրբ յերկնից լուսոյն է, Որ անգէտ յինք դիմէ, ջահ ըզնայ վառէ. Բայց գիտուն ճշմարիտ գայն մարդն ճանաչէ, Որ ուղիղ հաւատով զԱստուած դաւանէ:	A wise man and holy is from the heavenly light, The ignorant who has recourse to him, flames up like a torch, But the true knower recognizes that man, Who confesses God with honest faith.
85 Ամենայն բան դժար գիտելն ի լրման. ԶԱստուծոյ ո՞վ կարէ խօսել բանական. Անըսկիզբն է Աստուած եւ անհասական, Անճառ, անպատում եւ անթարգմանական:	Everything is difficult to know fully, Which rational being can speak about God? God is without beginning and incomprehensible, Ineffable, He cannot be related or explained.

⁶ I.e., on.⁷ Literally: of / from an immortal plant.

Անըսպառ, անվախճան եւ անեզրական, 90 Միայնակ է եւ մի յէիցս աննըման, Բնութիւն բարձրագոյն է եւ անսահման, էութիւն գերազանց եւ անճառական,	Infinite, without end, and unlimited, He is unique and unlike any one of the beings, He is the highest nature and indivisible, A sublime and ineffable being,
Անորակ եւ անձեւ եւ անտեսական, Երբեաց է անշփոթ, մի՛ անզատական. 95 Այս կարի բարձրագոյն մըտացս եղական, Թէ զիա՞րդ մի ու երեք զԱստուած հաւանան:	Without accident and form and type, He is threefold without confusion, One, inseparable. This One, so highly exalted over our created minds. How do they believe God is single and triune?
Մինն հայր է անծին եւ սկիզբն ոչ ունի, Մինն բան եւ ծընունդ, եւ հօրն է որդի, Մինն ելումն եւ բխումն Աստուծոյ հոգի, 100 Որ ընդ հօր եւ որդոյ Աստուած դաւանի:	One is the unbegotten Father and has no beginning, One is the Word and begotten and the Father's son, One is the emanation and issuing forth, the Spirit of God, Who is confessed with God with the Father and Son.
Միայնակ հայրն է հայր, զի հայր նա չունի, Բանն որդի եւ ծընունդ, զի ոչ ոք որդի, Ճշմարիտ սուրբ հոգին հոգի նա կոչի, Ի հօրէ իսկ բխեալ՝ յորդոյ երեւի:	Only the father is Father, for he has no father The Word is Son and offspring, for nobody is (his) son, The truly holy spirit is called Spirit, Having issued forth from the Father, it is revealed through the Son.
105 Դէմք երեք եւ անձինք յատուկ ճանաչի, Մի՛ բնութիւն Աստուած եւ Տէր դաւանի. Ոչ որդին կամ հոգին կրսեր երեւի, Ոչ փոքր, ոչ նուազ, ոչ եղանելի:	Three aspects and persons are known separately, Confessed as one nature, God and Lord, Neither Son nor Spirit is seen to be junior, Not smaller, nor lesser -- increate.
Օրինակ կամ նշան այսոր թէ ուզես, 110 Դու ունիս միտք ու բան, ու խօսք թէ գիտես. Միտքդ հայր, բանդ որդի, զխօսքըդ հոգի տես, Ու Աստուծոյ պատկերէդ զԱստուած ճանաչես:	If you wish (to have) a symbol or sign of this, You have mind and reason and speech that you discern. Your mind is father, your reason - son, your speech spirit, And through your image of God, you recognize God.
Թէ չունի մարդն միտք, անմիտ դու կոչես, Թէ չունի բան ու խօսք՝ մունջ ըզնա գիտես, 115 Ով հոգի չինք չունի, մեռած է, թաղես, Ու այդ երեք անուանէդ զմարդըն ճանաչես:	If man does not have a mind, you call him mindless, If he has no word or speech, you know him to be dumb, He who has no spirit in him is dead, you bury him, And through these three names ⁸ you recognize man.
Որ զԱստուած Արարիչ բանիւ դաւանես, Դու զիա՞րդ առանց բան զԱստուած ճանաչես, Ով հոգով կենդանի զմարդըն տեսանես, 120 Դու զիա՞րդ անհոգի զԱստուած պատըմես:	If you who confess God Creator by word, How will you know God without word? You who see man living through the spirit, How do you say God is without spirit?
Թէ կամիս այլ նշան դու յայտնի ուզել, Եւ զԱստուածն աշխարհիս այնով ճանաչել, Դու երեք արեգակն հաշվէ ծագել, Ու երեքին լոյսն ամեն յիրար խառնել:	If you wish another sign to be evident, And to know the God of this world through it. You reckon three suns are shining, And the light of all three to be mixed.

⁸ i.e., things. [would ‘appellations’ fit?]

125 Նոյնպէս հայր, եւ որդի, եւ հոգին բխեալ, Որ անձամբ եւ դիմօք միայն բաժանեալ, Զօրութիւն եւ բնութիւն եւ գործ միացեալ, Մի Աստուած եւ երեք անձինք որոշեալ:	Similarly Father, Son, and Spirit issue forth, Which are separate only in person and aspect, United in power and nature and action, One God and three persons separate.
Զարեգակըն երեք չկարեն խառնել, 130 Կամ գլուսոյն միութիւն ի բաց զատանել. Աստ զանձանց յատկութիւն չիշխեն շփոթել, Ոչ բնութեամբ զմիութիւնն ի զատ բաժանել:	Three are unable to mix up the sun, Or to distinguish the unity of the light, Here they cannot confound the specificity of the persons, Nor can the unity be separated into parts by nature.
Ճշմարիտ է այս բանս, ուղիղ, հաւատայ, Ու զմտացըտ խաւարն ի բաց փարատեայ, 135 Մի՛ լինիր դու տըղայ, տխմար՝ ւ անիմայ, Թէ Աստուած հայր՝ ւ որդի ինչ ցեղ լինէնայ:	This word is true, orthodox, believe (it)! And remove the darkness of your minds! You, be not a child, silly and foolish, About what kind of Father and Son God is.
Կամ որդին հօր և բան զիա՞րդ մարմնանայ, Կամ յարգանդ սուրբ կուսին տղայ գոյամայ, Թէ Աստուած է անմահ, զիա՞րդ մահանայ, 140 Կամ հրէիցըն ձեռք ի խաչ վերանայ:	So how does the Father's Son and Word take on body? So how does the holy Virgin's womb bring the child into being? If God is immortal, how does he die? Or is raised on the cross by the hands of the Jews?
Ըզպատճառն այս բանիս մտօք դու քննեայ, ԶԱստուծոյ բանն ու զգործն հոգով ճանաչեայ. Ով կարէ իմանալ, թող միշտ գոհանայ, Ում անհաս եւ անճառ՝ ուսմամբ լիանայ:	Search out the cause of this thing with your mind Through (your) soul know God's Word and work, He who can comprehend, let him always praise Him who is incomprehensible and ineffable; he is full of learning.
145 Արարիչն երբ ստեղծեց զԱդամն ի հողէն, Գեղեցիկ յօրինեց ըզկինն ի կողէն, Յիւր պատկերըն պատուեց փառօք լուսեղէն, Կերպարան իւր արար զմարդըն նիւթեղէն:	When the Creator made Adam from dust He fashioned the woman beautiful from his side, He honoured his image with luminous glory He made the man material, in his form.
Ի դրախտին եղ պատուով անկեալն ի յէն, 150 Պատուիրան ետ պահել ի միոյ ծառէն. Յամենայն պըտղոյ դու կեր, բայց մի՛ ի մէկէն, Թէ չէ մահ քեզ տիրէ յահեղ հրամանէն:	In the Garden he set (him) with glory, who had fallen from the existent. ⁹ He gave(him) a command to abstain from the one tree: "Eat of all fruit, but not from the one, If not, death will rule you by fearsome command.
Նախաստեղըն պատրեալ խաբմամբ ի յօձէն, Զրկեցաւ ի դրախտէն յանմահ ի վայրէն, 155/ Ողորմելին այն կորոյս զփառքըն լուսեղէն, Ու մահու մատնեցաւ յիւր արարողէն:	The protoplast seduced by the serpent's deceit Was expelled from the Garden, from the immortal place. That pitiful one destroyed his luminous glory, And was delivered to death by his Maker.
Բարկացաւ Արարիչն, որ զնա ստեղծեաց, Փըշաբեր դառնութեամբ զերկիրս անիծեաց. Քրտամբք կերակըրիլ ըզհաց հրամայեաց, 160 Զստեղծւածնըն ի հողոյ ի հող նա մատնեաց:	The Creator was angry, who had created him, He cursed the earth with thorny bitterness. He commanded him to eat his bread with sweat, He delivered to the dust him created from dust.

⁹ This describes creation.

165 Բանսարկուն սատանայ, որ զմարդըն խաբեաց, Ի դրախտէն եւ յանմահ պտղոյն որոշեաց, Զարարածըս մարդկան պաշտել հրապուրեաց, Հեռանալ յարարչէն ի բաց բաժանեաց:	The devil Satan who deceived the man, Separated him from the Garden and the immortal tree. He enticed human creatures to worship (him), he separated them to be distant from the Existent.
Ահա այ՛ս էր պատճառ բանին հայրական, 170 Իջանել ի յերկնից յարգանտ կուսական, Յիւրական աթոռոյն էր անզատական, Եւ ի ծոց սուրբ կուսին մանուկ գոյական:	Behold this was the cause for the paternal Word, To descend from heaven to the virginal womb, He was inseparable from his own throne, And the child's being was in the holy Virgin's bosom.
Ծնանի ի կուսէն սուրբ անապական, Անարատ պահելով զկնիք կուսական, 175 Ի յերկրի մարդ լինի ծնընդեամբ մայրական, Ի յերկինս է ընդ հօր անբաժանական:	He was born of the holy and incorruptible Virgin, Keeping the virginal seal immaculate. He becomes a man on earth by maternal birth, In heaven he is with the Father indivisibly.
Ի յերկուց կատարեալ բնութեանց բանական, Միացեալ նոր խառնումն եւ անճառական, Անորիշ եւ անքակ եւ անբացական, 180 Անխառն, անշփոթ եւ անեղական:	Rational from two perfect natures, Uniting a new and indescribable mixture. Indistinguishable and indissoluble and inseparable, Unmixed, indistinguishable, and uncreated.
Ծնանի տղայաբար մանուկ կուսածին, Զի եւ մեզ շնորհեսցէ ծնունդ հոգէծին. Առաջին մայրն եբեր ծընունդ ցաւագին, Մարիամ սրբուհին զՅիսուս միածին:	He is born childlike, a virgin-begotten child, So that the spiritually begotten offspring may grace us. The first mother bore a painful birth, The holy Mary, Jesus only-begotten.
185 Ի յերկրի շրջեցաւ բանըն հայրածին, Զի բարձցէ զփուշ մեղաց մեր պատուհասին, Մըկրտէր Յովհաննէս ըզտէրն ի ջրին, Զի ջրով մաքրեսցին մեղքն Ադամային:	The paternally-begotten Word wandered the earth, So that he might remove the thorn of punishment for our sins, John baptized the Lord in the water, So that the Adamitic sins might be cleaned by water.
Ի խաչին բեւեռին բազուկք Արարչին 190 Զի զմեզ դարձուցէ յիւր սէրն առաջին. Մեռանի անմահն մարմնով ի խաչին, Զի եւ մեզ շնորհեսցէ զիւր անմահութիւն:	They nailed the arms of the Creator to the cross, So that he might turn us back to his first love, The immortal one dies bodily on the cross, So that he might bestow his immortality upon us.
Ի յերկրի թաղեցաւ Տէրն արարածոց, Զի մարմինքն օրհնեսցին յերկրի թաղելոց, 195/ Աւերեալ կործանեաց զդուռն դժոխոց, Արձակեաց զհոգիսն անդ արգիլելոց:	The Lord of Creations was buried in the earth, So that the bodies of those buried in the earth might be blessed. He ruined and destroyed Hell's gate, He sent forth the souls of those shut up there.
Երեքօրեայ յարեաւ Տէրն ի մեռելոց, Յարութեան յոյս տալով մեր ննջեցելոց, Ի յերկինս համբարձաւ յոյսն արարածոց, 200 Զի եւ մեք բարձրացուք յերկինս ի խորոց:	On the third day he arose, the Lord, from the dead, Giving hope of resurrection to our dead, He ascended to heaven, the hope of creatures, So that we might be elevated from the depths to heaven.
Միւս անգամ է գալոց, զերկիր դատելոց, Փառօք հօր եւ մարմնովն՝ որով էառ խոց, Դատաստան առնելոց հոգոց եւ մարմնոց, Ըստ հաւատոց, գործոց համար ուզելոց:	He will come again, to judge the earth, With the Father's glory and the body, by which he was wounded, To pass judgement on bodies and souls, Wishing an accounting of faith and deeds.

205 Ով հաւատ գեղեցիկ եւ գործ գովելի, Յամենայն արարածս ձեզ ի՞նչ նմանի. Ով ունի գեղեցիկ ճուհար եւ ոսկի՞. Քան զամէն է հարուստ, ով ըզձեզ ունի:	O, beautiful faith and praiseworthy deed, Of all creations what is like you? Who has beautiful jewels and gold? He who has you is richer than all!
Ով ուզէ որ յերկրէս յերկինք ելանի, 210 Թող բեռն թեթեւցընէ եւ թեթեւ թըռչի. Ով կամի որ զԱստուած աչօք տեսանի, Հանապազ ձեր լուսոյն ինքն հետեւի:	He who wishes to climb from this earth to heaven, 210/ Let his burden be light and the let him fly lightly. He who wishes to see God with his eyes, He always follows your light.
Ով յանգէտ ու ի խաւար մեղաց փախըչի, Նա ըզձեզ ջահ վառէ յիւր լոյս ցընծալի, 215 Ով ի ծով աշխարհիս նաւիլ յօժարի, Թող ձենով նաւ զուգէ որ յեզր ելանի:	He who flees from ignorant and darkling sins, He kindles a torch for you in his joyful light, He who enjoys navigating the sea of this world, May he build his ship through you so that it reaches shore.
Գեղեցիկ ես հաւատ, զինչ ըզծառ ծաղկած, Ամենայն գործ բարի պըտուղ քո բերած, Դու աղբիւր ես հաւատ, ի յորդոյ բխած, 220 Ամենայն գործ բարի ի քէն բաժանած:	You are beautiful, faith, like a flowering tree, Bearing every good deed as fruit. You, faith, are a spring flowing forth from the Son, Every good deed derives from you.
Դու մայր ես հաւատ յաշխարհ վկայած, Ամենայն գործ բարի որդին քո ծընած. Զինչ յաշխարհս դաշինք ու ուխտ կայ դրած, Ամենին կապն ամուր հաւատն է դըրած:	You, faith, are a mother bearing witness on earth, Giving birth to every good deed, your son. Whatever contracts and covenants are made on this earth, Faith is stronger than every bond.
225 Ամենայն իրք, որ ինքն աչօք չէ տեսած, Հաւատով հեռաւորն ի ձեռն է եկած. ՅԱստուծոյ սուրբն ամէն հաւատն են գոված, Յաշխարհէս հաւատով յերկինքն են ելած:	All things which he did not see with his eyes, The distant one achieves by faith, To God all the saints will praise every faith, They climb by faith from this earth to heaven.
Փառաւոր ես հաւատ առ քեզ պաղատիմ, 230 Քո ուժովդ ի մեղաց ելնել յօժարիմ, Զոր ապրիմ յաշխարհիս ես քենով պատուիմ, Երբ մեռնիմ՝ ինձ պաշար ըզքեզ կու տանիմ:	You, faith are glorious, you I implore, I desire by your power to overcome sins. So that I may live in this world, I am honoured by you. When I die, I will bring you to me as a sacrament.
Ի դժոխոցն ի յահէն քէնով ազատիմ, Եւ ի սէրն Աստուծոյ քենով հասանիմ, 235 Թէ տառապեալ եմ՝ աղքատ, գանձ ըզքեզ ունիմ, Թէ հարուստ եմ՝ ուժով քէնով խըրատիմ:	By you I am freed from Hell and from fear, And I reach God's love through you, If I am suffering and poor, I have you as a treasure, If I am rich and powerful, I am rebuked by you,
Թէ տխմար եմ՝ անգէտ ի քեզ կու նայիմ. Իմաստուն ու գիտուն՝ քէնով թէ լինիմ, Յամենայն ատէն ի յոյս ըզքեզ ունիմ, 240/ Եւ ի շար պատահմանց քէնով ես փրկիմ:	If I am foolish and ignorant, I look to you, Wise and knowledgeable I become through you, At every time I have you for hope, And I am saved from bad events by you,
Սիրելիք եւ եղբարք, որ յաշխարհի էք, Կամ կարդայք կամ լսէք ըզբանս եւ ասէք, ԶՅովհաննէս տառապեալս յաղօթս հիշեցէք, Թողու՞թիւն յանցանաց իմոց հայցեցէք:	Beloved and brothers, who are in the world, Read or hear these words and say, Remember miserable Yovhannēs in your prayer. Beg for forgiveness of my sins.

245 Զհաւատոյ բանըս զայս դուք միշտ յիշեցէք, Զձեր հոգիդ ու զմարմինըդ սուրբ պահեցէք, Զանցաւոր կեանքըս զայս, բնաւ մի՛ սիրէք, ՅԱստուծոյ օրինացն բնաւ զձեզ մի զատէք:	Remember always these words of faith, Keep your souls and bodies pure, Love not at all this transient life, Lay not aside the laws of God.
Ճշմարիտ հաւատով զԱստուած սիրեցէք. 250 Զբարեբար պարգեւացըն միշտ գոհացէք, Զհայր եւ զորդին եւ զսուրբ հոգին գովեցէք, Օրհնութեամբ, գոհութեամբ բարեբանեցէք:	Love God with true faith, Praise the Beneficent of gifts always. Praise Father and Son and Holy Spirit! With blessing, and laudation, give praise!

MICHAEL E. STONE

*Professor Emeritus of Armenian Studies and
Comparative Religion at the Hebrew Univer-
sity of Jerusalem*

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐ

Մի՛ ստանար նախատինս յարանց չարաց, եւ մի՛ նախանձիր ընդ ճանապարհս
նոցա:

Ոչ օգնեսցեն գանձք անօրինաց, այլ արդարութիւն փրկէ ի մահուանէ:

Բրդեա՛ քաղցելոց զհաց քո, եւ զաղքատն անյարկս տար ի տուն քո:

Ի հաւատոյ եւ յուսմանէ տգէտք երեւին, եւ ի գործս՝ ծոյլք:

Երանի որոց ոչ իցէ տեսեալ եւ հաւատասցեն:

Ոչ է բարւոք առնուլ զհաց ի մանկանց եւ արկանել շանց:

Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց:

Զգո՛յ՛ լերուք յամենայն անիրաւութեանց:

Իւրաքանչիւր ծառ ի պտղոյ իւրմէ ճանաչի:

Ի յաւելուածոյ սրտի խօսի բերան նորա:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐԱԿԵՐՏ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանն ամբողջութեամբ պատուած է քարակերտ զանազան յուշարձաններով՝ ի թիւս հոյակերտ խաչքարերի եւ տապանաքարերի: Իւրաքանչիւր խաչքար կամ տապանաքար ունի իր ստեղծման պատմութիւնը, շարժառիթը, բժշկման, սահմանների պաշտպանութեան, պատմական փաստերի վաւերացման, փրկչագործութեան եւ վերջապէս՝ որպէս մահարձան: Հայ մատենագրութեան մէջ շատ չեն երաժշտական գործիքների ու երաժիշտ կատարողների մասին վկայութիւնները, մանրանկարչական պատկերումները: Այդ բացը մասամբ լրացնում են հնագիտական նիւթերը, որոնք վերաբերում են նաեւ նախաքրիստոնէական շրջանին: Յայտնի է Սեւանայ լճի ափամերձ Ծովակ գիւղից յայտնաբերուած եղջերափողը, իսկ Կարմիր բլուրում՝ բրոնզէ ծնծղաները:

Մեր աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել Հայաստանի այն քարակերտ յուշարձանները, որոնք կապուած են երաժշտութեան հետ: Վկայուած այդ յուշակոթողները, հայ ժողովրդի կեանքում, երաժշտութեան կարեւոր դերի եւ նշանակութեան հաստատումներն են:

Հայաստանում IV դարից սկսած կերտուել են խաչքարեր, որոնք վաղ շրջանում կոչուել են «խաչ» կամ «Սուրբ նշան», իսկ արդէն XIX դարից սկսեցին կոչուել խաչարձան կամ խաչքար¹: Յաւելենք, որ խաչքարերի նշանակութիւնն առանձնակի ընդգծելու համար դրանք, սկսած V դարից, տեղադրում էին պատուանդանի վրայ, բարձրագիւր վայրում՝ առաւել հնչեղութիւն հաղորդելու նպատակով: Այդ մասին մեզ տեղեկութիւններ է հաղորդում պատմիչ Ագաթանգեղոսը. նմանատիպ կոթող յայտնաբերուել է Ջրվէժում²:

Քնարի, շնչական երաժշտական գործիքներով կատարող նուագածունների քանդակներով է զարդարուած էրեբունիում յայտնաբերուած մ. թ. ա. V դ. եղջերազաւաթը: Լարային գործիքի պատկերով երաժիշտների տերակոտային արձանիկներ են գտնուել Արտաշատ քաղաքատեղիում, Դուինում՝ ապակէ սրուակ լարային նուագարանի պատկերով, ոսկրէ սրինգներ՝ Գառնիում եւ Դուինում³: Շեփոր է վերարտադրուած Գեղարդի XIII դ. վիմափոր եկեղեցու բեմի եւ Մշո Առաքելոց եկեղեցու քանդակազարդ դրան վրայ, Մաշտոցեան Մատենադարանի XII-XVI դդ. մանրանկարներով զարդարուած ձեռագրերի էջերում՝ նուագարանների ձեւի, կառուցուածքի հնարաւորինս ճշգրիտ արտապատկերումով⁴:

Հայ երաժշտական մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար հետաքրքրական է Սիւնիքի Պառաւաձոր հնավայրում գտնուող թուագրուած խաչքարը՝ 1221 թ.⁵: Վերջինիս ձախ կողմի հատուածում պատկերուած է բամբիւր (փանդիւ) ձեռքին նուագասաց գուսան: Բամբիւրի սիմերին հպած նուագասացի ձախ ձեռքը, լայն բացած մատ-

¹ Աղասեան Ա. Վ., Հայ Արուեստի պատմութիւն, Երեւան, 2009, էջ 125:

² Հայաստանի միջնադարեան կոթողային յուշարձանները. I - III դարերի խաչքարերը, Երեւան, 1984, էջ 37:

³ Յիգիկեան Ա. Մ., Հայկական աղեղնային արուեստը, Երեւան, 2011, էջ 34:

⁴ Քոչարեան Ա. Կ., Հայ ժողովրդական նուագարանները, Երեւան, 2008, էջ 80:

⁵ Կարախանեան Գ. Հ., Երաժիշտ կատարողների ֆանդակներ XII-XIII դդ. խաչքարերի վրայ, Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, թիւ 31, Երեւան, 1976, էջ 99-105:

ներով, շեշտում է երաժշտական գործիքի լարերին դիպելը: Խաչքարի քանդակը հնարաւորութիւն է տալիս պատկերացում կազմել նաեւ բամբիռի կառուցուածքի եւ ձեւի մասին: Այսպէս՝ գործիքի գուշը թիւնման է: Նուագարանի գրիֆը՝ պարանոցը, կարճ է ու լայն: Բացակայում են ձայնաշարերը, գլխիկի մանրամասները, լարիչ ականջները: Սակայն, գուշի եւ գրիֆի վրայ որոշակի նշմարում են քառադի բամբիռի լարերը: Գուշի եւ գրիֆի ստորին մասից կախուած է նուագարանն ուսելու պարանը: Այս խաչքարը որեւէ յայտնի նուագասաց-գուսանի յիշատակին է նուիրուած⁶:

Պակաս ուշագրաւ չէ նոյն տարածաշրջանում գտնուող XII դ. մէկ այլ, մէջտեղից երկու կէս եղած, գեղաքանդակ խաչքար: Խաչքարի միջնամասում խաչի պատկերն է: Հարթաքանդակի աջ կողմում ծալապատիկ նստած կին երաժշտի պատկերն է: Երաժշտի դէմքը պատկերուած է դիմացից, եւ դիմային մասը շրջափակող գլխաշորը իջնում է կրծքին: Աջ ձեռքով բռնել է ջութակ յիշեցնող գործիք, իսկ ձեռքը՝ տարել դէպի ձախ: Ուշագրաւ է խաչքարի արձանագրութիւնը, որն աւանդում է, թէ կանգնեցուել է 1194 թ. Ապրիլի 1-ին որդի Վասակի կողմից՝ իր եղբայր Հասանի յիշատակին: Կնոջ պատկերի մօտ յիշատակուած է հանգուցեալ Հասանի մօր՝ Խուշուշի անունը:

Բացի խաչքարերից՝ երաժշտական գործիքների պատկերներ կան նաեւ տապանաքարերի վրայ: Հորիզոնական տապանաքարերից տեղեկանում ենք երաժշտական գործիքների մասին, որոնք կիրառուել են տարբեր տօնակատարութիւնների ժամանակ: Հացառատի տապանաքարերից մէկի վրայ պատկերուած է հարսանեկան տեսարան, որտեղ շատ յստակ երեւում են ձիերին հեծնած հարսն ու փեսան, հարսնախաչերը, երաժիշտներ եւ զինի բաժանող մարդը: Տեսնում ենք դուդուկ, դափ, քանոն, քամանչա եւ թառ⁷:

Հացառատի տապանաքարերից մէկի (XVI դ.) վրայ չորս անկիւններում հրեշտակները նուագում են գալարափող՝ աւետելով Քրիստոսի գալուստը: Նմանատիպ պատկեր ենք տեսնում նաեւ Սողբի XVII դ. խաչքարի վրայ⁸:

Տաւուշի մարզի Բերդաւան քաղաքից ոչ հեռու գտնուող Գառդուշի սարի շրջակայքում, 2015 թուականին արուած պեղումների արդիւնքում, յայտնաբերուել են տապանաքարեր, որոնց վրայ պատկերուած են խնջոյքի տեսարաններ՝ երաժիշտների եւ երաժշտական գործիքների պատկերաքանդակներով: Երաժիշտների մէջ պարզ երեւում է նաեւ կին երաժիշտ: Այս ամէնի պատմական վաւերացումն է Նորատուս գիւղի IX-XII դդ. մէկ այլ տապանաքար, որի վրայ պատկերուած է նուագարանների «համաստեղութիւն»: Իրար կողքի նստած երաժիշտների ձեռքերին նուագարաններ են՝ քանոն, փանդիռ եւ դափ⁹:

Այսպիսով, քարեգործութեան այս նմոյշները հայկական մշակույթի անգնահատելի գոհարներից են: Ներկայացուած խաչքարերն ու տապանաքարերը հնարաւորութիւն են ընձեռում ճանաչելու եւ գնահատելու մեր նախնիների թողած ժառանգութիւնը: Հայոց ազգային նուագարաններով պատկերաքանդակներն եւս մէկ անգամ ապացուցում են դրանց պատկանելիութիւնը հայ ժողովրդին եւ նրա գալիք սերունդներին:

ՎԱՐԴԻԹԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Երաժիշտ-տեսաբան

⁶ Մելիք-Վրթանեսեան Կ. Ե., Տօնեան Մ. Ա., Երաժշտական բացատրական բառարան, Երեւան, 1989, էջ 32:

⁷ Բարխուդարեան Ս. Գ., Դիւան հայ վիմագրութեան, Երեւան, 1973, էջ 331:

⁸ Պետրոսեան Հ. Լ., Խաչքարերի ծագումը, գործառնութիւնը, իմաստաբանութիւնը, Երեւան, 2007, էջ 220:

⁹ Զանփոլատեան Հ. Մ., Քալանթարեան Ա. Ս., Հայաստանի հնագիտական յուշարձանները, հ 14, Միջնադարեան Հայաստանի առեւտրական կապերը VI-XIII դդ., պրակ IV, Երեւան, 1988, աղիսակ 1423:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

**THE RELATION BETWEEN THE ORTHODOX
AND THE ARMENIAN CHURCH
(12 century)**

A. Historical Background (1045-1165 AD)

Since the second century BC, when Rome became world power and reached Asia Minor, the Armenians were in contact with them. For many centuries, Armenia was the apple of discord between Rome, and later Constantinople, and Persia. This struggle led to the division of Armenia between them in 387. In the seventh century (640), Armenia was conquered by the Arabs. With the help of Byzantine army and the assistance of the Iberian king, Ashot II “The Iron” reestablished the rule of the Bagradites in Armenia¹. Political, economic and military cooperation continued until the end of the tenth century. The policies of Basil II (976-1025) were the expansion of the Byzantine Empire on the East and West. In the East, after the death of the Armenian king Gagik I (990-1020), Basil saw the chance to intervene: the region of Vaspurakan, together with a part of Iberia, was annexed to Byzantium, while the Armenian kingdom of Ani (capital of Armenia) was to remain under King John Smpat (son and successor of Gagik, 1020-1042), during his lifetime, but thereafter to fall to the Byzantine Emperor². Constantine IX Monomachus (1042-1055) was able to continue Basil II’s policy toward Armenia, and to bring his work to its conclusion by annexing the kingdom of Ani³. The Byzantine Empire, however, was unable to maintain its power in Armenia because the people were greatly dissatisfied with the administrative as well as the religious policy of the central government.⁴

After the fall of the Bagradite kingdom, in 1045, the population immigrated to the Western parts of the Byzantine Empire. Armenia and the eastern parts and frontiers of the Empire were under consistent attacks from the new invaders, the Seljuq Turks.⁵ Their arrival “not only affected the general position of the Empire, but its whole foreign policy had to be changed to meet the altered circumstances.”⁶ Armenian princes, who served in the imperial army, were settled around the southern borders of the Empire, to protect it against the invading Seljuqs. In 1064 the Seljuqs, under their leader Alp Arslan (1063-1072) conquered and sacked Ani.⁷ Between

¹ Vasiliev A.A., History of the Byzantine Empire, vol. One, (The University of Wisconsin Press: Madison, 1980), pp.313-314.

² Ostrogosky George, History of the Byzantine State, (Rutgers University Press: New Jersey, 1969), pp. 313-314. Vasiliev, p. 315.

³ Ostrogosky, p. 333; Vasiliev, p. 315, 355.

⁴ Vasiliev, p. 315.

⁵ “The Byzantine Empire had known the Turks for a long time. A project of a Turko-Byzantine alliance existed in the second half of the sixth century. The Turks also served in Byzantium as mercenaries as well as imperial bodyguards. They were numerous in the ranks of the Arabian army on the eastern borders of the Empire, and they took an active part in taking as well as the plundering of Amorion in 838. But these relations and conflicts with the Turks were of little or no consequence to the Empire until the eleventh century. With the appearance of the Seljuq Turks on the eastern border in the first half of the eleventh century conditions changed” (Vasiliev, p. 354).

⁶ Ostrogosky, p. 333.

⁷ Vasiliev, p. 355.

1020-1070, the Seljuqs conquered Persia, drove through Mesopotamia and captured Baghdad, the capital of the Caliph. They soon gained possession of the whole of the Near East up to the borders of the Byzantine Empire and the Fatimid caliphate of Egypt.⁸ On August 19, 1071, they defeated the Byzantines and captured Emperor Romanus Diogenes (1068-1072) in Manzikert. While in captivity, the emperor reached an agreement with the Seljuq leader.⁹ He was deposed in Constantinople by his own court.¹⁰ “It was this appalling epilogue which turned the defeat at Manzikert into a disastrous tragedy, for now the treaty which Alp Arslan had made with the Emperor Romanus fell to the ground and the Turks made this the excuse for the invasion and conquest of Byzantium.”¹¹ Byzantium, for the next several centuries tried to push them back, but failed. According to Vasiliev’s conclusions “Although according to the treaty the Byzantine Empire probably ceded no territory to Alp Arslan, its losses were very great, for the army which defended the borders of Asia Minor was so completely destroyed that the Empire was unable to resist the later advance of the Turks there. The defeat at Manzikert was a death blow to Byzantine domination in Asia Minor, that most essential part of the Byzantine Empire.”¹²

During the eleventh century, the greatest of religious events happened: the schism between the East and the West, whose consequences were far more political than religious.¹³ After this schism, the Greek Orthodox Church returned to the policies of Justinian and Heraclius and of Constantine the Great, to have religious unity in the Empire. This was one of the reasons for prince Alexis’ visit to the East and Cilicia.

Cilicia was an important imperial land from the times of the Roman Empire. Historical documents from the first century BC, show that Armenians lived there. Therefore, during the first half of the eleventh century, when Armenian princes traded their ancestral lands with new imperial lands, they came and settled in and around Cilicia. Later, when the Armenian kingdom fell, most of the people immigrated to Cilicia. The Armenian princes in Cilicia, after initial internal conflict, began to unite under the leadership of the Roubinides, who established their principality in Cilicia, in 1080.¹⁴ The defeat of Byzantium at Manzikert contributed greatly to this. Alexius Comnenus (1081-1118), under extreme pressures and difficulties, managed to improve “the international position of the Empire, extended its limits, and for a time stopped the progress of the numerous enemies who on all sides pressed against the Empire.”¹⁵ After half a century of fight against Byzantium, they were subjected to the Byzantine rule again, by John II Comnenus (1118-1143). Emperor John is known as the greatest Comneni of all. “As a ruler he combined clever prudence with purposeful energy, while at the same time he was a man of upright, steadfast character and high principled far beyond his day. Moderate, yet firm and forceful in pursuing his goal, he carried his father’s policy with iron determination, never losing sight of the bounds of possibility.”¹⁶ After establishing imperial authority in the Balkans, the main objective of his foreign policy was the re-establishment of Byzantine authority over the Norman

⁸ Ostrogosky, p. 343; Vasiliev, pp. 354-355

⁹ The treaty consisted of three points: “1) Romanus Diogenes obtained his freedom by the payment of a definite sum of money; 2) Byzantium was to pay a large annual tribute to Alp Arslan; 3) Byzantium was to return all Turkish captives” (Vasiliev, p. 356).

¹⁰ Vasiliev, p. 353.

¹¹ Ibid., p. 345.

¹² Ibid., p. 356ff.

¹³ Ibid., p. 339.

¹⁴ Ostrogosky, pp. 378-379

¹⁵ Vasiliev, vol. II, pp. 380-412.

¹⁶ Ostrogosky, p. 377.

principality of Antioch. On his was stood the Armenian principality of Cilicia. John was ready to march to the East in 1130. After defeating the emirate of Danishmend in 1135, he turned toward Cilicia and Antioch. After capturing the former Byzantine cities and ports from the Armenians, he managed to capture prince Levon I and his sons and sent them to Constantinople.¹⁷ One of the sons, Thoros II (1147-1169), escaped Constantinople in 1147 and began to rebuild the authorities of his fathers in Cilicia. John's successor, Manuel I Comneni, was "a true Byzantine, convinced of the validity of the conception of universal imperial sovereignty and possessed of the characteristic Byzantine passion for theological discussions."¹⁸ While engaged in difficult diplomacy and military campaigns in the first 15 years of the reign, Manuel, nevertheless, came to the East in 1158. The agreement between the Emperor and the Armenian prince Thoros, was an agreement of alliance rather than an overthrow.¹⁹ Following his father's policy, Manuel established the Byzantine sovereignty in the East. His short lived victory over the Normans of Sicily revived in his mind the establishment of *romanum imperium*.²⁰ It was within this dream that the Emperor pursued the restoration of communion between the Orthodox and the Armenian Church.

In Cilicia, two strong families emerged in the twelfth century, the Rupinides and the Lambronides. The first was strong advocates for the independence of Cilicia, while the latter accepted the suzerainty of Byzantium. Thoros, who was the chief ruler of Cilicia, wanted to unite Cilicia under his rule. To achieve this goal, he captured Til Hamdoun and Mamistra. In 1152, Andronicus Comneni, the future Emperor, led the Byzantine forces against Thoros. He was joined by Oshin II, head of the Lambronides and their allies, but they were defeated. Thoros took as captive Oshin and arranged a marriage between his daughter and Oshin's son Hetoom. For the moment, everything seemed in place. But differences and hostilities continued between the two families. In 1163/4, Thoros learned that Oshin was keeping an active correspondence with Byzantium. Fighting soon broke out between the two. This struggle left Catholicos Krikor III (1113-1166) deeply distressed. He sent his brother Nerses to end the enmity existing between the two and, in 1165, Nerses²¹ succeeded in facilitating the reconciliation at the castle of Vahga

Because of political conditions, the Catholicate was transferred to Hromgla²². In Armenian proper, the Catholicos established four honorary sees (Ani, Sanahin, Pchnee and Sunik). The

¹⁷ Ibid., pp. 378-379.

¹⁸ Ibid., p. 380.

¹⁹ Ibid., pp. 380-386.

²⁰ Ibid., pp. 384-385.

²¹ One of the most important Catholicoi and theologian of the Armenian Church. Born in 1101, he was the son of Apirat Pahlavuni. He received his education in *Garmir Vank* (Red Monastery: located on the "black mountain" in Cilicia. The mountain is well known for its many monasteries and hermitages, including Armenian, Greek and Syrian Orthodox monasteries) in Cilicia from the priest Stepanos Manuk (Stephen the Child). At the age of eighteen, after completing his studies, he was ordained a priest by his brother Catholicos Krikor III and in 1135, he was elevated to the rank of bishop. His brother resigned, in 1166 at the age of 70, and a few months before his death, with the unanimous consent of the Armenian bishops, he consecrated as Catholicos his beloved brother Nerses. The consecration and anointing ceremony took place on Palm Sunday – April 17, 1166. Nerses was sixty-six years old on the day of his ascension to the throne of the catholicate and served for the next seven years, during which time he continued to lead a life of intense literary, public, pastoral and ecclesiastical activity. The quest for church unity became one of Shnorhali's chief interests during the seven years of his pontificate. Nerses died on August 13, 1173, at the age of seventy-two.

²² St. Gregory the Illuminator established the Holy See in 303, in Echmiadzin. Throughout the following centuries, it became traditional have the civil and the ecclesiastical authorities located in the same city. Therefore, in 484, the Holy See was transferred to Dvin, in 927 to the island Aghthamar, in Lake Van and in 970 to Ani. From 1045-1113 to several places. In 1113 to Dzovk and finally in 1149 to Hromgla. Catholicos Krikor III (1113-1166) bought the fortress and transferred the Holy See there.

role of these sees was to take care of the faithful on behalf of the Holy See and give their approval for the election of the Catholicos.

B. The Ecumenical Dialogue (1165-1185)

In 1165, Archbishop Nerses was on a peace mission between two quarreling Armenian princes, Thoros and Oshin. He was sent by his brother and Catholicos of the Church Krikor III. On his way back to the Catholicosate See, he stopped at Mamestia (Missis), where the imperial ambassador prince Alexis was stationed. Prince Alexis was the son-of-law of Emperor Manuel Comnenus (1143-1180). Alexis was very curious about the faith of the Monophysite Armenians and he was very happy to meet the Archbishop. He asked him to fulfill his curiosity and explain the reason of schism in the Orthodox family. He argued with Nerses for days about dogmatic and ritual issues²³. He was very satisfied and asked Nerses to write them in a document, known as “Confession of Faith of the Armenian Church.”²⁴ After the prologue, Nerses writes the confession (pp. 88-93), where the Incarnation and the union of the natures occupy the biggest part. He avoids to mention Chalcedon and rejecting “two natures” and defends the “*the union from two perfect natures.*” He defends the confession of the Armenian Church without condemning the position of the Orthodox Church. Defends the celebration of Christmas of January 6, based on the account of Zechariah in the gospel of Luke (pp. 93-94) and mentions the veneration given to the Mother of God (pp. 94 - 95). Returning to the natures’ issue he declares that when “*we say there’s one nature in Christ, not as Eutyches but as Cyril understands it, and if “two natures” are said in order not to fall into confusion, then we won’t oppose it*” (pp. 96-97)”. Speaks about the use of another kind of oil (“*Shooshma*”) instead of olive oil for the blessing of the Holy Muron, because *we didn’t have olive trees in Armenia* (p. 97). Speaking about the icons he states that “*we accept and worship*” the divine icons, and the icons of the saints “*we venerate.*” Says that the *Trisagion* is sung with *who was crucified for us* in front of Christ (p. 99). On eating oil and dairy products on the Saturdays and Sundays of Big Lent, he says that “*in the old days the Armenian princes ate fish and oil during the Lent and drank wine, like the Greeks and the Franks. Moreover, the leaders of the time suggested to abstain from them for five days and eat oil and milk, as well as fish for two days. Later this usage was forgotten. Nowadays, princes and soldiers of their free will and sometimes with our permission eat these products, while the clergy and the population keep the strict rule of Lent, and those who don’t keep it are subject to the heavy burden of repentance*” (pp. 99-100). Acknowledges and defends not mixing water to the wine during the Divine Liturgy as a tradition from St. Gregory the Illuminator (p. 100). Likewise, defends the blessing of the crosses for once and rejects the custom of repeating it every year (p. 101). Returning to the issue of Incarnation rejects the notion of appearance and accepts that Christ had an *earthly, concrete body*, subject to *torture and death* but free from anything that is *out of sin*. Once again, he stresses that when Armenians say *one nature* they don’t understand that *His humanity was dissolved* (p. 102-104). Overall, this confession of faith was written according to the faith of the Armenian Church and the mixing in issues was due to the questions that the Byzantine prince presented. Arch. Nerses concludes his writing stating that he “*wrote what was necessary and nothing more than what was required.*”

Prince Alexis was very happy with this meeting. After he finished his diplomatic assignment and returned to Constantinople in the beginning of 1166. This confession of faith and the information that the prince gave had profound impression on the emperor and the

²³ Ormanian, Arch. Malachia, “History of the Armenian Church”, (2nd edition, Beirut: 1959), pp. 1384-1385.

²⁴ “General Letters of St. Nerses the Gracious”, (Jerusalem, 1871), pp. 87-107.

Patriarch Lukas Chrysoberges (1156-1169). Based on the simplicity and the strength of the writing, the idea of agreement between the Churches seemed a strong possibility. The main reason, though, behind this initiative was political. Byzantium was losing her influence in Levant and Manuel, like his father, John II (1118-1143), was determined to achieve that goal, by any means necessary. Unfortunately, he couldn't attend to this issue until September of 1167. He wrote a letter to Catholicos Gregory III, without knowing that he had died a year earlier. In his letter²⁵, the emperor stresses the importance of Church unity, so that Christians may become "one shepherd and one flock." He suggests that the Catholicos send his brother Nerses so that they can talk about Church unity, in a Holy Synod. He sent the letter with an Armenian, working at the palace, named Smbat.

The political and other "traps" in Manuel's letter did not escape Nerses' attention. In his response, he declined the invitation to attend the proposed meeting, underlining his pontifical duties and humors him by saying, "*how can a drop of knowledge be courageous enough to approach a sea of wisdom*" (p. 111). In his turn, he suggests that the Emperor must come to the East, if he can, so that they can conclude their talks. Stresses that the union shouldn't be "*with royal might, but with humility*" (p. 113), because "*it's been almost seven hundred years since the division, because of the ancient 'two nature' tradition.*" He mentions the difficulties that the Armenians endured inflicted by the Greeks during those seven centuries, which caused "*us to distance ourselves from you*" (p. 114-115). He mentions that the Church of Rome had sent delegates to Constantinople for unity of faith, as well as the Patriarch of the Syrians: he considers these movements as the will of God to achieve the Christian unity by a Council. This council, however, shouldn't be conducted as between "*masters and servants, but rather to accept the writings of the apostles and the prophets and the Orthodox Fathers of the Church as supreme judge and if either side made a mistake in dogmatic issues, that side must abandon those wrong doings. We are ready to correct ourselves if you show us our mistake. But you too must correct yourselves if there is a mistake in you*" (pp. 116-119). Catholicos Nerses added another confession of faith to his letter. This second writing was not a new one but rather a repetition of his former confession. He wanted to give his pontifical authority to his confession, since the former one was written by a bishop.

In this second writing²⁶, he puts the dogmatic issues together and then "*for the unity of the Church*" he mentions the ritual issues²⁷. In the first section, he reflects on the union of the natures, rejecting Nestorius and Eutyches as well as Pope Leo, stressing "*from two natures*" formula (p. 126), according to the faith of the Armenian Church, which defends the union of the natures. In traditional and ritual section, he defends the usage of unleavened bread during the Liturgy, but does not condemn the Greeks for using leavened bread. Defends the usage of unwatered wine without condemning the usage of water. Explains the ancient and true celebration of Christmas and Epiphany of Christ together. Speaks about the trisagion, with "*who was crucified with us*", the veneration of icons and the blessing of crosses always defending the traditions and customs of the Armenian Church, without imposing the positions of the Armenian Church. Smbat, who brought the letter of Manuel, had to wait until the spring of 1168 to return to Constantinople.

The Emperor, Patriarch Michael III (1169-1177) and his counselors were exited by the response and Nerses' proposal to visit the East was not at all unpractical. The Emperor could combine his political and ecclesiastical agendas and settle both issues. In the East, Armenian

²⁵ Ibid., pp. 107-109.

²⁶ Ibid., pp. 120-130.

²⁷ Ibid., pp. 130-143.

prince Thoros was uniting Cilicia under his authority. In Syria, Sultan Nuradin had already united Syria and was preparing an invasion of Egypt. In Anatolia, the Seljuq Sultanate was attacking Byzantine holdings. In the West, due to unsettled political situation in the Balkans, the emperor could not concentrate on the unity issue. Only in 1170, when the political situation was calmer that the Emperor wrote a letter to Catholicos Nerses. He send it with two delegates a Greek, named Theorian and Armenian, named Hovannes Oudman, abbot of the Armenian monastery in Philippoupolis (Bulgaria). They started their journey on May 15, reached Hromgla, and started negotiations about unity and two natures. Theorian, who was philosopher, did not want to yield or accept the Cyrilian formula “One nature to the Incarnate Logos.” While Nerses tried to explain and defend the unity against the division of Nestorius and the confusion of Eutyches. Finally, Nerses agreed to say that when the Greeks say *two* they can be considered away from the division of Nestorius and when the Armenians say *one* they can be considered away from the confusion of Eutyches. However, he declined to change the official formula accepted by the Armenian Church, because a change like this requires the authority of the Holy Synod of the Armenian Church. “*Our See, being away from our historical homeland, cannot make a decision like this, without the participation of all bishop*” (pp. 145-147). He prepared another *true confession* only about the natures (pp. 145-153), in October of 1170 and handed it over to Theorian and Hovannes to take it to the Emperor.

Theorian, who wrote his encounter with Nerses, presented the situation to the imperial court²⁸. His report created great enthusiasm in the Emperor and the Patriarch, but again two years²⁹ passed before any practical steps could have been made. Between 1170-1172, Catholicos Nerses wrote a letter³⁰ to the bishops in the eastern provinces mentioning the emperor’s proposal and assuring them that without the Holy Synod, he does not intend to reach an agreement with the Orthodox Church. During these years, Cilicia was in political unrest. In 1169, prince Thoros died and his Frank father-in-law, prince Thomas, invited the prince of Antioch to take over the reign. Thoros’ brother, Mleh, with the help of his friend Sultan Nuredin, ruler of Aleppo and Damascus, seized the throne and drove the Franks out of Cilicia. Based on the testimony of Theorian, the Emperor and the Patriarch thought that if Catholicos Nerses and his bishops are convinced about the Chalcedonian profession in this way and they are condemning and anathematizing the anti-chalcedonians, then unity is simply a matter of time. Therefore, they wrote another letter to Catholicos Nerses with nine points³¹.

It was in December 1172, that the same delegates brought two letters to the Catholicos, with its nine points. One was from the Emperor and the second from the Patriarch. In his letter, the Emperor finds it unacceptable the “one nature” formula and suggests that the Armenians accept the nine points, in their Holy Synod and add other points, if necessary³². While the Patriarch, praises the necessity of unity and suggests that the Armenians return from their wrong ways³³.

²⁸ Unfortunately, we don’t have Theorian’s testimony. A copy exists in the accounts of Clement Calanos (Romae De Propaganda fide. 1690, vol. II, pp. 242-322). Calanos presents that in this report, catholicos Nerses is presented as an illiterate, who doesn’t know the Scripture, the Fathers or the philosophical methods. “*He [Theorian] explains that Nerses agrees that “one nature” is heresy, condemns and anathematizes those, who rejected Chalcedon and with tears in his eyes asks the Patriarch of Constantinople to bless the Armenian people, who for so long lived in anathema. He gives a paper to Theorian stating tat he (Nerses) accepts the great and honorable Council of Chalcedon*” (pp. 282-322).

²⁹ Byzantium and Venice were having problems at this time.

³⁰ “General Letters of St. Nerses the Gracious”, pp. 209-210.

³¹ Ibid., p 136.

³² Ibid., pp. 154-155.

³³ Ibid., pp. 157-159.

The nine points, presented in the imperial letter, were³⁴:

1. To anathematize those who say “*one nature*”, namely Eutyches, Diosgorus, Severianus and Timothy.
2. To confess in Christ two natures, two wills and two energies.
3. To remove from the *Trisagion* the “who was crucified for us” line.
4. To celebrate Annunciation on March 25, Christmas on December 25, Circumcision on January 1, Baptism on January 6 and Presentation on February 2 with the Greek Church.
5. To prepare the Holy Muron with olive oil.
6. To use leavened bread and water during the Liturgy.
7. *To keep everyone in the Church, except for catechumens, during the Liturgy and other services.*
8. To accept the fourth, fifth, sixth and seventh council (Chalcedon, Second and Third Constantinople and Second Nicaea).
9. To subject the election of the Catholicos to the Emperor’s approval.

Catholicos Nerses, full with Grace, explained to the delegates that without the Holy Synod, he couldn’t agree to those nine points. Since it was winter, he explained that he cannot call the Holy Synod until summer time and that he will do everything he can to achieve the desired unity. He answered to both letters separately. In his letter to the Emperor, he states that “*the tradition of our Church is based on the witness of the Bible.*” He suggests that Armenians are ready to make some concessions, but not as turning from heresy to orthodoxy. On the one hand, he says, “*whatever cannot be changed, we must keep and wait for the appropriate time.*” On the other hand, he proposes that the Armenians must discuss with the Greeks what seems to them as heresy and that the Greeks must open the door of dialogue, if they are interested in unity. He promises to discuss these issues with his Holy Synod and inform them about the results³⁵. In his letter to Patriarch Michael III, he praises the efforts of unity and the importance of Christian unity and suggests that the Greeks have a meeting and respond to the Armenian proposal³⁶. The delegates returned to Constantinople in January or February of 1173.

Catholicos Nerses, though, had no intention of conveying a meeting. He was careful enough to wait and see how things were going to develop. He sent a certain priest, named Stepannos, to inform the bishops and the honorary sees about the development of the unity efforts and the suggested nine points³⁷. However, before he can hear his report, he died, in August 1173. The efforts of unity, however, did not stop. Catholicos Nerses was succeeded by his nephew Catholicos Krikor IV (1173-1193). Emperor Manuel as soon as he heard about the death, he wrote a letter to the new Catholicos and sent it with Theorian. In his letter, he encouraged and advised the Catholicos not to abandon “*the efforts, that begun with your predecessor and may conclude in your lifetime*”³⁸. Theorian, however, could not travel to Hromgla, because of the war between Byzantium and the Seljuq Sultanate. So he sent the letter with a courier and he returned to Constantinople. The Catholicos was very pleased to see the readiness of the Emperor

³⁴ Ibid., pp. 156-157.

³⁵ Ibid., pp. 160-161.

³⁶ Ibid., pp. 163-165.

³⁷ Ibid., pp. 323.

³⁸ Ibid., p. 166.

to pursue the union. During this time, in 1174, Stepannos returned from Armenia with the letter of the bishops, who agreed on the unity process, proposed by Catholicos Nerses, but rejected the nine points³⁹. Catholicos Krikor, in his turn, wrote to the Emperor informing that he and his bishops are ready to pursue the unity only if the Emperor and the Patriarch reduce those nine points. He wishes him success in his war against the Turks and invites him to come to Hromgla to conclude the unity dialogue⁴⁰. He gave his letter to a Greek priest named Constantine. Constantine couldn't meet the Emperor, who sent him to Constantinople and wait for him.

Manuel was in war all through 1175 until April 11, 1176 against the Turks⁴¹. The sun eclipse on September 11, 1176 they had bad influence on the imperial army and they suffered a big defeat. The Emperor had to conclude this defeat with peace treaty, managing to get back the venerable relic of the Cross, the icon of the Holy Mother of God and returned to Constantinople. During this time, Constantine was explaining to the Patriarchs Michael and to Cyril of Antioch about the Armenian position, stating that *“the Armenians have the true faith”*⁴². Therefore, when Manuel returned, he found the atmosphere ready to discuss unity and by the end of the year, the emperor and the Holy Synod met and, in order to achieve this unity, agreed to some concessions. In January 1177, Manuel and the Patriarchs prepared their letters and sent it to Catholicos Krikor with Constantine. In his letter⁴³, the emperor praises and elevates the efforts of unity and taking the opportunity, says that *“we are happy to know that the Armenians don't think about the Greek as nestorians, because the accepted the ‘two natures’ formula”* and denies the wrong idea that the Greeks had about the Armenians, because of *“we thought you were heretics.”* He expresses his agreement to the Catholicos' proposal to reduce those nine points. He stresses, though, on the issue of two natures, two wills and two energies to see if the Armenians mean confusion or mixture or the decline of the human nature or the lose of it when they say union. If they don't understand the union as such, then they are in agreement with the Orthodox Church (p. 174). Therefore, they must accept the ‘two natures’ formula and the Council of Chancedon. He concludes by asking the Catholicos to summon his archbishops and bishops, priests and deacons and theologians and agree on his proposal *“without conflict and doubt but with unity and sympathy and present the confession of faith”* (p. 195). In his return, he invites the Catholicos to come to Constantinople to conclude the dialogue. The Patriarch's letter had much more weight than the emperor's because it was written by the Holy Synod of the Orthodox Church, with 20 signatures, headed with Patriarchs Michael and Cyril of Antioch, along with the archbishops of Ceasarea and Iraklios and 16 metropolitan (p. 180). The synodical letter confirms the contents of the emperor's letter, accepting the orthodoxy of the Armenian faith and stating the confession of faith of the Orthodox Church. Finally, the letter asks the Armenians to do the same in their *“divine and Holy Synod”*⁴⁴.

The letters, brought by the same priest Constantine⁴⁵, reached the Catholicos before Easter, 1177. Based upon the assumption that instead on nine points the Greeks now suggest only one point, that they accept that the accepted Armenian formula of ‘one nature’ was used in the orthodox sense and not as to indicate confusion or mixture and, finally, that the Armenian

³⁹ Ibid., p. 323.

⁴⁰ Ibid., pp. 166-168.

⁴¹ Ibid., p. 168.

⁴² Ibid., p. 168.

⁴³ Ibid., pp. 169-175.

⁴⁴ Ibid., p. 179.

⁴⁵ Constantine was ordained bishop by Cyril of Antioch and was appointed metropolitan of Herapolis, in 1177 (Ormanian, “History of the Armenian Church”, p. 1456).

Church was not heretical gave the Catholicos and his counselors good reason to summon the bishops from Armenia and Cilicia to discuss the proposals.

From the account of Nerses of Lampron, we get the impression that the meeting took place immediately. However, the meeting took place two years later, in 1179 and the reason for this delay was the internal difficulties rather than political difficulties. During these two years, fierce correspondence⁴⁶ took place between the Catholicos and the eastern bishops⁴⁷. In their letter, signed by the abbots of several important and influential monasteries, cautioned the Catholicos to be very careful in his dealings with the Greeks, underlining that “*if they accept our orthodoxy, why then they sent us the second formula* [meaning the ‘two natures’].” They explain how the Armenian Church understands the “One nature to the Incarnate Logos” formula. They implore the Catholicos to reject the proposal, not because they suspect their orthodoxy, but to show that the Armenian Church is not divided⁴⁸. Catholicos Krikor was very disturbed by the letter. In Cilicia, the Church unity was accompanied with the expectation of political and military assistance from Byzantium. The eastern fathers, living in Armenia and having the support of the Georgian kingdom, were not interested to make concessions for the sake of that assistance. In his reply⁴⁹, in 1178, he expresses the importance of Christian love not only toward each other, but toward other Christians too (Matthew 6.43-48). He points out that “*this unity efforts did not start with us, but we inherited it from our fathers*” (p. 314). Moreover, in order to convince them, he mentions that the Greeks made “concessions” by reducing their demand of nine points to just one point. Therefore, it is important and appropriate to make that concession (p. 315) on ‘one nature’ issue. After long pages of quotations from the Church history, he asks them to the Holy Synod, on Easter, in 1179, in Hromgla.

The Holy Synod took place on April 1, 1179, in Hromgla. Thirty-three of the participants signed the subsequent letter, but we don’t know about the exact number of participants. Representatives came from the eastern provinces along side with the catholicos of Caucasian Albanian Stepannos. Unfortunately, we don’t have the documents of this important Synod. The Synod took a long time, almost 18 months. The Synod prepared two letters, one for the Emperor and one for the Holy Synod. In the letter to the emperor (p. 181-190), the Synod recognizes and accepts the first three ecumenical councils, condemn and anathematize Arius, Marcion, Nestorius and Eutyches. It explains the confession of the Armenian Church. The letter does not use the terms ‘two natures’. Defends the orthodoxy of the Cyrilian formula of ‘one nature’. The letter ends with the wish of establishing peace in the Church. The letter to the Holy Synod does not mention Patriarch Michael III, who died in 1177. He was succeeded by Chariton Eugeneitos (1177-1178) and Theodosios Boradiotes (1178-1183). The letter declares that from the letter of the Synod, “*we are convinced that you are not Nestorians*”. Then they explain their faith about Christ and the natures: “*The Armenian Church always avoids to use the term ‘two nature’, because the term ‘two’ implies two separate natures. By saying ‘one’, we don’t imply the natures to be confused or dissolved in each other, rather the divine and human natures, wills and energies are united in perfect union. This has been the intention of Catholicos Nerese of blessed memory. With this in mind, when we say ‘one nature’ we don’t confess the Eutychean monophycism, nor when you say ‘two natures’ we believe that you don’t confess the division of Nestorius.*” The Council of Hromgla accepted in principle the proposal of Emperor Manuel, but it rejected the

⁴⁶ “General Letters of St. Nerses the Gracious”, pp. 307-329.

⁴⁷ The monasteries, the honorary sees, the bishops and the theologians living in Armenia were called ‘the eastern priests and bishops’, because they lived on the eastern lands of Cilicia.

⁴⁸ ”General Letters of St. Nerses the Gracious”, pp. 309-311.

⁴⁹ Ibid., pp. 312-329.

“two natures” formula, the Council of Chalcedon and the Tome of Leo.

The couriers, unfortunately, did not go beyond Caesarea, because of political unrest in Anatolia. They returned to Hromgla. Catholicos Krikor IV was still trying to find a way to send those letters when the news of Emperor Manuel’s death, in September 1180⁵⁰, arrived at Hromgla. Emperor Isaac was not interested in these talks. Instead he started to persecute the Armenians within his Empire and tried to force them to accept the Council of Chalcedon. The whole dialogue, which began almost 20 years ago, collapsed and was over. With the end of this dialogue, the political expectations of the Armenian Church and the Armenian princes turned toward Rome and Europe. The capture of Jerusalem in 1187 by Saladin, Sultan of Egypt and Syria, forced Europe and the papacy to prepare for the third crusade. “In the light of the current, widely-hailed ecumenical movement, the principles that guided Catholicos Nerses Shnorhali eight centuries ago are truly inspirational and visionary within the movement today.”⁵¹

CONFESSION OF FAITH OF THE ARMENIAN CHURCH

By St. Nerses the Gracious

(1165)

We confess the All Holy Trinity, the Father the Son and the Holy Spirit. Three persons in one nature and divinity. The Father is uncreated and without beginning all before eternity. The Son is born from the essence of the Father without blemish and without body before time. The Holy Spirit proceeds from the Father.

And there was no time when the Father was without the Son or the Spirit, but as the Father was always the Father, the Son also was always the Son with His Father eternally. In the same way, the Holy Spirit was always the Spirit of God, indivisible from the Father and the Son. One essence, one authority, one will and one creative power in the three persons. There is neither seniority nor juniority, neither high nor low, neither more nor less, but one order, one duty and one worship to the Holy Trinity, by which everything was created from nothing; the heaven and the heavenly orders and the earth and the earthly creatures, visible and invisible were created in the first creation.

In the second creation, one of the Trinity, the Word of the Father, the Only Begotten Son, by the will of the Father and the Spirit and the annunciation of archangel Gabriel descended into the womb of the virgin Mary, without decreasing from the bosom of the Father according to the unlimited divine nature and taking upon himself from the most pure blood of the virgin the flesh of Adam. United it with his divinity with inexamable and unspeakable mixture and became in two perfect nature, from the divine and the human, one perfect person, without confusion and division.

The unbodily Word, united with the body, unites the human nature with his, divining it through the union. In this union no change or transformation occurred, but he united our nature with his nature in inconceivable manner. And by taking the nature of Adam, not the nature of paradise before the fall, but the nature after sin and corruption, so that the virgin Mary, from

⁵⁰ Emperor Manuel was succeeded by his son, Alexis II Comnenus (1180-1183), who was 12 years old and from his second wife. John was declared Caesar and his mother, Mary of Antioch, regent. However, Manuel’s cousin, Andronicus Comnenus ordered Alexis to be drowned and Mary deposed and declared himself Caesar. However, he himself was killed by Isaac II Angelus (1185-1195).

⁵¹ Aljalian, Fr. Arakel, “St. Nerses Shnorhali, General Epistle”, (St. Nerses Armenian Seminary: New York, 1996) p. 5.

whom Christ took body, who was from the sinful nature of Adam, but with union with the nature of God, the sinful nature became without sin and the corruptible clean.

He was born as man, God Incarnate, keeping the virginity of his parent. He was circumcised on the eighth day, in order to fulfill the promise of the fathers and to teach us the circumcision of the heart. He came to the temple of the fortieth day, according to the laws of dedication, so that He might offer the human nature to the Father. He escaped to Egypt, so that He may turn the capital of idol worshippers to the worship of God. He walked on the face of the earth for thirty years in poverty and He kept His divinity secret in humility, so that He might elevate us when we become followers of His path. He came to Jordan when He was thirty years old, revealing the glory of His divinity with the testimony of the Father, that “This is my beloved Son” and the descendent of the Holy Spirit as a dove.⁵²

This is why we confess Christ as God and man. We don’t say this to acknowledge a division that he was suffered and he did not suffer. This means that with divine nature, he was unchangeable and insufferable and with his body he suffered and died. Because some say that someone else suffered and someone else did not suffer. But it was no one else but the Word of God that suffered and died, for the same Word of God, without body and far from suffering, took upon Himself the suffering human body to save men with suffering. Because the Word being God, is beyond suffering in His nature, but to the suffering body the unbody nature was united without separation. Athanasius⁵³ said these. With him, we confess His divinity was not separated from His body and spirit after His death. And when He was on the cross and in the tomb with His body, He was at the right hand of the Father and the heavens and earth were filled with His glory. Therefore, descending into the tomb with His lifeless body and living divinity, He took control of hell and rising on the third day, He gave resurrection with Himself to the souls of the faithful and gave hope and resurrection of the body accordingly, on His Second Coming. And after forty days He ascended to heaven with the same body and sat at the right hand of the power of the Father. He will come with the same body, with which He ascended, to judge with righteousness the living and the dead.⁵⁴

Again in your paper is written about us that we confess only one nature in the Word, of which Apollinarius⁵⁵ is accused. We say there is one nature in Christ, not according to Eutyches,⁵⁶ but according to the teachings of Cyril of Alexandria⁵⁷, who in his letter against Nestorius⁵⁸ says

⁵² Nerses Shnorhali recounts the life story of Christ, always attaching a lesson to the events of His life.

⁵³ St. Athanasius of Alexandria (c.296-373), defender of faith at Nicaea, in 325 AD.

⁵⁴ In the following pages, Catholicos Nerses speaks about the ritual and practical differences of the churches, which we will not include.

⁵⁵ Apollinarius (‘the Younger’ c.310-c.390). He shared with St. Athanasius the conviction that only the unchangeable Divine Logos could be the saviour of man with his inherently changeable and fallible mind or soul. This led him to deny explicitly (in a way that St. Athanasius did not) the presence of a human mind or soul in Christ. While this enabled him to stress the unity of Godhead and flesh in the person of Christ and to repudiate any conception of moral development in Christ’s life, it carried the implication that Christ’s manhood was not complete. It is that fact which is distinctive of Apollinarianism. The fundamental objection raised from the outset of catholic orthodoxy is that if there is no complete manhood in Christ, He is not perfect example for us, nor did He redeem the whole of human nature, but only its physical elements.

⁵⁶ Eutyches (c.378-454) affirmed that there was only one ‘nature’ (fusiV) in Christ ‘after the union’, and denied that His manhood was consubstantial with ours, a view which was held to be incompatible with our redemption through Him.

⁵⁷ St. Cyril of Alexandria (d.444) was the most brilliant representative of the Alexandrian theological tradition. He appears to have used the Greek word fusiV as almost if not quite the equivalent of upostasiV (‘person’), and not in its later sense of ‘nature’.

⁵⁸ Nestorius, Patriarch of Constantinople (428-431) confessed that there were two separate persons in the Incarnate

“one nature to the Incarnate Word, as our fathers confessed.” He calls fathers Athanasius and those before him. And we say this according to the traditions of saints and by not following heretics, who confessed confusion or change or division in the unity of Christ. Rather, instead as when you say one person, which is right and confessed by us, we also say one nature. And when you say two natures, not according to the teachings of Nestorius but to show the heresies of Eutyches and Apollinarius, we do not condemn it. To give another example the spirit and the body of man are of different nature. One of them is heavenly, while the other is earthly. One is visible and the other is invisible. One is eternal and the other is mortal, but after the union, one nature is said about man and not two. And when it is said one nature, there is no confusion in man, or only spirit or only body. In this way also, although it is said one nature in Christ, it’s not said to confuse, but because of His unspeakable union from two natures. Because if this is not the case, then we shouldn’t say two, but three natures in Christ: two human natures and one divine nature. However, after the union, the duality of division disappeared, according to the teachings of the Holy Teachers. Therefore, if one nature is said for the indissoluble and unseparable union and not to have confusion and if two natures are said for being unconfused and unchanged and not to have a division, then both of them are within the boundaries of orthodoxy.

For the “Trisagion” it is written that we say, “who was crucified for us.” And that we sing this holy song in front of the Holy Trinity as you do, is evil and heretical to say “was crucified.” However, because it is addressed only to the Person of the Son, therefore it is to express our gratitude that we put “God and Powerful and Eternal, who was crucified with body for us, have mercy upon us.” Along with this, we have as intercessor the Mother of the Word of God to her Only Begotten and we sing “offer our implorations to your son and our God.” For this reason, if someone says this in front of the Trinity, as you do, and if in front of the Son of God it is said, as we do, both are acceptable to God, when they are said without contradiction.

It is written about us that we say one nature in Christ as if the human nature was completely dissolved in His divine nature, as one drop of vinegar and honey, fallen into the ocean, are disappeared. We have already written about this earlier that in the union the concrete human nature did not change and lost its characteristics nor did the unbodily nature of God, mixing with the human nature, was changed or altered. Because the vinegar and the honey do change and are corrupted when they are dropped into the sea, as the water and the wine do. It is not the case with the union of divine and human natures. For when the two are united they are not confused with each other nor change their nature.

Therefore, according to your request, most honorable head and having the wisdom of the elders since your youth, we have put in front of you the true confession of the Armenian Church. And if someone, after reading these, is still suspicious of us, he will answer to Christ on judgment day as someone, who divides the members of His body. And whoever reads and believes and does not judge, with the true faithful will be rewarded by Christ, our God, to whom is befitting glory and power forever and ever, amen.

NAVASART MARDOYAN

Professor of Philosophy and Comparative Religion

Christ, the one Divine and the other Human (as opposed to the orthodox teaching that the Incarnate Christ was a single Person, at once God and man). He preferred to speak of conjunction (*sunafeia*) rather than of union (*enwsiV*). His fear of the Monophysite tendencies led him to reject Cyril’s conception of a hypostatic union (*enwsiV kaq’ upostotin*), substituting for it a union of the will (*kaq’ eudokian*).

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԲԱՌԵՐ ԵՒ ԲԱՌԵՐԻ ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԺԳ. ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Մուտք

Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններն իրենց ընձեռած հարուստ եւ բազմաբովանդակ նիւթերով եղել եւ շարունակում են մնալ գիտական ամենատարբեր հարցեր ուսումնասիրող մասնագէտների ուշադրութեան ներքոյ: Այդ առումով բացառութիւն չեն նաեւ հայոց լեզուի պատմութեամբ, մասնաւորապէս՝ պատմական բառագիտութեամբ հետաքրքրուողները, որոնք գրաւոր այս յուշարձանները դիտարկել եւ դիտարկում են հայերէնի պատմական բառապաշարի հարստացման կարեւոր սկզբնաղբիւրներից: Պատահական չէ, որ յիշատակարաններն առանց բացառութեան նշուած են հայոց լեզուի գրաբարեան, միջին-հայերէնեան, վաղ-աշխարհաբարեան շրջափուլերը ներկայացնող բառարանների սկզբնաղբիւրների ցանկում: Արդէն առիթ ունեցել ենք նշելու թուային որոշ տուեալներ լեզուական նշեալ ժամանակաշրջաններն արտացոլող բառարաններում արձանագրուած յիշատակարանային բառերի եւ բառակապակցութիւնների, որը մէկ անգամ եւս ընդգծում է գրաւոր այս աղբիւրներով աւանդուած բառամթերքի կարեւորութիւնը¹: Սակայն հարկ է նկատել, որ բառարաններում տեղ գտած հարիւրաւոր վկայութիւններով հանդերձ՝ յիշատակարանների շարունակական ուսումնասիրութիւնն ու դրանցում բառային պրպտումները շարունակում են երեւան հանել նորանոր բառեր, բառատարբերակներ կամ բառերի նոր վկայութիւններ, որոնք վերջին շրջանում հիմնականում տեղ են գտնում զանազան յօդուածներում²:

Թ - ԺԵ. դդ. հայերէն ձեռագիր յիշատակարաններում բառային պրպտումները եւ մեր հաւաքած առատ նիւթերը փաստում են առանձին քննութեան անհրաժեշտութիւնը, որին եւ լծուել ենք՝ առաջիկայում մասնագէտներին եւ հայերէնի պատմական բառագիտութեամբ հետաքրքրուողներին ամբողջական ուսումնասիրութիւն ներկայացնելու ակնկալիքով³:

Սոյն յօդուածով մէկ անգամ եւս նպատակ ունենք մասնագէտների ուշադրութիւնը հրաւիրել գրաւոր այս յուշարձանների բառագանձին, ինչպէս նաեւ այդ բառերի հետ աշխատելու մեր ընտրած մեթոտաբանութեանը, որը ներկայացրել ենք նաեւ առանձին յօդուածներով⁴:

¹ Յարութիւնեան Խ., Հայ բառարանագրութիւնը՝ ԺԸ. դարի երկրորդ կէսից սկսեալ, եւ հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները. նորայայտ բառեր Ժ - ԺԲ. դարերի յիշատակարաններից, «ՎԷՄ համահայկական հանդէս», 2017 (4), էջ 161, ծնթ. 12:

² Յիշատակարանների, այդ թում՝ դրանց լեզուական պատկերի ամբողջական մատենագիտութեանը (առ 20.05.2020) կարելի է ծանօթանալ այստեղ՝ Յարութիւնեան Խ. Ա., Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները, Երեւան, «Մատենադարան», 2019, էջ 332-350:

³ Ուսումնասիրութիւնը ներառում է Թ - ԺԵ. դդ. տպագիր եւ անտիպ յիշատակարաններից, այդ թում՝ վերջերս լոյս տեսած ԺԴ. դարի յիշատակարանների երկու նոր հատորներից բաղուած նիւթերը, որոնց մշակումներն արդէն աւարտին են մօտենում:

⁴ Յարութիւնեան Խ., Հայ բառարանագրութիւնը՝ ԺԸ. դարի երկրորդ կէսից սկսեալ, եւ հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները, էջ 157-174, Յարութիւնեան Խ., Նորայայտ բառեր եւ բառերի նոր վկայութիւններ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններում, «Լեւոն Խաչիկեան. հարիւրամեակ», նիւթեր ակադեմիկոս

Ա. ԺԳ. դարի յիշատակարանները եւ դրանց բառային պատկերը.

ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների տպագիր հատորը (այսուհետ Յիշ. ԺԳ) պարունակում է 832 մեծ եւ փոքր յիշատակարանային միաւոր: Ժամանակին հասանելի տպագիր եւ անտիպ ձեռագրացուցակների հիման վրայ այն կազմել է հայերէն ձեռագիր գրքի քաջագիտակ Արտաշէս Մաթեոսեանը⁵: Յիշատակարանների այս ժողովածուն աւելի քան երկու անգամ գերազանցում է յետագայում լոյս տեսած, սակայն ժամանակով սոյն հատորին նախորդող Ե-ԺԲ. դդ. յիշատակարանների հատորեակը, որը պարունակում է 357 միաւոր յիշատակարան⁶: Այս տարբերութիւնը բացատրում է մի կողմից վաղ շրջանից մեզ յայտնի ձեռագրերի սակաւութեամբ, միւս կողմից՝ ԺԳ. դարում ձեռագրաստեղծման աւանդոյթների զարթոնքով եւ նորանոր գրչօջախների հիմնումով, որոնց խթանումը պայմանաւորուած էր առաջին հերթին նոր պետական միաւորի՝ Կիլիկեան թագաւորութեան հիմնումով: Պատահական չէ, որ ԺԳ. դարից մեզ յայտնի ձեռագրերի մէջ զգալի թիւ են կազմում հէնց կիլիկեան միջավայրում ստեղծուած մատեանները: Միեւնոյն ժամանակ բուն Հայաստանի տարբեր հատուածներում եւս նկատուում է ձեռագրակերտման աշխատանքների ակտիւութիւն: Յատկանշելի է, որ մատեանների ընդօրինակութիւնը, դրանց առքուվաճառքը եւ ձեռագիր գրքին առնչուող մի շարք այլ դրսեւորումներ, որոնք նախորդ հարիւրամեակներին գերազանցապէս վերապահուած են եղել կրօնական միջավայրին, ԺԳ. դարից աստիճանաբար տարածում են գտնում նաեւ աշխարհիկ միջավայրում, գրիչներն այլեւս միայն հոգեւորականներ չէին, իսկ մատեանի պատուիրատու-ստացողների շարքում օրըստօրէ աւելանում էին հասարակութեան տարբեր շերտերի ներկայացուցիչներ՝ արհեստաւորներ, վաճառականներ, գիւղացիներ, զինուորական գործիչներ եւ այլն: Երեւան է գալիս անգամ մատեանների առքուվաճառքին մասնակցող, այն գլուխ բերող միջնորդը⁷:

Նշեալ հանգամանքը խիստ կարեւոր է եւ անպայմանօրէն պէտք է հաշուի առնել յիշատակարանների լեզուական ուսումնասիրութեան համատեքստում. մի կողմից գրաբարի դեռեւս ամուր գրական աւանդոյթները, միւս կողմից՝ նոր-նոր ձեւաւորուող լեզուական զանազան իրողութիւնները, բարբառային կամ խօսակցական ձեւերի աստիճանական ամրակայումը պատճառ են դառնում լեզուի տարբեր շերտերում (հնչիւնաբանութիւն, բառակազմութիւն, ձեւաբանութիւն, շարահիւսութիւն) նկատուող փոփոխութիւնների, որոնք անխուսափելիօրէն իրենց արձագանքն են գտնում ժամանակի գրաւոր յուշարձաններում, այդ թւում՝ ձեռագիր յիշատակարաններում: Նոյնը վերաբերում է նաեւ բառապաշարին, մասնաւորապէս՝ գրաբարից աւանդուած բառերի զանազան փոփոխութիւններին, այս շրջանին բնորոշ փոխառութիւններին, բարբառային եւ ժողովրդախօսակցական բառերի ու բառատարբերակների կիրառութիւններին: Այս ամէնին անկասկած նպաստում են նաեւ յիշատակագիրների կրթվածութեան տարբեր մակարդակները: Նշեալ իրողութիւնները, ի հարկէ, չեն վրիպել լեզուաբանների ուշադրութիւնից. քննուող շրջանի յիշատակարանների լեզուի ձեւաբանական համակարգում գրանցուած զանազան երեւոյթների առանձին քննութիւն է իրականացրել Լիանա Յովսէփեանը: Լեզուաբանի համոզմամբ՝ ԺԳ. դարի

Լեւոն Խաչիկեանի ծննդեան հարիւրամեակին նուիրուած հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 Յունիսի, 2018 թ.), Երեւան, «Մատենադարան», 2019, էջ 90-115:

⁵ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, կազմեց Մաթեոսեան Ա. Ս., ՀՍՍՀ ԳԱ, հրատ., Երեւան, 1984:

⁶ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Ե - ԺԲ. դարեր, աշխատասիրութեամբ Մաթեոսեան Ա. Ս., ՀՍՍՀ ԳԱ, հրատ., Երեւան, 1988:

⁷ Մաթեոսեան Կ., Գրչի եւ ստացողի միջնորդը (վաճառքի համար նախատեսուած գիրքը միջնադարեան Հայաստանում), «ՊԲՀ», 1994 (4), էջ 121-131:

յիշատակարանների լեզուն անմիօրինակ է. այն թէեւ առաւելապէս գրաբար է, սակայն միջին-հայերէնեան նոր ձեւերը մեծ քանակով նկատելի են հոլովման, յոգնակիակազմութեան եւ խոնարհման համակարգերում⁸:

ԺԳ. դարի յիշատակարանների ընձեռած բառային հնարաւորութիւնները եւս չեն անտեսուել: Այդ առումով զգալի գործ են արել «Միջին հայերէնի բառարան»-ը (այսուհետ՝ ՄՀԲ) կազմողներ Ռուբէն Ղազարեանն ու Հենրիկ Աւետիսեանը⁹: Նշեալ բառարանում տեղ են գտել ԺԳ. դարի յիշատակարաններում վկայուած տասնեակ նորայայտ բառեր ու բառատարբերակներ: Ուշագրաւ է, սակայն, որ բառարանում նշուած բառայօդուածի եւ վկայաբերուած աղբիւրի դիմաց բացակայում են յիշատակարանային հատորի համապատասխան էջերը (հմտ. գրչաւոր, կոստղել, մեծատենչ եւ այլն), իսկ սկզբնաղբիւրների բաժնում նշեալ շրջանի յիշատակարանների ժողովածուի դիմաց գրուած է «անտիպ»¹⁰: Այս երեւոյթը հաւանաբար գալիս է դեռեւս բառարանի առաջին հրատարակութիւնից (Երեւան, 1987: Նկատենք, որ յիշատակարանների տուեալ ժողովածուն տպագրուել է 1984 թ.), եւ բարեփոխուած երկրորդ հրատարակութեան մէջ այդ բացը չի լրացուել:

2014 թ. առանձին յօդուածով ԺԳ. դարի յիշատակարաններում վկայուած նորագիւտ բառերին է անդրադարձել նաեւ ՀՀ ԳԱԱ Լեզուի ինստիտուտի գիտաշխատող Վալենտին Խաչատրեանը՝ ներակայացնելով մեծ թուով բառեր կամ բառատարբերակներ, որոնք տեղ չեն գտել հայերէնի բառարաններում¹¹: Հետազօտողն իր յօդուածի աւարտին արդարացիօրէն նշում է, որ գրանցուած նորայայտ բառերը կարող են իրենց նպաստը բերել պատմական բառագիտութեանն ու բառարանագրութեանը: Նոյն այդ համոզմամբ՝ մեր որոնումներն ի յայտ բերեցին դարձեալ մի շարք բառեր, դարձուածքներ կամ բառատարբերակներ, որոնք անյայտ են մնացել նախորդ շրջանի հայ բառարանագրութեանը, այս թեմայով հրատարակուած յօդուածներին: Պակաս կարելորդ չեն նաեւ բառարաններում եզակի վկայութիւններով գրանցուած բառերի նոր վկայութիւնների արձանագրումը, որը բառի կիրառականութեան ցուցիչներից է, իսկ առանձին դէպքերում բացառում է դրանց դիպուածային լինելը:

Բ. Բառարաններում արձանագրուած բառերի նոր վկայութիւններ

Թերեւս աւելորդ է մանրամասն շարադրել տարբեր դարաշրջաններում բառերի գործածութեան արձանագրումների կարեւորութեան մասին: Հարկ է նկատել միայն, որ նման գրանցումները բառերի կենսունակութեան, նրանց գործածութեան տիրոյթների, իմաստային զարգացումների եւ փոփոխութիւնների լաւագոյն վկաներն են: Այս տեսանկիւնից՝ ճիշդ ենք գտնում արձանագրել գրաւոր տարբեր յուշարձաններով, այդ թւում՝ յիշատակարաններով աւանդուած բոլոր այն բառերը, որոնք թէեւ առկա են հայերէնի տարբեր բառարաններում, սակայն դրանց նոր վկայութիւն(ներ)ը լրացուցիչ տեղեկութիւն է պարունակում տուեալ բառի վերաբերեալ: Որպէս այդպիսին՝ առաջին հերթին մենք դիտարկում ենք բառերի գործածութեան ժամանակային եւ իմաստային առանձնայատկութիւնները, ինչպէս նաեւ տարբեր բառակապակցութիւններում կամ

⁸ Յովսէփեան Լ., ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների լեզուն, Երեւան, «Վան Արեան» հրատ., 1997, էջ 7:

⁹ Ղազարեան Ռ. Ս., Աւետիսեան Հ. Մ., Միջին հայերէնի բառարան, երկրորդ բարեփոխուած հրատարակութիւն, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009:

¹⁰ Նշուած աշխ., էջ 6:

¹¹ Խաչատրեան Վ., Նորայայտ բառեր 13-րդ դարի ձեռագրերի յիշատակարաններում, «Ջահուկեանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (Երեւան, 2014 թ., Յունիսի 11-12), «Աստղիկ» հրատ., Երեւան, 2014, էջ 69-76:

դարձուածքներում բառերի նորովի կամ եզակի կիրառութիւնները:

Արդ, օրինակներով դիտարկենք ասուածը. էտուարտ Աղայեանի կազմած «Արդի հայերէնի բացատրական բառարան»-ում առանց աղբիւրի վկայակոչման գրանցուած է բազմատեւն՝ «1. շատ տենչեր ունեցող, 2. շատերին տենչալի, 3. շատ տենչեր արտայայտող» ածականը¹²: Հետաքրքիր է, որ բառն արձանագրուած չէ ժամանակակից հայերէնի որեւէ այլ բառարանում, այդ թւում՝ արեւմտահայերէնի: Միւս կողմից՝ մի շարք բառարաններում գրանցուած են բազմատեւնիկ, բազմատեւնչալի բառերը¹³, բայց ոչ բազմատեւնչ-ը: Արեւելահայերէնի ազգային կորպուսի՝ «Արեւակ»-ի շտեմարանում գտանք բազմատեւնչ բառի ընդամենը մէկ վկայութիւն՝ ժամանակակից բանաստեղծուհի Անահիտ Թարեանի «Հաւատոյ հանգանակ» բանաստեղծութեան հետեւեալ տողում. «Չապրածս կեանքն այն լուռ ինձ է տրուում, / Իմ առջեւ բացած հոգին բազմատեւնչ...»¹⁴: Եզակի այս վկայութիւնը, այսպիսով, արդարացնում է բառի գրանցումը «Արդի հայերէնի բացատրական բառարան»-ում, թէեւ կրկին անյայտ է մնում աղբիւրը, որից Աղայեանը քաղել է սոյն բառը: Մեր որոնումը ցոյց է տալիս, որ այս բառը վկայուած է շատ անելի վաղ՝ 1215 թ. Երուսաղէմում Յակոբ գրչի ընդօրինակած Ճառընտիրի յիշատակարանում. «Գրեցաւ գիրս գերահրաշ եւ ամենապայծառ, լուսայիղձ եւ բազմատեւնչ յոքունց փափագելի» (Յիշ. ԺԳ, 92, – ընդգծումը՝ Խ. Յ.):

Այսպիսով, բազմատեւնչ բառի յիշատակարանային վկայութիւնը ժամանակագրորէն հնագոյնն է, եւ այն տեղ է գտել բառերի մեր շտեմարանում եւ սոյն յօդուածի բառացանկում:

Գրեթէ նոյն պատկերն է նաեւ երկնաբացիկ «երկինքը բացող» ածականի պարագայում: Առանց աղբիւրների նշման՝ այն արձանագրուած է Գր. Ճէլալեանի կազմած «Առձեռն» (այսուհետ՝ ԱԲ) եւ Ստ. Մալխասեանցի կազմած «Հայերէն բացատրական» (այսուհետ՝ ՀԲԲ) բառարաններում¹⁵: Բառը գտնում ենք մի քանի այլ բառարաններում եւս՝ դարձեալ առանց մատենագիտական տուեալների: 1366 թ. յիշատակարանային վկայակոչումով բառը տեղ է գտել նաեւ Լաւրենտի Յովհաննիսեանի կազմած «Գրաբարի բառարան»-ում (այսուհետ՝ ԼՀ.ԳԲ)¹⁶: Սա նշեալ բառի ցայժմ հնագոյն եւ աղբիւրով արձանագրուած միակ օրինակն էր: Բայց ահա ԺԳ. դարի մի յիշատակարանում՝ գրուած շուրջ մէկ դար անելի վաղ, կրկին վկայուած է քննուող բառը նմանատիպ կապակցութեան մէջ. «Յիշեսցիք ի սուրբ եւ երկնաբացիկ աղաւթս ձեր զստացող տառիս» (Յիշ. ԺԳ, 616): Ուստի՝ այս վկայութիւնը եւս պէտք է արձանագրուի:

Մեր հաւաքած նիւթերում այսպիսի բառերի հարիւրաւոր օրինակներ կան, որոնք վստահաբար պէտք է գրանցուեն՝ իրենց նպաստը բերելով բառերի պատմութեան ուսումնասիրութեանը: Աղիւսակով ներկայացնենք մի քանի օրինակ.

¹² Աղայեան Է. Բ., Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, հ. 1, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1976, էջ 158:

¹³ Տե՛ս օրինակ, Ճէլալեան Գր., Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1865, վերահրատ. Անթիլիաս, 1988, էջ 161: Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Ա, կազմեց Մալխասեանց Ստ., ՀՍՍՌ պետհրատ., Երեւան, 1944, էջ 311 եւ այլն:

¹⁴ http://eanc.net/EANC/search/context.php?doc_id=9161&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=578.22&query=sid=5853&page=1&search_language=armenian1&interface_language=am&contexts_output_language=armenian1 (ստ 28.05.2020):

¹⁵ Տե՛ս ծնթ. 13:

¹⁶ Յովհաննիսեան Լ. Շ., Գրաբարի բառարան. նոր հայկազեան բառարանում չվկայուած բառեր, «Էդիթ Պրինտ», Երեւան, 2010, էջ 107:

Բառը	Բառարաններում	ԺԳ. դ. յիշատակարաններում (էջը)
արտասուարուխ	ԱԲ, 146. ՍԳ.ՆԲՀԼ ¹⁷ , 216. ՀԲԲ, 1, 284. ՀԱԼԼԲ ¹⁸ , 1, 542. ԺՀԼԲԲ ¹⁹ , 1, 246. ԱՀԲԲ, 1, 145	539
գեղահրաշ	ՀԲԲ, 1, 419. ԺՀԼԲԲ, 1, 379. ԱՀԲԲ, 1, 225. ՀԼՆԲ(1992) ²⁰ , 1, 375	549
զուարթաբարոյ	ՀԲԲ, 2, 31. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 471. ՀԱԼԼԲ, 1, 312. ՀԼՆԲ ²¹ , 1, 156. ԱՀԲԲ, 1, 381. ԺՀԼԲԲ, 2, 52	572
զուարթանուն	ԱԲ, 297. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 471. ՀԲԲ, 2, 32. ՀԱԼԼԲ, 2, 313	559
լուսաբան	ԱԲ, 358. ՍԳ.ՆԲՀԼ, 581. ՀԲԲ, 2, 212. ՀԱԼԼԲ, 2, 496. ԱՀԲԲ, 1, 543	751

Յիշատակարաններում քիչ չեն նաեւ այլ աղբիւրներից մեզ յայտնի եւ բառարաններում արձանագրուած բառերի տարբերակները, որոնք յիշատակագիրները գործածել են հնչիւնական աննշան փոփոխութիւններով կամ ածանցի յաւելումով: Օրինակ՝ իմաստատու «իմաստութիւն տուող» ածականը մէկ վկայութեամբ աւանդւած է 1289 թ. յիշատակարանով. «Արդ, ի թըւականիս Հայոց ՁԼԸ (1289) գրել ետու զեռափափաք եւ իմաստատու, հոգէնիւթ եւ աստուածարեալ բանքս» (Յիշ. ԺԳ, 641, – ընդգծումը՝ **Խ. Յ.**): Այս բառի «իմաստատուր» տարբերակը գրանցուած է հայերէնի մի շարք բառարաններում (ՆՀԲ, 1, 849. ԱԲ, 344. ՀԲԲ, 2, 153 եւ այլն): Նոյն ձեւով յիշատակարանային մէկ վկայութիւն ունեցող կենսահրաւէր ածականը (Յիշ. ԺԳ, 677) հայերէնի բառարաններին յայտնի է կենսահրաւէր տարբերակով (ՆՀԲ, 1, 1088. ԱԲ, 435. ՀԲԲ, 2 425): Երկրորդ «պայծառափայլ» բառին (ՆՀԲ, 1, 704. ԱԲ, 282. ՀԲԲ, 1, 604) -ուն վերջածանցի յաւելումով՝ Անդրէաս գրիչը կերտել է երկրորդայնում նոյնիմաստ, սակայն նոր բառը (Յիշ. ԺԳ, 875): Այսպիսի դրսեւորումները յատկանշում են յիշատակագիրների բառակազմական ունակութիւնները:

Առանձնանշենք եւս մէկ գործօն, որը նոյնպէս արժանի է ուշադրութեան: Գաղտնիք չէ, որ միջնադարեան մատենագիրների երկերը ազդել են գրիչների ընդհանուր զարգացումով, մտաւոր հայեացքների եւ լեզուի վրայ: Այդ երկերից շատերը ուղեկցել են գրիչներին իրենց ուսումնառութեան տարիներին, ընդօրինակուել նրանց ձեռքով, իսկ երբեմն էլ ներշնչման աղբիւր եղել: Դրա վառ ապացոյցներից մէկն էլ յիշատակարաններում գրիչների գործածած բառերն ու արտայայտութիւններն են,

¹⁷ Գաբամաճեան Ս., Նոր բառգիրք հայերէն լեզուի պատկարազարդ. տպ. «Ռ. Սարգսեան», Կ. Պոլիս, 1910:

¹⁸ Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան, յօրինեց Ճիգմէճեան Պ. Վրդ., հ. 1, տպ. «Անի», Հալեպ-Սուրիա, 1954, հ. 2, 1957:

¹⁹ Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, հ. 1-4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969-1980:

²⁰ Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. 1-2, աշխատասիրեցին՝ Ճէրէճեան Գ. Արք., Տօնիկեան Փ. Կ., «Կ. Տօնիկեան եւ որդիք» հրատ., Պէյրութ, 1992:

²¹ Հայոց լեզուի նոր բառարան, աշխատասիրեցին՝ Տէր-Խաչատուրեան Ա., Գանգրունի Հ., Տօնիկեան Փ. Կ., «Կ. Տօնիկեան եւ որդիք» հրատ., Պէյրութ, 1968:

որոնք բառարաններին եզակի վկայություններով յայտնի են միայն այս կամ այն երկիրը: Մեր հաւաքած նիւթերի հիման վրայ կարող ենք ասել, որ տարբեր դարաշրջաններում գրչական բառապաշարի վրայ զգալի ազդեցություն է թողել յատկապէս Գրիգոր Նարեկացու նշանաւոր «Մատենան ողբերգութեան» պոեմը: Աղթամարցի Դանիէլ գրչի օրինակով այդ մասին արդէն խօսել ենք եւ ցոյց տուել, որ գրիչը ոչ միայն ծանօթ է Նարեկացու բառաշարին, այլեւ ներշնչուելով նրանից՝ ինքն էլ աչքի է ընկել նոր բառերի կերտմամբ²²: Այստեսակ բառերը նոյնպէս պէտք է արձանագրուեն եւ տեղ գտնեն բառարաններում՝ ընդգծելով դրանց ոչ դիպուածային եւ կենսունակ լինելը:

Գ. ՆՈՐԱԳԻՏ ԲԱՌԵՐ²³

Բառերի մեր հաւաքածոյից ստորեւ այբբենական կարգով եւ բառարանային որոշ սկզբունքներով ներկայացնում ենք ԺԳ. դարի յիշատակարաններում տեղ գտած մի շարք նորայայտ բառեր կամ բառերի նոր վկայություններ, որոնք հաւաստում են գրաւոր այս յուշարձանների ընձեռած բառագիտական լայն հնարաւորությունները: Անհրաժեշտութեան դէպքում բառերի տակ ♦ նշանով տրւում է լրացուցիչ մեկնաբանություն:

ԱԶԳԱԶԳԻ - ած., տեսակ-տեսակ, զանազան, «Ոչ էր արժամանակս ձեռնտու այսմ արհեստի ի բազում եւ ազգազգի վշտաց ի ներքին եւ յարտաքին թշնամեաց» (Յիշ. ԺԳ, 801):

♦ Հմմտ. ազգի ազգի (ՆՀԲ, Ա, 8):

ԱԶԳԱՊԱՐ - մ, միասնաբար, միասին, նմանապէս, «Ո՛վ սիրալիրք վերծանողք բոլոր ազգապարն ննջեցելովք, առ որո եւ դուք ընկալիք» (Յիշ. ԺԳ, 605):

ԱՄԵՆԱԲԱՐԵԳՈՐԾ - ած., բարի գործերով առատ, բազում բարիքներ անող, «Յիշեցէք եւ զամենաբարեգործ եւ զբրիստոսասէր դշխոյ արքայիս մեր մերոյ» (Յիշ. ԺԳ, 571):

ԱՄԵՆԱԿԵՆՅԱՂԱԿԱՆ - ած., յոյժ կենցաղային, «Ամենակենցաղական կենաց կցորդակիցք» (Յիշ. ԺԳ, 667):

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒԳԵԼ - ամուսնանալ, «Զուգեալ յամուսնութիւն բարի թագաւորին Հեթմոյ՝ ծնաւ զյաղթող թագաւորս մեր Լեւոն» (Յիշ. ԺԳ, 570):

ԱՆԶՈՒԳԱԿԵԼԻ - ած., անհամեմատելի, «Փառք անբաւանդակելի եւ անսահման տէրութեան, որ է... լիութիւն անթերանելի, անզուգակշիռ մեծի, անքանակ կերպի» (Յիշ. ԺԳ, 596):

ԱՆԿԱՆԵԼ

ԱՆԿԱՆԵԼ Ի ԲԱՆՍ ՎԱՃԱՌԵԼՈՅ - բանակցել, համոզել, «Իսկ բրինձն իբրեւ ետես, թէ ոչինչ շահի այնու, անկաւ ի բանս վաճառելոյ, զոր հաւանեալ պարոն Լեւոն եւ իշխանքն, ետուն գանձ» (Յիշ. ԺԳ, 586):

ԱՆՁՆ

ԶԱՆՁՆ Ի ՄԱՀ ԴՆԵԼ - կյանքը վտանգել, «Բազում անգամ զանձն ի մահ եղ,

²² Յարութիւնեան Խ., Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 315-316:

²³ *-ով նշուած բառերը գրանցուած են Վ. Խաչատրեանի յօդուածում, սակայն մեր ցանկում տրուածները այլ վկայութիւններ են:

աւրինակ եղեալ Փրկչին Յիսուսի» (Յիշ. ԺԳ, 573):

ԱՆՊԱՏՃԱՆԱՊԷՍ - մ., անպատճառաբար, անպատճառ կերպով. «Զի որպէս ըստ բնութեանն էակութեան պատճառ **անպատճառապէս** եւ սկիզբն անժամանակապէս» (Յիշ. ԺԳ, 567):

ԱՆՊԻՏԱԿԱՐԱՐ - մ., անարժանօրէն, ընդունայն. «Գրեցաւ սա ձեռամբ Յովանիսի **անպիտակարար** կոչեցեալ քահանայ» (Յիշ. ԺԳ, 525):

ԱՊԱԿԱՆԱԳԻՐ - ած., ապականութիւն դնող, սփռող. «Առաքելով զնոսայ երկուս երկուս... զոր ոմն **ապականադիր** բանսարկուին, ապա եղեալ դրուակ եւ մատանի» (Յիշ. ԺԳ, 890):

ԱՌԱՆՁՆԱԿԻՐ - ած., առանձին կրող, առանձնական. «Զծնունդն հայրական **առանձնակիր** ընթադրեալ հնչեցուցեր ի լսելիս համասեռից» (Յիշ. ԺԳ, 890):

ԱՐԴԻԻՆԱԽԱՄՕՂ - ած., արդիւնաւոր կերպով խնամող, արդիւնատու. «Ոչ ի նիւթս հայելով, այլ ի **յարդիւնախնամօղն** արարածոց» (Յիշ. ԺԳ, 668):

ԱՐԺԱՆԱԽՈՒՄՔ* - ած., արժանաւորների համախումբ. «Յերես անկեալ հայցեմ **յարժանախումբ** սրբոց դասուէ, զիս եւ զծնողսն իմ եւ զերախտաւորսն յիշման արժանի արարէք» (Յիշ. ԺԳ, 798):

ԲԱԶՄԱԹԵՐԹ - ած., բազում թերթերիկներ (իմա՝ ծաղկաթերթ) ունեցող. «Մաթէոս զմարդեղութեանն ցուցանելով զկերպ, որպէս վարդս **բազմաթերթ** կարմրագունակ» (Յիշ. ԺԳ, 890):

ԲԱԶՄԱՃԱՆԱԿ - ած., համերով հարուստ, բազմահամ. «Եւ ի նոցին հոգւոյ շընշմանէ **զբազմաճաշակս** այս խորիսխ, որ քաղցր է քան զմեղր բերանոյ» (Յիշ. ԺԳ, 568):

ԲԱԶՄԱՏԵՆՁ - ած., խիստ տենչալի, փափագելի. «Գրեցաւ գիրս գերահրաշ եւ ամենապայծառ, լուսայիղձ եւ **բազմատենչ**, յոքունց փափագելի» (Յիշ. ԺԳ, 92):

♦ Տե՛ս նաեւ ԱՀԲԲ, 1, 158:

ԲԱԶՄԵՂԿԵԼԻ - ած., խիստ եղկելի, թշուառ. «Եւ ամենամեղ եւ **բազմեղկելի** Միսիթարայ ազատումն արասցէ Քրիստոս» (Յիշ. ԺԳ, 908):

ԲԱՐԵԼՈՅՍ - ած., բարի լոյս ունեցող. «Որք աւրինակէք եւ գրէք, մանաւանդ թէ սոյն **բարելոյս** արքայս աղաչէ թախանձանաւք» (Յիշ. ԺԳ, 571):

ԲԱՐՁՐԱԲԼՈՒՐ - ած., բարձր բլուր, գագաթ ունեցող, բարձագագաթ. «Տապանն Նոյեան՝ մայրն երկրորդի սեռի մարդկութեանս, հանգուցեալ ի **բարձրաբլուր** գագաթն Մասեաց» (Յիշ. ԺԳ, 557):

ԲԻՐԱՃԱՆԱՆՁ* - ած., բիր ճաճանչներ ունեցող, շողշողուն. տե՛ս ՀԱՄԱԿԵՐՏՈՂ-ի օրինակը:

ԳԵՐԱՏԱՆԴԷՍ - ած., յոյժ երեւելի, գերառաքինի. «Զարիականն **գերահանդէս** եւ զներածմունք բնաւին լընթացս ի վերնակառոյց իմաստութեանն...» (Յիշ. ԺԳ, 605):

ԳԼԽԱՏԱՄԱՐ - գ., գրքի, մատեանի առանձին բաժնի կամ գլխի համարը, կարգը. «Զի թէ յանցն իւր տեղւոյ ոչ է եղեալ **գլխահամար** իւրաքանչիւր գրոց» (Յիշ. ԺԳ, 774): «Զ**գլխահամարսն** ոչ գիտեմ ով է խնդրել» (Յիշ. ԺԳ, 804): «Աշխատեցաւ ի բովանդակ Աստուածաշունչ գիրս եւ պայծառացոյց նախադրութեամբ եւ **գլխահամարով**, զի դիւրաւ գտանիցեն բանի խնդրաւորն, զինչ կամիցին» (Յիշ. ԺԳ, 808):

ԴԻՄԱՇԱՐԺ - ած., ընդդէմ շարժուող, անբարենպաստ. «Ըստ **դիմաշարժ** փոփոխ-

մանց ժամանակի այժմ առաջնորդ աստուածապահ ուխտիս Սկեւոյի» (Յիշ. ԺԳ, 850):

ԵՆԹԱԴԻՐ - ած., մ., կարգով(°). «Զենթադիր արտակերտեալս ի վիս սաւլեն ի Գրիգորէ Նիւսեա արտաշարեալ զտիպն տերունեան» (Յիշ. ԺԳ, 605):

ԵՌԱՐՈՒՆ - ած., երիցս նոյն բնութիւնն ունեցող. «Փառք եղական, եռարուն, միական, անսկիզբն եւ անքնին տէրութեանն յաւիտեանս» (Յիշ. ԺԳ, 674):

ԵՌԱՆ

ԵՌԱՆ Ի ՍԷՐ - փափագել, տենչալ. «Արդ, Յակովբս այս յեռեալ ի սէր սրբութեան, ետ գրել զսա» (Յիշ. ԺԳ, 816):

ԵՐԿՆԱՐԱՅԻԿ - ած., երկինքը բացող. «Յիշեսջիք ի սուրբ եւ երկնաբացիկ աղաւթս ձեր զստացող տառիս» (Յիշ. ԺԳ, 616):

♦ Աւելի վաղ, քան ԼՀ.ԳԲ, 107:

ԵՐԿՆԱԳՈՒՆԱԿ - ած., երկնաման. «Զնոյն եւ երկնագունակ, ծովանմանն նարդոս զազգի մրցմունս նահատակութեան զառաքինեացն բերելով զհանդէս» (Յիշ. ԺԳ, 889): «Զինչ եւ երկնագունակ, ծովանմանն նարդոս զՂուկաս առեալ զկերպ» (Յիշ. ԺԳ, 890):

ԵՐՓՆԱՓԱՅԼՈՒՆ - ած., փայլփլուն, գոյներով պայծառացած. «Աշխատութեամբ ժողովեալ... ի զանազան երփնայփայլուն ծաղկոցած» (Յիշ. ԺԳ, 875):

ԵՐՓՆԵՌԱՆԴ - ած., եռանդուն, բազմեռանդ. «Երփնեռանդն եւ յորդառատ յորդորակաւք յաւրինեալ հանգոյն տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանի» (Յիշ. ԺԳ, 626):

ԹԱԳԱՊԱՏՈՒԹԻՒՆ - գ., թագ պահելը. «Թագապահութեան Հայոց խաղաղարար եւ բարեհամբաւ արքայորդոյն՝ տեառն Հեթմոյ՝ որդւոյ Լեւոնի» (Յիշ. ԺԳ, 660):

ԻՄԱՍՏԱՏՈՒ - ած., իմաստութիւն տուող. «Գրել ետու զեռափափաք եւ իմաստաւոր, հոգէնիւթ եւ աստուածարեալ բանքս սրբոյն Դանիէլի մեծ վարդապետին» (Յիշ. ԺԳ, 641):

ԻՆՔՆԱՎԱՍՏԱԿ - ած., սեփական աշխատանքով վաստակած. «Զայս ձեռահիւս տառս տալ քեզ պատարագ յինքնավաստակ երկոց» (Յիշ. ԺԳ, 544):

ԻՐԱՏԻՊ - ած., իր նման, իւրատիպ. «Զհայրենի պարգեւսն վատնեաց եւ զպատկերն իրատիպ աղտեղեաց» (Յիշ. ԺԳ, 724):

ԼՈՒԾՈՂԱԿԱՆ - ած., խրթին մտքեր լուծող, մեկնողական. «Իբր յոյժ տեղեակ գոլոյ իւր լուծողական մեկնութեամբ յայտնեցելոցն եւ անյայտ եւ ծածուկ մնացելոցն» (Յիշ. ԺԳ, 707):

ԽԱՌՆԼԵՈՐԱՆ - գ., խառը հաշուարկներով (այստեղ՝ տոմարական) աղիւսակ. «Վասն այսր հարկի՝ եւ զխառնախորանս ամսոցդ առննթեր, զի զխառնուրդս տաւնից ամսովքն ծանեայց» (Յիշ. ԺԳ, 867):

ԽԱՌՆՃԱՆԱՉ - մ., այս ու այն կողմ, շփոթ կերպով. «Բազումք թողեալ զմենաստանս եւ զանապատ՝ խառնճանաչ շրջելով տարադէմ եղեալ աւտար աշխարհիկ փախստական լինէին» (Յիշ. ԺԳ, 798):

ԽԱԻԱՐԱԺԱՌԱՆԳ* - ած., խաւարի ժառանգող, խաւարամիտ, յետին. «Ես ունայնացեալ եւ յոյժ խաւարաժառանգս եւ պարապնդեալս մեղաւք Վահրամ սարկաւազս մարթացից ճառել զթշուառութիւն» (Յիշ. ԺԳ, 838):

ԽՈՆԱՐՀԱՏԵՍԱԿ - ած., հեղաբնոյթ, հեղատեսակ. «Գրեցաւ տառս աստուածապատում, եղեմաբուղիս... **խոնարհատեսակ** եւ շուշանափայլ» (Յիշ. ԺԳ, 861):

ԽՈՇՈՐԱՏԵՍԱԿ - ած., խոշոր, խոշորատառ. «Գրեցաւ աստուածահարց, սուրբ հարց մեր, սուրբ կրանաւորացն, **խոշորատեսակ** եւ անյարմար գծիւ, ձեռամբ ամենամեղ եւ անպիտան գրողի» (Յիշ. ԺԳ, 546):

ԾԱՂԿԱԹԱԳ - ած., թագի պէս ծաղկած, ծաղկազարդ. «Բերելով զտիպ ըստ գարնանահին **ծաղկաթագ**, գունատեսիլ երփներփն բերելով զհոտ անուշութեան» (Յիշ. ԺԳ, 889):

ԿԱԼ

ԿԱԼ Ի ՎԱՐԺՍ - ուսանել, սովորել. «Եւ զեղբարքս մեր, որ ի միասին **կամք ի վարժս** տառից» (Յիշ. ԺԳ, 537):

ԿԱՐԾՐԱՊԻՆԴ - ած., ամուր, պինդ, աներեր. «Մաքուր եւ **կարծրապինդ** քաջացեալ հոգեւոր եղբարք» (Յիշ. ԺԳ, 651):

ԿԵՆԱՀՐԱԵՐ - ած., կեանքի կոշող, հրաւիրող, կենսահրաւէր. «Որք մշտասահ կայլակաւք **կենահրաւէր** պայմանաւ զկիպիկոն ձեւ եւ դեմետրէի ոռոգեալ դաշնաւորեցին» (Յիշ. ԺԳ, 677):

ԿԵՐՊԱՐԱԳՐԵԼ - ն. բ., պատկերագրել, կերպար, պատկեր գծել, նկարել. «Տիրական պատկերին եւ մեզ **կերպարագրող** զոր Հոգւոյն Սրբոյ ամէնիմաստ կոչի» (Յիշ. ԺԳ, 549):

ՀԱՄԱԿԵՐՏՈՂ* - ած., միասին կերտող, արարչակից. «Փառք եռանձնեա, անեղաբուն, **համակերտող**, անշարժ... բիւրաճաճանչ լուսոյ, անբաւ մարդասիրի... Սուրբ երրորդութեանն եւ միասնական աստուածութեանն» (Յիշ. ԺԳ, 614, տե՛ս նաեւ ԺԳ, 863):

ՀՆՏԱԿԵՐ - ած., հունտ ուտող, ընդեղէնակեր. «**Հնտակեր** եւ խոտաբուտ կենաւք հր(ե)շտակացան եւ անդէն հագեցան ի քարաժայռ ձորակին» (Յիշ. ԺԳ, 678):

ՀՈԳԻԱՏԱՐ - ած., Սուրբ Հոգին իր մէջ պարունակող, հոգիունակ. «Արդ, որք վայելէք ի լրոյ **հոգիատար** Մեկնութեանս եւ կամ գաղափարէք, յիշեսցիք ի Քրիստոս Յիսուս զթարգմանող սորա» (Յիշ. ԺԳ, 641):

ՀՐԱԶԻՆԵԱՅ - ած., հրով զինեալ, հրեղէն. «Ան անդր ի վեր ելանել եւ հրազինեա լուսափայլիցն վսեմաց պարառոցիլ» (Յիշ. ԺԳ, 639):

ՃԱՌ-ՀԱՄԱՐ - գ., ճառի հերթական կարգահամար. «**Ձճառհամարք** Կանոնացս ի վերջն տե՛ս» (Յիշ. ԺԳ, 665):

ՄԱՆԿԱԿՈՉՈՒԹԻՒՆ - գ., մանուկների հրաւէր, կանչ. «Ըստ **Ձեբեդեայ** որդոյ, զիրելին ունի յատկութիւն **մանկակոչութեամբ**» (Յիշ. ԺԳ, 568):

ՄԱՆՐԱՄԱՏՈՅՑ - ած., սակաւ, քիչ-քիչ մատուցուող. «Ունակացեալ դպրութեամբ **մանրամատոյց** մասամբ ջամբեցուցանէ երջանկաշով մանկանց» (Յիշ. ԺԳ, 837):

ՄԻԳԱՍՈՒԶԻՉ - ած., մշուշով պատուած, դժուարիմաց, խրթին. «Աստանաւր հանդիպեալք այսմ խրթնայայտիչ (՞) եւ **միգասուզիչ** լուսարանիս, յիշեսցիք» (Յիշ. ԺԳ, 554):

ՄՇՏԱՐՈՅԺ - ած., միշտ բժշկող, մշտանորոգ. «Ի գերունակ եւ **մշտաբոյժ** ծաւալմանէն, որոյ անշափելի լուսոյն ճառագայթիւք» (Յիշ. ԺԳ, 596):

ՄՈՎՍԻՍԱԿՆԻ - ած., Մովսէս մարգարէի անունով, մովսիսադիր, «Զհին արինադրութեանցն լցեալ մովսիսաւանդ պատուիրանին» (Յիշ. ԺԳ, 798):

ՄՏԱՆԵԼ

ՄՏԱՆԵԼ ԸՆԴ ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԵԱՄԲ - հնազանդուել, «Եկին եւ կալան զկողմանսդ նախասացեալ եւ մտին ընդ հնազանդութեամբ կայսէրն Յունաց» (Յիշ. ԺԳ, 584):

ՅԱՌԱՋՆԱՅԱՆԿ - գ., մատեանի սկզբնամասում տեղադրուած ցանկ, «Զսակաւ աշխատողս զՍուբիաս, որ համագրեցի ճապաղ ցանկով եւ յառաջնացանկով, զի յոյժ ծերացեալ էի» (Յիշ. ԺԳ, 936):

ՅԵՏԸՆԿԵՅԻԿ - ած., մի կողմ թողած, անտեսուած, չարժեւորուած, «Վասն սակաւբանութեան իբր յետընկեցիկ իմն գոլով, վասն որոյ յարմարեալ միացուցի ի սա» (Յիշ. ԺԳ, 933):

ՅԻՇՈՒՄՆ

Ի ՅԻՇՈՒՄՆ ԱԾԵԼ - մտաբերել, յիշել, «Ի յիշումն ածաք զխնդիրս պատկառելի եղբարցն» (Յիշ. ԺԳ, 707):

ՅՈԳՆԱԽՈՐՏԻԿ - ած., տարատեսակ խորտիկներով առատ, «Աստանաւր յանգ եղեալ աւարտեցաւ սուրբ աւետարեւ քառակմամբ եւ քառանիւթ եւ քառագիր Աւետարանս... սեղան ամենալի, յոքնախորտիկ եւ աղբիւր անսպառ» (Յիշ. ԺԳ, 614):

ՆԱԽԱԽԱՍԵԼ - չ. բ., նախապէս, սկզբնապէս խօսել, ասել, «Իբրեւ զհարսն նախախասեալ՝ յարգարելով վերստին» (Յիշ. ԺԳ, 625):

ՆԵՐԱԾՈՒՄՆ - գ., կրթում, ուսուցանում, տե՛ս ԳԵՐԱՀԱՆԴԵՍ-ի օրինակը:

ՆՈՒԱՍՏԿՐՏՍԵՐ - ած., յետին, անարժան, «Նաաստկրտսեր հողս ձեր Յոհանէս եպիսկոպոս եւ ըստին արքաեղբայր... գրեցի զսուրբ Աւետարանս» (Յիշ. ԺԳ, 593-594):

ՈԳԷՀԵԾ - ած., հոգին հեծեծող, հառաչալի, «Արդ, յերկիր անկեալ աղաչեմ զամենեւեան ոգեհեծ պաղատանաւք, որք կարդայք եւ աւգտիք ի սմանէ կամ գաղափար առնուք, յիշեսցիք» (Յիշ. ԺԳ, 547):

ՈՒՇՄԱՐԱՐ - մ., ուշիմ կերպով, ուշիմօրէն, «Ի սքանչելի պատուիրանս նորա ուշմարար նայեցեալ» (Յիշ. ԺԳ, 639):

ԶԱՐԱԼԾԵԼ - ն. բ., չարիքով լծել, «Զի որք հոգովն են ըստ Պաւղոսի՝ չարալծեալ ունին զամենայն» (Յիշ. ԺԳ, 604):

ՊԱՏՃԱՌԱԽՈՐԱՊԷՍ - մ., պատճառաբար, «Երբեակն անձնաւորութիւն պատճառ է պատճառաւորապէս յոչէից յանգոյից բոլոր էիցս ամենից» (Յիշ. ԺԳ, 567):

ՍԱԼԱՍԻՐՏ - ած., կարծրասիրտ, անյողգողդ, «Զսալասիրտ եւ զապառուժս զբարսեղ եւ զՍտեփանոս յիշեսցիք աղաւթիւք» (Յիշ. ԺԳ, 651):

ՍՐՏԱՎԱՅԵԼ - մ., սրտահաճոյ եւ սրտայօժար կերպով, «Այլոց քաղցելոց մատակարարել զբանն այսց տրիցտուր առ ի Տեառնէ առձեռնեսցի կամալիր եւ սրտավայել» (Յիշ. ԺԳ, 756):

ՏԱՐԱՐԵՂՈՒՆ - ած., տարբեր վայրերում գործած, թափառական, «Ըստ հոգւոյ հայրն մեր Գէորգ ըստինի, որ զտարաբեղում եւ զվտարանդի կեանս մեր հաւաքել հանգոյց» (Յիշ. ԺԳ, 756):

ՏԵՍՈՂԱԿ - գ., աչքով կամ մտքով տեսնելու զօրութիւն ունեցող. «Պարզ գոլով տեսողակիմ գերամբարձ զաւրութեամբն» (Յիշ. ԺԳ, 604):

ՏԽՐԱԼԼՈՒԿ - ած., տխրալի, տխրամած. «Ի դառն եւ ի տխրալուկ աւուրս, յորում նեղիմ յընդանեաց՝ իբր ի թշնամեաց» (Յիշ. ԺԳ, 643):

ՏՐԱՄԱՐԿԵԼ - ն.բ., համեմատել, քննել. «Զայս այսպէս տրամարկեալ հաստատէին, զի եկեղեցի բարձրասցի եւ ամրապահեստ մնասցէ» (Յիշ. ԺԳ, 626):

ՓԱՆԱՔԻՄԱՍՏ - ած., տկարամիտ, տգէտ. «Զփանաքիմաստ եւ զփցուն գրիչս Վարդան յիշել ի բարի մաղթեմ» (Յիշ. ԺԳ, 937):

♦ Գիտի՛ շէն, 4, 486:

ՔԱՌԱՏՈՍԱՆ - ած., չորս հոսք ունեցող (նկատի ունի 4 աւետարանիչների շարադրած Աւետարանը). «Յանկ ելեալ աւարտեցան... աւետալոյս, քառահոսսան եւ քառամանեակ, ճառագայթարձակ... սուրբ Աւետարանս» (Յիշ. ԺԳ, 772):

ՔԱՌԱՆԿԻՒՆԱԿ - ած., քառակողմ. «Յաղագս քարոզութեան չորս անգեան աշխարհիս, երիս-երիս քառանգիւնակ զերրորդութիւնն եդեալ պահապան» (Յիշ. ԺԳ, 890):

ՔԵՐԹՈՂՕՐԷՆ - ած., քերթողաբար, ճարտասանօրէն. «Ո՛վ ընթերցողք, յիշման արարէք արժանի զաշխատող սորա, որ քերթողորէն արարի անխոտորնակ» (Յիշ. ԺԳ, 895):

ՔՐՔՄԱՋԱՐԴԵԼ - ն.բ., քրքումով զարդարել. «Քրքմազարդեալ անուշահոտութեամբ կենաւք ի կեանս» (Յիշ. ԺԳ, 861):

Ամփոփելով պէտք է նշենք, որ ինչպէս երեւում է նշեալ օրինակներից, յիշատակագիրները նոր բառերի կերտման ընթացքում օգտուել են հայերէնի բառակազմութեան ընձեռած լայն հնարաւորութիւններից: Ե՛ւ բառաբարդումը ե՛ւ ածանցումը մեծ հնարաւորութիւններ են տուել յիշատակարաններ գրողներին՝ հանդէս բերելու բառակազմական սեփական հմտութիւններն ու ինքնատիպ լեզուական զգացողութիւնները: Յատկանշելի է, որ նորակերտ բառերի շարքում ամենաշատը ածականներն են, որոնք կիրառուել են հիմնականում մատեաններին, սիրելի ուսուցիչներին կամ մատեանը ստացողներին ընծայուած մակդիրների շարքում, ինչպէս նաեւ սեփական անձը խոնարհեցնող կամ դժուար կենցաղին ու ժամանակին առնչուող յայտնի կաղապարներում:

Այս բոլոր բառերը, բառատարբերակներն ու զանազան բառակապակցութիւնները հայոց լեզուի բառային հարուստ շտեմարանի անբաժանելի մասն են, եւ կարիք կայ դրանք հաւաքելու, մեկտեղելու եւ արժեւորելու:

ԽԱՁԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու,
Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ
գիտաշխատող

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Ֆ. Կ. ԿՈՆԵԲԵՐԻ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԳՈՆՅԻ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ» ԱՆԳԼԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԲՆԱԳԻՐԸ

Summary

In 2001 the author published a selection of hundred articles of the English armenologist, F. C. Conybeare (1856-1924) under the title *The Armenian Church: Heritage and Identity*, with introduction (St. Vartan Press, New York, 2001, xxiv, 952 pp.) dedicated to the 1700th Anniversary of Christianity in Armenia. During my research I had access to the collections of the London Library, to which F. C. Conybeare had donated his library in 1925. In his donation there are two unique items. First, his English translation of Nicholas Adontz's monumental thesis *Armenia in the Period of Justinian*, Printed in St. Petersburg in 1908 and second, an unknown edition of “*Yachkhapatoum Cark*” printed in Calcutta in 1813.

Among the 12 Armenian early books he left to the London Library, most of which are duplicated titles discarded by the Bodleian Library, the most unique, unrecorded by Armenian bibliographers is an edition of ‘*Yachkhapatoum*’ [«Յանախապատում» ձառն] printed in Calcutta in 1813 by Awet Jntloumian (*Gentleman*). Until the discovery of this edition three printings were known of this work: two of Constantinople (1737 & 1824) and Venice (1838). Modern publications include Venice 1954 and Tehran, 2003 (modern Eastern Armenian translation). The only critical edition is still that of Arshak Ter-Mik'elian printed in Ejmiadsin, 1894).

All the books contain interesting inscriptions including a letter in German inserted into the covers of John Chrysostom's *Commentary on the Epistles of St Paul* (Venice, 1862) to Conybeare by the Mkhitarist scholar Yakobos Tashian (1866-1933).

Ծանոթություն

The London Library-ին Լոնդոնի բացառիկ գրադարաններից մեկն է: Յունիս 24-ին, 1840թ. սկոպտացի համրանալ գրող, պատմաբան և կենսագիր Թոմաս Կարլայլը (*Thomas Carlyle*, 1795-1881), մի հաւաքի ընթացքին բարձրացնում է մայրաքաղաքում մի փոխատու (*lending*) գրադարան հաստատելու հարցը: Նրա երազանքն արդիւնատուրէց 3 Մայիս, 1841թ, Լոնդոնի ամենամեծ և շփեղ գրադարանի բացումով, որի գրքերի հաւաքածոն պարունակում է 1,000 000 անուն գիրք, որից հնագոյնը 1500 թ. և 2,000 ամսագրեր՝ հնագոյնը 1699 թ.: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին աւելի քան 16,000 գիրք ոչնչացուեց:

Գրադարանի բացումից յետոյ, նրա ընթերցողների շարքում յիշում են անգլիական գրականութեան մեծագոյն դէմքեր - Չարլզ Դիքենս, Ջեյմս Էլիոտ, Հենրի Ճեյմս, Արթուր Կոնան Դոյլ, Ճորճ Պետնար Շո, Ագաթա Քրիստի և շատ ուրիշներ: Գրադարանի նախագահների շարքին յիշտակում են Ուիլիլմ Գլադստոն, Լորտ Տենիսոն, Ուինսթոն Չերչիլ և ուրիշներ:

Գրադարանի երախտապարտ ընթերցողներից է եղել նաեւ Կոմիքերը, որի հարուստ գրադարանը յետ մահու, 1925 թ. կտակուել է գրադարանին: Նրա հարուստ գրադարանից շատ քիչ բան է մնացել: Այս հաղորդագրութեան նպատակն է ներկայացնել այդ մնացորդի երկու ամենակարեւոր

արժեքները՝ հայ բանասերների համար:

Ֆրանսիացի հայագետ Ատուլֆ Շրումպֆ (G. A. Schrumphf) *Լոնդոնում կայացած «Իններորդ Միջազգային Արեւելեան համագումարին (1890-1891)՝ «Հայագիտութիւնը Անգլիայում նիւթի շուրջ»*, իր զեկուցման մէջ ցաւով յայտնում է, թէ «ինչպէս Անգլիոյ մէջ չեն երեւցած երբեք հայագէտք: Բայց հիմա իմաստուն անգլիացի մը մեծ յոյս կու տայ կարելոր արդեանց իր անխոնջ քննադատական ուսումնասիրութեամբ լեզուին Հայոց: Այս անձն է Ֆրետերիկ Կ. Կոնիբերը (Frederick Cornwallis Conybeare, 1856-1924)»¹:

Երբ ազգովին պատրաստուում էինք տօնելու մեր երկրի պաշտօնական քրիստոնէացման 1700-ամեակը, Ս. Վարդան հրատարակչութիւնը լոյս ընծայեց Ֆ. Կ. Կոնիբերի մօտ հարիւր յօդուածների ժողովածոն, որոնք նա գրել էր 1888-1924 թթ. միջեւ եւ տպագրել քառասունհինգից աւելի պարբերականներում: Յօդուածները նուիրուած են արեւելեան քրիստոնէութեան գրական, հոգեւոր, ինչպէս եւ աստուածաբանական մշակոյթի հայ եկեղեցու թողած աւանդին՝ «Հայ եկեղեցին: Աւանդը եւ իմֆանաւաչութիւնը» վերնագրով²: Գ. Մէնէլիշեանը «Հանդէս Ամսօրեայում», իր գրախօսականի մէջ՝ նուիրուած հեղինակի «Բանալի ճշմարտութեան»³ գրքին, գրել է. «Օքսֆորդի ուսուցչապետի հայրենագիտութեան վրայ զարմանք, թէ իւր մտաց բեղմնաւորութեան... Տարի չանցնիր, որ մէկ կամ երկու՝ համառօտ կամ ընդարձակ տետր՝ արդիւնք մանրակրկիտ քննութեանց չհրատարակէ Կոնիբերը»⁴: Նրա ամէն մէկ յայտնաբերումը հայ թարգմանական գրականութեան հազուագիւտ բնագրերի, մեծ աղմուկ էր հանում քրիստոնէական վաղ շրջանի պատմութեան գիտական շրջանակներում: Յայտնի է բանասէրներին նրա յայտնաբերումը՝ Ապողինարի (1894), Պետրոս Մոնգուս Աղեքսանդրի պատրիարքի նամակագրութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարք Ակակիոսի հետ (1905), Խիկարի խրատների հայկական տարբերակը (1898), Արիստոն գրիչը՝ հեղինակ Մարկոսի Աւետարանի վերջին տասներկու համարների (1893), Արիստոտելի Կատագորիաների հին հայկական եւ յունական համեմատական բնագրերի հրապարակումը (1892), Յովսէփի եւ Բարադամի զրոյցը (1896), Յայտնութեան գրքի հայկական բնագրի կապը Կիւրեղ Աղեքսանդրացու հետ (1907), Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացու նամակը Ստեփանոս եւ Խեքստոս պապերին (1910), Եփրեմ Ասորու «Մեկնութիւն Գործք Առաքելոցի» (1926), Հին հայերէն Իրենիոսի թուականը (1911), Յովսէփոս պատմագրի հայկական տարբերակը (1908), Պղատոնի հայկական օրէնքների տարբերակը (1891) եւ բազմաթիւ այլ ուշագրաւ հրապարակումներ, որոնք մշտապէս իրեն պահում էր բանասէրների ուշադրութեան կենտրոնում:⁵ Նրա անմնացորդ սէրն ու նուիրուածութիւնը դէպի հա-

¹ G. A. Schrumphf, *Les Etudes des Armeniennes en Europe (Siccles XIV-XIX)* (Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի եւ մատենագրութեան Յարեւմուտս (ԺԴ-ԺԺ), Թարգ. Զարբհանալեան Հ. Գ.), Վենետիկ, 1895, էջ. 356-359:

² F. C. Conybeare, *The Armenian Church Heritage and Identity*. Compiled with Introduction, by the Revd. Nerses Vrej Nersessian, New York, 2001, pp. 952, Կարադէլեան Խ., «Կոնիբեր» ՀՄՀ, հտ. 5, էջ. 570:

³ V. Nersessian, *The Tondrakian Movement. Religious movements in the Armenian church from the fourth to the tenth centuries*, London, 1987, pp.89-96. 1893-ին Կոնիբերը Գ. Տէր Մկրտչեանի միջոցով ստանում է արտագրութիւնը Էջմիածնի մատենադարանում պահուած «Բանալի ճշմարտութեան», եւ հրատարակում է, հայ բնագրով, անգլերէն թարգմանութիւնը, ծանօթագրութիւններով եւ յաւելումներով: *The Key of Truth: a manual of the Paulician Church of Armenia*. The Armenian text, edited and translated with illustrative documents and introduction by F. C. Conybeare M. A. formerly fellow of the University College Oxford. Oxford, 1898. Ձեռագրի մայր օրինակը այժմ գտնւում է Մատենադարանում 6710 համարի տակ, իսկ Գալուստ Սարկ. Տէր Մկրտչեանի ընդօրինակածը Բրիտանական Գրադարան ձեռ. 7596 համարի տակ: Տե՛ս F. C. Conybeare, *A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Museum*, London, 1913, No. 103, pp. 261-63., Տէր Մկրտչեան Գ., Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, Գիրք Ա, Երեւան, 1979, էջ. 180.

⁴ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1898, էջ. 219.

⁵ R. W. Thomson, *A bibliography of classical Armenian literature to 1500 AD*, Turnhout, 1995, pp. 29- 88, Vrej Nersessian, *Armenia (World Bibliographical Series, vol.163)*, Oxford, 1993, Vrej Nersessian, *A Bibliography of*

յագիտութեան, վկայում է այս հատուածը, որ նա գնում է «Բանալի ճշմարտութեան» գրքի իր ձեռքով գրուած հայերէն յիշատակարանում. «Ես Ֆրետերիկ Կոնիբեր տրուպս ուսուցչաց Ոսֆորդի, հայագետ և հայասէր յետ գտանելոյ յաշխարհի մեծաց հայոց օրինակ մի մատենից այսորիկ, որ կոչի Բանալի ճշմարտութեանն, բազում աշխատութեամբ և ջանիւմ ի լոյս ածի զսա, և ի լեզու մայրենի իմ անգղիական թարգմանեցի: Այլ տպագրեալ է մատեանս այս հոգեշահ, հրամանաւ և ծախիւմ վարդապետացն և իմաստնոցն, յամի տեառն մերոյ ՌՊՂէ»⁶: Անգլիայի Գիտութիւնների Ակադեմիան ստեղծուեց 1901 թ. որին հայագիտիւնը ներկայացնող անդամ ընտրուեց քաղաքական գործիչ եւ պատմաբան Ճէյմս Վիսկունթ Պրայսը [Viscount James Bryce, 1838-1922] եւ կարճ ժամանակ յետոյ 1903 թ. Ֆ. Կ. Կոնիբերը:⁷ Ֆրանսիացի հայագետ Լ. Մարիէսը (L. Maries), իր՝ Կոնիբերին գրած մահագրականին (1926) կցում է նրա աշխատութիւնների ցանկը, որը յետագային լրացնում են Ա. Ղազիկեանը (1909-12), Յ. Անասեանը (1959)⁸:

1904 թ. Ֆրանսիացի հայագետ Ֆրետերիկ Մակլերը հրատարակում է իր Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Պատմութիւն Սերետսի էպիսկոպոսի ի Հերակլին»⁹: Կոնիբերն այս գրքի գրախօսականի մէջ շատ ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում, ըստ որի. «Դոկտ. Վենթզելը (Wentzel), նախկինում գրադարանաւար Օքսֆորդի Հնդկական Ինստիտուտի, Սերետսի պատմութիւնը թարգմանել էր անգլերէն եւ յանձնել Մ. Աուգուստէ Կարիէրին (M. Auguste Carriere), որը յանձնեց ինձ որոշ ժամանակ յետոյ, երբ նրա տաղանդաւոր թարգմանիչը մահացել էր: Դրա հետ եւս մի ուրիշ թարգմանութիւն, որ կատարել էր Դոկտ. Գրիգորեանը (Dr. Gregorian of Constantinople) Կ. Պոլսում, ես ուշադրութեամբ համեմատեցի թարգմանութիւններն իմ կատարած թարգմանութեան հետ ուր տարի առաջ: Բայց դրա հրատարակութիւնը ինչ-ինչ պատճառներով յետաձգուեց եւ երբ Մ. Մակլերի սքանչելի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ, մեր թարգմանութիւնը դարձրեց անելորդ»¹⁰:

Կոնիբերի յօդուածների հատորեակը պատրաստելիս, «Լոնդոնի Գրադարանում» յայտնաբերեցի հայ հնատիպ գրքերի մի փոքրիկ հաւաքածոյ, որը Կոնիբերի մահից յետոյ (1924) կտակուել էր գրադարանին 1925 թ.: Պրպտումների ընթացքում յայտնաբերեցի նաեւ Ֆ. Կոնիբերի անգլերէն թարգմանութիւնը Ն. Ադոնցի՝ «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատութիւնը՝ 1908 թ. ռուսերէն բնագրի հիման վրայ: 1987 թ. հայերէն թարգմանութեան առիթով ակադեմիկոս Գ. Խ. Սարգսեանն իր «Նիկողայոս Ադոնցի գլուխ գործոցը» պատմա-բանասիրական վերլուծութեան մէջ գրում է. «Հարկաւ, նրա [Ադոնցի] հայերէն թարգմանութեան եւ հրատարակման խնդիրը հասունացած էր եւ կարող էր լուծուել նաեւ տասնամեակներ առաջ: Սակայն այսօր էլ այն ոչ միայն ուշացած չէ, այլեւ ուշացած չէր լինի, եթէ հրատարակուէր եւս տասնամեակներ անց: Համաշխարհային պատմագիտութեան մէջ քիչ հետազոտութիւններ կան, որ ժամա-

articles on Armenian studies in western journals, 1869-1995, London, 1997:

⁶ F. C. Conybeare, Key of Truth նշում աշխ. յիշատակարան, Ղազիկեան Ա., նշում աշխ. էջ. 1341:

⁷ Charles J. Frank Dowsett, 'The Madman has come back again': Byron and Armenian', JSAS, 4 (1988/1989), p. 34: Հայագիտութեան առաջին ամպիոնը հաստատուեց Օսֆորդի Համալսարանում 1965թ., որի առաջին ղեկավար նշանակուեց Զարգ Դաուսթը (1924-1998) եւ մնաց այդ պաշտօնի վրայ մինչեւ 1991 թ.:

⁸ L. Maries, 'Frederick Cornwallis Conybeare, (1856-1924), Notice biographique et bibliographie critique', REA, VI, 2 (1926), pp. 185-333, A. Lazikian, Nouvelle bibliographie armenienne et encyclopedie de la vi armenienne 1512-1902, Vienna, 1909-12, pp. 1329-54; H. S. Anasyan, Haykakan Matenagitut'yun, vol. I, Erevan, 1976, pp. 611-16.

⁹ Frederic Macler, Histoire d'Heraclius, Paris. 1904.

¹⁰ Գրախօսութիւն The English Historical Review, XX (1905), pp. 552-54; F. C. Conybeare, The Armenian Church Heritage and Identity, նշում աշխ. p.888., Միակ անգլերէն թարգմանութեան համար տե՛ս. The Armenian History attributed to Sebeos, Translated, with notes, by R. W. Thomson, Historical commentary by James Howard Johnson. Assistance Tim Greenwood. Part I-II. Liverpool, 1999.:

նակին այսպիսի քննութեան են ենթարկուել. պատմական հետազոտութիւնները մեծ մասամբ սակաւակեաց են»¹¹: Նինա Գ. Գարսոյեանն իր անգլերէն թարգմանութեան նախաբանում գրում է. «Աւելի քան կէս դար է անցել Նիկողայոս Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում» անգերազանցելի աւարտաճառի հրապարակումից՝ 1908 թ., որը վկայուած է լինելու թէ շրջադարձային եւ նաեւ ուղեցոյց հայագիտութեան ասպարէզում, թէեւ ձեռքբերումը գրքի, եւ ոուսերէն լեզուի անմատչելիութիւնը, գրքին տուել է կիսա-առասպելական փաստաթղթի համբաւ, փոխանակ արժէքաւոր գործիք»¹²:

Անուանի պատմաբան Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում» Ծ. Կ. Կոնիքերի մենագրութեան սոյն թարգմանութիւնը մինչեւ այսօր՝ թարգմանուած «Լոնդոնի Գրադարան»-ի հաւաքածոյի մէջ, մեծ հայագէտի աշխատութիւնների փայլուն շարքը լրացնող էջերից մէկն է՝ արժանի մանրամասն հետազոտութեան:

Ձեռագրի նկարագրութիւնը

N[icholas] Adontz, *Armenia in the epoch of Justinian*, English translation by Frederick Cornwallis Conybeare.

Երկու հատոր՝ իւրաքանչիւրը կազմուած 14 գծաւոր դպրոցական տետրերից, 30 տող վարժ նոսրգիր գրութիւն՝ սեւ թանաքով: Տետրեր արտադրած հիմնարկի անուանումը դրոշմուած ոսկեայ տառերով “Colins Golden series nr. 106/108”: Դարչնագոյն խաւաւարտ կազմ՝ դրոշմուած “Adontz Armenia in the Epoch of Justinian”. Ձեռագրի աստաղը կանաչ կտաւ եւ արտաքին առջեւի կազմի վրայ փակցուած կարմիր մի պիտակ՝ դրոշմուած “London Library, St James’s Square S. W. F. C. Conybeare Bequest”. Ոսկեայ տառերով արձանագրութիւնը զրքի կողին յայտնում է “Adontz, Armenia, Conybeare’s Ms. Tr [anslation]” եւ ներքեւում ձուածեւ կնիքի մէջ ձեռագրի համարները՝ Nr. 2660 (առաջին հտ.) եւ 2661 (երկրորդ հտ.): Առջեւի կազմի ներքին երեսին փակցուած է սպիտակ մի թուղթ՝ վերնագրուած “London Library, St. Jame’s Square, S. W. Extracts from the Rules”:

Առջեւի պահպանակի երեսին փակցուած կայ մի դրոշմուած թղթիկ, որը ցոյց է տալիս, թէ ձեռագիրը փոխ է տրուել մի ընթերցողի Մարտ 22-ին եւ 23-ին եւ Ապրիլ 27-ին՝ 1976 թ.: Երկրորդ պահպանակի վրայ Կոնիքերն իր ձեռնով գրել է “Adontz, Armenia in epoch of Justinian”. «Լոնդոն Գրադարան»-ի ձուածեւ պիտակի մէջ ամրացուած երկու հատորների տիտղոսաբերների հակադարձ երեսներին կայ արձանագրութիւն, որը տալիս է ձեռագրերի մուտագրման թուականը որպէս «5 Սեպտեմբեր, 1939».

Չափսերը՝ 21 x 16 սմ.

Bar code 3804400438-7217 (vol. I)

էջ. 17 Բովանդակութիւն

էջ. i-xiv Առաջաբան Introduction

¹¹ Նիկողայոս Ա., Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացութիւնը ըստ նախարարական կարգերի, Ռուս. թարգմ. Խոնդկարեան Ա. Թ., Երեւան, 1987, էջ. 550, Սարգսեան Գ., «Նիկողայոս Ադոնցի գլուխ գործը» Պատմագիտական հետազոտութիւններ, Երեւան, 2006, էջ. 177, Զօպանեան Ա., Նիկողայոս Ադոնց. բազմավաստակ բանասէրը «Անահիտ», ԺՆ տարի No. 1 (1949), Յուլբաշեան Կ. Ն., Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգութիւնը, ՊԲՀ, No. 4 (1962):

¹² “For more than half a century since its publication in 1908, Nicholas Adontz’s monumental thesis on Armenia in the Period of Justinian has proved to be both a landmark and a guidepost in the field of Armenian studies although its general inaccessibility, either from the rarity of procurable copies ,or from linguistic difficulties, has made of it far too often a semi-legendary document rather than a useful tool”, **Nicolas Adontz**, Armenia in the period of Justinian. The political conditions based on the Naxarar system. Translated with partial revisions. A bibliographical note and appendices by **Nina G. Garsoian**, Louvain, 1979,p.xv.

Գլուխ I***Political Divisions of Armenia (Հայաստանի քաղաքական բաժանումը)*¹³**

- Historical surroundings of Armenia and her position among neighbouring lands – Divisions into Western or Byzantine and Eastern or Persian Armenia- Lines of demarcation from Dara to Theodosiopolis and into the Black Sea – Chief points on this lines and the frontier points-Dara and Nizibin (Nisibis) Martyropolis, Fis, and the Kleisurae, Akbas, Klomer and Fum, kitariz and Artales, Eriz and Ognut- Position of Artalia-Enderis-Theodosiopolis and Du-Bol and Pharangion,Shalagom and Okale - Dzanik and Tayk'-Egeria.

WESTERN ARMENIA (Արևմտեան Հայաստան)

Autonomous principalities or satrapies

(Ինքնավար իշխանությունները)

Chapter II:

- Status of autonomous princes- Their distribution with sketch of origins- Ashtiansus and Bababiten – Sophene in the larger sense with position of Anzitiur, Sophene (Dzof), Kharberd (Harput) Ashtishat and Anzit, Anziten as part of Sophene- Disintegration of Sophene and Sophens, Angelens part of larger Sophene- Origin of the autonomous Satrapies - Union of Ashtiaeus and Balabiten with the Satrapies in [A.D] 378:

Chapter III:***Inner Armenia (Ներքին Հայք)***

The component provinces of Interior Armenia and their distribution along the Euphrates – Khordziane (Khordsenakan) and Palatuni, now the Kaza of Kigi (or Kilis)- Mundzut or river Muzur- Daranali near Kamakh- Eklesene near Erzindjan – Dercan, part of the present province of Dercan – Manali and its position according to the historian Lastivertsi - Karin and Shalagom- Alibn-Analibna- Notices of Inner Armenia provinces in western authors, their dislocation in remote times- Analysis of certain names: the characteristic flexion- *ali-eli* and its meaning- Its relation to *aliun* and *alys* -and *Aly-bi* and *Chaly-bi* - Inner Armenia and Dzanik; border zones between Armenia and Dzanik lands –The Dzani and topography of their country-the chief centres where they lay ...

Chapter IV:***Armenia Minor (Փոքր Հայք)***

- Historical fortunes of Lesser Armenian lands their place in Armenian history–Armenian factors in Cappadocia-Cappadocia, the Greater [Cappadocia] and Pontic–Division of it into Strategiae Pontic Cappadocia–Divisions of Cappadocia in Ptolemy–Strabo's account of the strategiae-Peculiar ties of Lesser Armenia- Lesser Armenia properly so called and its five provinces-Orbalisms, Ayreike, Orsene and Orbisus- Their topography Ptolemy's account of the cities-stations along the lines of communications according to the *Itinerarium* and the *Tabula Peutingeriana*-Chief circular route-Interior roads- Examination of them and comparison with modern lines of communicatio–Identification of old centres–Nearer delimitation of Lesser Armenia-Lesser Armenia as an administrative unit in the empire. The *Verona List* and the *Later-*

¹³ Հայաստան գլուխների վերնագրերը համապատասխանում են հայերեն թարգմանության, Երևան, 1988թ.:

culus of Polemius- Data of ecclesiastical geography–Partition of Lesser Armenia into Armenia I and II–Chief cities of both.

Chapter V:

Frontier System

Western Armenia prior to Justinian (Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը Յուստինիանոսից առաջ)

I. General structure of the Empire–Civilian military authorities– Their chief instruments– I. Armenia I and II in the administrative hierarchy–Their military position *Dux Armenians*–forces under his command and their numbers–Disposition of the forces over the country–Main and secondary military posts–Ranks of commanders–Position of the *Dux Armenians* in the hierarchy–His *officium* - The *Codicillus dignitatum* of the *vicarius* of Pontus and Dux.

II. Position of the Satrapies in Armenia and of Inner Armenia in regard to laws of the Empire- Institution of *foederati* and *foedus non aequum* - Various forms assumed by the institutions – Idea of federation in the Byzantine world - Satraps and *foederati* - Relations of races leagued with the Empire – Genesis of satrapal law - The contractual element in the transition of the Empire- Its union with the empire–Condition of union and the contractual principle in them–Immunity from taxation and *aurum coronarium* – The question of *fopoi dymosioi* -The *comes Armeniae* – The rank of count and the count and the limits of his jurisdiction- The question of *dymosia armeniaka* – Relation of the *comes* to the *nakharar body* – The *nakharaship* in inner Armenia.

Chapter VI:

Reforms of Justinian in Armenia (Յուստինիանոսի վերափոխութիւնները Հայաստանում)

- Characteristics of Justinian and of his reign – His imperialistic policy – Reforming activity – Military *reorganisation* of Armenia -Concentration of military authority in the person of the strategos of Armenia - *Decretum* of Justinian appointing a strategos – The information respecting the matter of Malalas – Discussion of the *Decretum* - Date of the issue- Nature of the powers of the strategos – His army and *officium*- Subordination of the *Duces* – Military occupation of the land – System of defence – Fortresses built by Justinian – Martyropolis, Kitharizon, Artaleson, Karin-Theodosiopolis, Bizana-Leontopolis, Tzumina-Justiniapolis, Satala, Koloneia, Baiberdon, Areon, Lysiormon, Litararizon, Sebasteia, Nikopolis, Meletine – The churches erected by Justinian - Types of fortresses ... 127

Chapter VII:

Civil organisation in Armenia (Հայաստանի քաղաքացիական վերակազմութիւնը)

- Governing motives of reforms in Armenia as part of general provincial reform- Unsettling of the governing mechanism and its causes in the eyes of Justinian-*Suffragium* and its abolition- administrative reform in the system of provincial concentration – Judicial reform - *Novella* instituting four administrators in Armenia - Discussion of the *Novella*- The new divisions: Armenia I, II, III and IV in their territorial relations – Essays in reforms prior to the *Novella*- Acacius and Thomas as agents of reform - Problems pursued by Justinian in Armenia- Criticism of the *Novella*- How is the absence of woman's rights dealt with in the *Novella* to be understood?- Marriage question and dowry in imperial law- **Ferni** and **dwrea** or **dos** and **donatio**, **varjank'** and **awzit** in Armenia -Armenian **proygy** and **towayr** as literary forms of proix and

dwrea – Contemporary survivals of old marriage constructions – Inability of women to inherit clan property – *A diethetism ab intestate* (absence of wills) in Armenia-both phenomena characteristic of western Feudalism -True sense of the *Novella*- Destruction of the *Nakharar* society, one of the chief aims of Justinian – Fiscal interests the leading motives for reforms in general and particularly in Armenia.

Chapter VIII:

Significance of Justinian's reforms in Armenia (Յուստինիանոսի ռեֆորմների նշանակությունը Հայաստանում)

Attitude of Armenians to Justinian's reforms – Their direct consequences – Decay of the *Nakharar* society – Migration of the Armenians into the Empire and the regeneration of Lesser Armenia- Preparation of an ethnic *couche* for the theme of *Armeniakon* and the Armenian Kingdom of Cilicia – Significance of Armenian migration from the point of view of the Empire – Its influence on the fate of Armenia- Influences of imperial reform on Armenia and the greekophil school- Justinian's policy in its bearing upon the interests of the Eastern Empire.

EASTERN ARMENIA (Արևելեան Հայաստան)

Chapter IX:

The Marzbanate (Հայաստանը մարզպանություն)

- Oriental or Persian Armenia the land of *nakharars* – *Nakharar ship* as a factor in Armenian history – Position of Eastern Armenia in the Persian Empire – Administrative structure of the Sasanid Monarchy: *kustaks* and the *sahrs*- Eastern Armenia *sahrs* of the Caucasian *kustak* – Eastern Armenia as a *Marzban* unit – Its relations to neighbouring countries – Frontiers of *marzban* Armenia – territorial correlations of *marzban* and Arsacid Armenia – rise of the frontier provinces – Divisions of *marzban* Armenia according to the *Armenian Geography*- The origin of Siuni, Tayk and Mokk' according to the *Armenian Geography* -Central provinces: *Tanuter* Lands and Vaspurakan territories prior to 591 – The Iranic *gund* and the Byzantine themes – Origins of the provincial divisions which are recognised in the *Armenian Geography*.

Երկրորդ հատոր

14 առանձին դասատետրեր՝ կազմուած մէկ հատորի մէջ՝ բաղկացած 235 + 10 էջերից (6 դատարկ էջ). Ձեռ. Nr. 2261:

Chapter X:

Statistical analysis of Nakharar Society (Նախարարության քանակական վերլուծությունը)

Outlines of the problem-Historico-literary notices of the number of the *Nakharars*-the idea that there were 900 or/400 clans – It's absurdity – Real data about *nakharar* dynasties, materials furnished by historians and *Conciliar* protocols and their revision-Peerage or *gahnamak* and army list, notices of three in ancient authors – Literary criticism of them -Composition of the *gahnamak* as compared with that of the army list- Variants of the *gahnamak* and their significance- Data of Moses of Khoren about the *nakharars* – comparison of them with the *gahnamak* -Comparison of the two documents and relation to them of Moses – Traces of his acquaintance with them- Historical criticism of them – Actual basis of the *gahnamak* – an order of the precedence - Its vitality up to the fall of the Sasanids in the seventh century – Actual basis of the war list was military services, which required as enumeration of the *nakharar* cavalry up to the end

of the eight century – Fundamental characteristics of the document; affinities of it with Zenobius {*Histories of Zenob Glak*} and Moses of Khoren – Historical enquiry into the numbers of the Armenian cavalry – General conclusions – A literary origin for the documents in question to be inferred – Sources of the *gahnamak*, of the War List and the *Ramakan nama* -

Chapter XI:

Territorial analysis of the Nakharar estates (Նախարարութիւնների տարածքային վերլուծութիւնը)

The *nakharar* states as a land unit *nakharar* territory in general – Patronymic and geographical nomenclature in survey of princely estates- Border principalities - Distribution of *nakharar* estates in central provinces – Ararat according to the [*Armenian*] *Geography* – Genesis of geographical divisions and evolution of *nakharar* estates- Basian, Shirak, Ararat par excellence and Bagravand estates of Prince Basian of the Kamsrakans, Arsacids and Bagratids – Smaller principalities in the sphere of influences of the Kamsarakans and on the territory of the Arsacids and their distribution - Bagravand and Kogovit, Turuberan in *Geography* – Chief component parts, Taron and Kharkla [Tayk'] – Transference of Taron to the Mamikonides- Adjacent principalities of Arshruni and Arshamidi, Aspakuni and Khoyt – Kharkh (or Harq) the estate of the Manavazids – Principalities of Apahun, Khorkhoruni and Bznuni and their relation to Kharkh - Other small principalities Vaspurakan in the *Geography*- Critical observations on its composition – Distribution of the original 18 cantons [*gawars*] – Further subdivisions – Chief proprietary princes he Rushtuni in Tosp, Ardžruni in Albak; *Mardpets* in Mardastan – Relation of the *mardpets* to the Ardžruni – Amatuni in Artaz – Grouping of the principalities round the great houses...

Chapter XII:

Nakhararship and Hierarchy (Նախարարութիւնը եւ հոգեւոր իշխանութիւնը)

1. The church amid *nakharars*. Nationalist tradition about the numberings of bishops and ecclesiastical provinces under the Illuminator there inconsistencies- Data of Ukhthanes and of the Arabic version of Agathangelos – Trustworthy materials in the *Acts of the Councils* of 451, 505, and 555 – Comparative study of them- composition of the clergy in the middle of the fourth century – Conciliar lists of 607 and 644 – Criticism of the list of Bishops in Ukhthanes and comparison of it with signatures of the participants in the Council of 726 -Criticism of Agathangelos list of Bishops- Its confessional bias, the list not earlier than beginning of the seventh century.

II. Positive data for the Armenian hierarchy: the houses of Albrianus and Gregory – the two families represented different strands of Christianity, a southern or Edessene and a western or Caesarean – Historical element in the stories about this -Rivalry of the two families – Ecclesiastical politics – The Gregorids gravitated towards imperial institutions- Structure of the imperial Church – its relation to civil organisations – Powers of metropolitans and patriarchal and their interrelations – Hierarchical ties of church with imperial [churches] – The disruption - Nationalist churches in Armenia – *Nakharar* features in them

Chapter XIII:

Origins of the Nakharar Order. Preliminary excursus (Նախարարութեան ծագումը: Նախնական էքսկուրս)

The problem stated and methods or its solution- Positive and constructive elements in the

study of the question – Imperial principle in the East clan or patrimonial alliance as basis of realm – Clan structure in Iran and its elements: *tauma*, *vitha*, *zantu*, *dahyu*, *zana* – Clan life and the *habicuris-bazar* – Transformation of clanship into feudalism in the Parthian epoch – structure of the Arsacid Empire .

Chapter XIV:

Clan bases of nakharar order (Նախարարութեան տոհմական հիմքերը)

Two periods of Armenian history that of the Tigranids and that of the Arsacid or the ages of the *komarchs* and *strategoi* – clan life in the first period – Ethnology of Armenia – Decisive moments in the formation of Armenian nationality – Its fundamental elements survival of clan forms: *malxaz*, *aspet*, *mamak*, *ter* in a *posteriori* construction – Etymology of these terms which are synonymous signifying the heads of clans in different ethnic layers of society – Differentiation of the clan - Process of assignment – Growth of landed aristocracy – Eminent representatives of the nobility in this period: the four *bdesxs* Bagadates, Mithrobarzanes, and Mankaios as the ancestors of the princely houses of the Bagratids, Sophene, Ardzruni, and Mamikoneans -The *khorkhoruni* house – The appearance of classes in other tribal groups: the *Mardpet* as the leader of the *Mardians*, the prince of *Mokk' or Moxene*, the prince of the *Kurtians* or *Korcek*, hypotheses concerning the origin of the Amatuni and Muracan – Tribal basis of the principalities of Siuni or Sisakan, Shirak, and others – The evolution of the aristocratic castes completed before the advent of Arsacid in Armenia in [A.D] 389.

Chapter XV:

Feudal bases of the Nakharar order (Նախարարութեան ֆեոդալական հիմքերը)

The Tigranid dynasty replaced by the Arsacids – Tridat founder of the new dynasty – His personality; echos of his personal career in Armenian tradition – Parthian realm and its bases – The relation of Tridat to the 120 *strategies* –The situation of Armenia at the time of the appearance of the Arsacids – The feudal organisation of the Parthian Empire and its origins – the social structure of Persia under the Arsacids: *sahridaran*, *vaspuhran* – *vuzurgan*, and *azadhan*, and their interrelations –The Arsacid organisation of Armenia – The distribution of lands and offices: *nakharar*, *nahang*, *azat* – The coalescence of tribal and administrative institutions – Reciprocal terms: *tanuter* and *nahapet*.

II. The feudal aspects of Armenia – The nature of feudalism – Roman and German antecedents in the development of west-European feudalism – The nakharar system as part of the feudalism: *հայրենիք* and *պարզեւականք* as part of land tenure similar to *allods* and *beneficia* – Vassality: *ծառայութիւն* *servitium* – The characteristic features of feudalism –The *seigneurie* as the fundamental institution of feudalism – The Armenian principalities as *fiefs-seigneuries* – Seigneurial legal relationships: [*տանու*] *տէրութիւն*- seigneurie the evidence- Feudal relations in the narrower sense: *hommage*, *auxilia*, *consilium*, and their equivalents in Armenia – Sub-infeudation and *sepuh*, its origin - Ostan freedom.

III. Peasant land tenure – Position in the west- Persian system of taxation – Fundamental requisitions the *xaradz* and *gezith* or *sak* and *baz* = *cens* and *chevage bahrak* = *champart*, *kor-bekar* = *corvees*. Statistics of dues and taxes –Result of this work compared with those of Moses of Khoren – Moses as historian of the order of *nakharar* ...

Index of Proper Names* (Անձնանունների ցանկ), էջ. 497:

Index of authors and works cited* (Ցանկ՝ յիշատակուած հեղինակների եւ աշխատութիւնների), էջ. 518:

* Այս երկու տարրերը կա՛մ թարգմանիչը չի կազմել, կա՛մ եղել է երրորդ հատոր՝ այժմ կորցրած: Պատկերացում կազմելու համար Կոնիբերի թարգմանության առաջաբանից եւ եզրակացութիւնից մէջբերում ենք երկու հատուածներ՝ համեմատելու Գարսոյեանի անգլերէն (1970) եւ Է. Հ. Խնդկարեանի հայերէն թարգմանութիւնների հետ (1987):

Introduction:

‘The epoch of Justinian which forms the subject of the present treatise has a peculiar significance no less for the history of Armenia than for that of Byzantium. By it we do not mean the reign of Justinian alone, but that whole period which intervened between the Roman and Byzantine epochs. It is the transitional age between the ancient empire and that of the middle ages...’

Երկրորդ հատորի եզրակացութիւնը

‘Our conclusions are doubtless largely hypothetical and a priori but so more or less are all historical constructions. The important point is whether we have succeeded in discovering the roots of nakharar institutions, how far credible is our tracing of their ulterior developments, how far acceptable are the resemblances we have indicated between them and the feudalism of Western Europe. We say in our investigation to throw a gleam of light through the gloom which broods over Armenian antiquity prior to the advent of the Arsacids, and to lay the foundations of a scientific understanding of the great period which followed of Armenian history until the nakharar society perished in the age of Mongol conquest’.

Ֆ. Կոնիբերի «Լոնդոնի գրադարանին» կտակած հայ հնատիպ գրքերը

Bar-code (38044 00802 4201)

Thomas A. Kempis

1. Գիրք Թոմայի Քեմփացույ Յաղագս Համահետեւման Քրիստոսի: Թարգմանեցեալ ի Յոհաննիսէ յովսէփեայստ Վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցույ: Ի խորոյ Զուղայեցի խօջա Սահրատի որդւոյ պարոն Գասպարին: Գործօք և ծախիւք Թոմասու սրբափայլ եպիսկոպոսի սրբոյ խաչին:

Յամատէլլօղամի, տպ. Թովմաս Վանանդեցու, 1696:

Ոսկանեան Ն., ՀԳ, 1512-1800, հմմտ. 163; Nersessian, Catalogue, nr. 61, p. 57.

2. 93746

Յովհան Ոսկեբերան, Մեկնութիւն սրբոյ աւետարանին, որ ըստ Յոհաննու, թարգմ.՝ Կիրակոս վարդապետի: Կ. Պոլիս, տպ. Գրիգոր Մարգուլանեցու, 1717. ii+982 էջ; (15.5x 10.6 cm):

Ոսկանեան Ն., ՀԳ, 1512-1800, nr. 294; Nersessian, Catalogue, nr. 95

Գիրքն ունի Օքսփորդի Բոդլէեան գրադարանի գրողմը՝ դրոշմուած «չեղեալ 15 Յունուար, 1925». ‘Bibliotheca Bodleiana’ չեղեալ դրոշմներ կան ԴՃԲ (402), ԵՃԻԳ (526), ՂՃԺԳ (656) էջերի վրայ:

Ֆ. Կ. Կոնիբերի ծանօթագրութիւնը F. C. Conybeare’s ‘Collation agrees with copy in the Bibl. Nat. where date is given as 177’.

Յետագայի մի արձանագրութիւն՝ առջեւի պահպանակի վրայ Later inscriptions: «Թուին ՌՄԻ [1220] Տէր Ալեգսանն գնաց ի սուրբ Երուսաղէմ Տէր Ա[ստուա]ծ բարին յաջողում տացէ, ամէն»: Վերջին թերթի դարձերեսին կայ ներքոյ յիշատակարանը.

«Այ իմ անուշիկ եւ քաղցիկ պիտական

սիրելի եղբար թողիր ինձ առանց
եղբոր սիրոյ առ
Աստուած փոխեցար յետ թողիր
իմն անպէտ եղբոր»

Կրկնում է դիմացի թերթի երեսին.

«Այ իմ անուշիկ քաղցիկ
Սիրելի եղբար ինձ թողիր
Առանց եղբար առ Աստուած
Փոխեցար թողիր իմն անպէտ եղբոր»

Տիտղոսաթերթի դարձերեսին կայ մի կլորածեւ կնիք՝ «Ք[րիստոս]ի Ծ[առա]յ Ալեգսան»* արձանագրութեամբ:

* Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունին իր *Միաբանք եւ այցելութեւ Հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, 1929, էջ. 12-13. ունի հիշատակութիւն Ալեգսան մեղ:

3. 9871

Դաւիթ Անյաղթ, Գիրք Սահմանաց Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայի եւ Աստուածաբան վարդապետի: Կ. Պոլիս, տպ. Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցու, 1731.

Ոսկանեան Ն. ՀԳ, 1512-1800, nr. 390

Գիրքը նուիրուել է «Լոնդոնի Գրադարանին» Յունուար 15, 1925 թ.-ին: Այն ժամանակին պատկանել է անուանի արեւելագէտ Մաքս Միլլերին [M. Friedrich Muller], Վիեննա, 1877, որի անդրանիկ դուտորը ամուսնացել էր Կոնիքերի հետ: Առջեւի պահպանակի վրայ կայ տպագիր երկսին էջ, որը պարունակում է մի հատուած Մարկոսի Աւետարանի 16-րդ գլխից, իսկ հետեւի կազմի վրայ փակցուած է տպագիր մի էջ Սաղմոսաց գրքի Սաղմոս 98, էջեր 127-128:

* ‘P’. Miwller’ [Friedrich Muller], in Zarbhanalian, Garegin, *Usumnasiroutiwnk’ Hay lezvi ew Matenagrout’ean Yarewmouts [= Les Etudes Armeniennes en Europe (siecles XIV-XIX)]*, Venice, 1895, pp. 295- 304.

‘Max Muller, Friedrich (1823-1900)’, *The Concise Dictionary of National Biography. From the earliest times to 1985*, Oxford University Press, 1995, vol. II, pp. 1993.

4. 98670

Սարգիս Շնորհալի, Գիրք Մեկնութեան եօթն թղթոցն Կաթողիկէից արարեալ Սրբոյ Վարդապետին Սարգսի Հայոց Իմաստասիրի: Կ. Պոլիս, տպ. Աբրահամ Թրակացու, 1743:

Ոսկանեան Ն. ՀԳ, 1512-1800, nr. 473; Nersessian, *Catalogue*, nr. 133

Ֆ. Կ. Կոնիքերի կտակից Փետրուար, 1928. Թղթեայ պիտակ փակցուած հատորի կողին գրուած «Սարգիս, Մեկ. 1743, Թուին Հայոց, 1192». իսկ պահպանակի վրայ Կոնիքերի ձեռքով գրուած ‘Comm[entary] 7 Epistles Catholic’.

5. 98728

Եղիշէ, Գիրք Պատմութեան Սրբոց Վարդանանց զօրավարացն Հայոց, Կ. Պոլիս, «ի տպարանի հանգուցեալ [Յովհաննէս Աստուածատրեանի]», ՌՄԺԳ = 1764:

Ոսկանեան Ն. ՀԳ., 1512-1800, հմմտ. 598.

Հեղինակի փայտփորագիր պատկերի յետադարձ երեսին կայ այս արձանագրությունը.

«Եղիցի յիշատակ է այս պատմութեան գիրքս Տէր Յօհան Զորաթանայ, որ ետ Տէր Զաքարիա քահանայի Տէր Դաւթեան 1834 Դեկտեմբերի 20 եւ զկնի լըրման տարուն բ[ի]ոշմանեաց (sic) ետ առաւ յինէն».

6. 4762

Յովհաննէս Հաննայ, Գիրք Պատմութեան ս[ր]բոց] և մեծի Քաղաքիս ա[ստուծոյ] Ե[րուսաղ]էմիս և ս[ր]բոց] Տնօրին[ա]լ[կա]նաց Տեղեաց Տ[եառ]ն մերոյ Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի, Կ. Պոլիս, տպ. Յովհաննէս Աստուածատրեանի, 1767 [-1768].

Ոսկանեան Ն. ՀԳ., 1512-1800, nr. 606; Nersessian, *Catalogue*, nr. 163.

Գիրքը տեղագրուած է մի տուփի մէջ՝ ծածկուած կարմիր կտորով. տիտղոսը ոսկեայ տառերով՝ դրոշմուած կողի վրայ: Գրքի առաջին էջի վրա գրուած է տիտղոսի անուանումը տառադարձութեամբ. ‘Hovhannes Aghawni, Girg patmuthean sbh ev medzi galaqis ah Eemis (Book of narration of the Holy and Great City of God, Jerusalem, 1767).

Տիտղոսաթերթի վրայ կայ այս անգլերէն ծանուցումը.

“Compiled for celebrations dominical pilgrim for who in faith in hope and in love have recourse to the Holy city by sea by dry land or of spiritual comfort”.

7. 98667

Տօնացոյց նախապէս կարգեալ և սահմանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, էջմիածին, տպ. Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի, 1774-1775 {ՌԶՀԴ = ՌՄԻԴ}.

Ոսկանեան Ն. ՀԳ., 1512-1800, nr. 655; Nersessian, *Catalogue*, nr. 178.

Գրքի առջեւի կազմի ներքին երեսին կայ անվարժ բոլորգրով հետեւեալ ծանուցումը.

«Վասն քարօզին թէ որում ձայնի որ քարօզն ասել պարտ է. Այս է ութն ձայնի քարօզս [The eight modes of the services].

«Վասն ի Գիշերի»

.....

«Վասն ի վերուստ»

Գրքի տիտղոսի լատիներէն թարգմանութիւնը. “Bipul del eglise Armenien ne parte patriarch Sahag le Parthe (5 siecle), Const. 1774: Մի փոքրիկ պիտակ փակցուած առաջին էջի գլխավերեւի անկիւնում դրոշմուած է անունը եւ հասցէն գրախանութի. “Maisonneuve & Cie, 15 Quai Voltaire, Paris”.

Նոյն էջի վրայ կայ այս յիշատակարանը.

«Յիշատակ է [Ա]մսրտամու Հայոց ազգի սրբոյ եկեղեցւոյն ի սուրբոյ գահոյն էջմիածնէ շնորհեցեալ ՌՄԻԴ[=1775] ի դեկտեմբերի Ժե [15] Նսայի վարդապետին ձեռամբն առաջնորդին Իզմիրու քաղաքիս».

«Ամստերտամի Ս. Հոգի եկեղեցին շինուել է 1714 թուին Dijkstraten փողոցի Krom Boomsloot-ի կամուրջի միւս երեսը: Այս եկեղեցին կը մնայ մինչեւ հիմայ» Տես: Հրաչեայ Աճառեան, Հայ գաղթականութեան պատմութիւն Երեւան, 2002, էջ. 733:

8. 98544

[Andrew [Bishop of Caesarea] and Aretas]

Մեկնութիւն Յայտնութեան Ս. Աւետարանչին Յովհաննու: Արարեալ Տ. Անդրէի եւ Արեւմտայ Եպիսկոպոսին Կեսարու: Թարգմանութեամբ ի յոյն բնագրէ եւ սրբագրեալ Տ. Ներսէսի Արքեպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկեցոյ: Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1855.

Ոսկանեան Ն. ՀԳ., 1851-1900, nr. 342.

Ա. Ղազիկեանն իր Հայկական Մատենագիտութեան մէջ (էջ. 1945), այս գրքի առաջին հրատարակութիւնը համարում է Կ. Պոլսի 1700 (1701) թ., որն ըստ իրեն, թարգմանուել էր հայերէնի լատիններէնից՝ Պետրոս Վրդ. Թիֆլիսեցու կողմից, որը կրկնում է Հայկ Դաւթեանն իր՝ Հայ Գիրքը 1512-1800 թ. (էջ. 134, nr. 182): Գարեգին Զարգանալեանը սխալմամբ գրքի հեղինակին համարել է Անդրէաս Կրետացուն [Andre, Eveque de Crete]: «Յիշատակարան թարգմանութեան մեկնութեան գրոցն Յայտնութեան» յիշատակարանի մէջ Սմբատ Եպս. Սաատէթեան գրքի թարգմանութիւնը համարում է կատարուած յունարէնից եւ այն վերագրում Կոստանդին անունով յոյն քահանայի. «նա ի թարգմանել եւ ես ի գրել»¹⁴:

«Լոնդոնի Գրադարան»-ի օրինակը կրում է այս անգլերէն տիտղոսը. ‘Andrew abp. of Caesarea. Commentary Apocalypse St. Evangelist John compiled Andreas and Arctas eposc. Caesarea, tr. Nerses abp. of Tarsus.

Այս օրինակի մէջ գտնուող ծանօթագրութիւնները, վրիպակների ուղղումները, յաւելումները, փոփոխութիւնները կանաչ թանաքով լուսանցքներում՝ Կոնիքերի ընթեռնելի ձեռագրով, յուշում են, որ նա միտում ունէր այն թարգմանել անգլերէն կամ պատրաստել քննական բնագիր: Այս ենթագրութիւնը հաստատում է առաջին պահանջի վրայ իր գրածը. “Collated in with W. San Lazar and MS 1572 of commentary of Andreas, written on paper double columns in notragir of the 18 thc. Also W. S. Lazar’s 1230 a ms paper in single columns written in A. D. 1361 in small cursive by Jacob son of Simeon of Koksou city ordained priest at St. Jacob’s, son of Zebedee at Jerusalem, written out in Jerusalem in arm[enian] patriarchate’. The dissenter of this w 1572 is marked in ch[apter]s 1 x 2 and 18x19”.

Թուղթ առ Փիլիմոնի վերջին էջի վրայ (fl. 292v), տեղագրուած է յիշեալ յիշատակարանը. «Ներսէս նուստ եպ[իսկոպոս] Տարսոնի սիրով վաստակաւոր ի սուրբ մատեանս, զոր ծերացեալ գտի ըստ հելլենացոյդ եւ նորոգեցի ըստ հայոց շնորհ ի աղաւթից լիցիմ իւր վայելողացդ արժանի»:

Բազմաթիւ ուղղումների շարքին ուշագրութեան արժանի են հետեւեալները. «եւ Պապիաս ի խոսս» (p. 165) «Իրենէոս ասաց. ի կիր արկեալ ընդ բանս իւր» (p. 99) «Իրենէոս զբանս Յուստինոսէ վկայի այսպէս» (p. 167) եւ այլն:

14. «Յակոբ սարկաւագ գրիչ. որդի Սիմէոնի եւ թոռն Յակոբ քահանայի. օրինակել է Կիրեղի «Կոչումն ընծայութեան», ստացող Մինաս կրօնաւորի համար, շուրջ 1398 թ. -Ձեռ. Թաւրից. էջ. 28» Տէս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հտ. Գ., եր., 1946, էջ. 496, համ. 129:

9. 98119

John Chrysostom, Patriarch of Constantinople.

Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաւլոսի: Հատոր երկրորդ. Մեկնութիւն Հոովմայեցոց: Հատուածք, ճառք, երկբայականք:

¹⁴ Սաատէթեան Սմբատ Եպս., Ներսէս Լամբրոնացի, Ամթիլիս, 1981, էջ. 194-195; F. C. Conybeare, The Armenian version of Revelation and Cyril of Alexandria’s scholia on the Incarnation and Epistle on Easter, London, 1907; Պետրոսեան Եզնիկ Եպս. եւ Տէր-Ստեփանեան Ա., Ս. Գրի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, ՀԱԸ, Երեւան, 2002, էջ. 126, համտ. 49, Յակոբեան Գ., Ներսէս Լամբրոնացի, Երեւան, 1971, էջ. 300-302 «Յովհաննու Յայտնութեան մեկնութեան թարգմանութիւնը» եւ էջ 354-355, «Յիշատակարան թարգմանութեան մեկնութեան գրոցն Յայտնութեան»: Մեկնութեան թարգմանիչը համարում է «Այլև Կոստանդին մետրապոլիտն որ թարգմանեաց»-ը :

Վենետիկ, տպ. Սուրբ Ղազար, 1862 [ՌՅԺԱ].

«Մատենագիտութիւն նախնեաց: Ոսկեբերան»:

Հայկ. Դաւթեան, **ՀԳ**, 1851-1900, nr. 1101, p. 88, **Եզնիկ Եպս. Պետրոսեան, Արմէն Տէր-Ստեփանեան**, նշում աշխ.

nr. 46. էջ. 125

Դիրքը կազմուած է դեղին կտորով “Chrysostom, Saint, Commentary Epistles Paul”: Կողը դրոշմուած ոսկեայ տառերով՝ ‘Chrysostom.Armen’: Առջեւի կազմի վրայ կայ փակցուած կարմիր տպագիր պիտակ՝ ոսկեայ գրութեամբ. London Library, St James’s Square. F. C. Conybeare Bequest Library stamp ‘22 January, 1926’ :

Առջեւի կազմի դիմատետրում կան այս ծանօթագրութիւնները.

«Կոյս անախտաբար ծնանի»

«Կին մեղաւոր օրինակ եկեղեցւոյ»

«Ի կինն մեղաւոր եւ ի գալուստն Քրիստոսի Յերուսաղէմ»:

«Կոյս ասեմ զեկեղեցի երկնային փեսային առանց թշնամանաց յարմարեալ, որ և որդիս այ անանխտաբար ծնանի խորհրդաբար մկրտութեամբ».

«Կինն այն օրինակ է եկեղեցւոյ, մեղաւոր նախքան զՔրիստոս, այլ պարկեշտ զկնի Քրիստոսի»:

Կազմի ներսում փակուած կայ մի ծրար՝ հասցէագրուած ‘Hochwohlgeb Herrn Prof. Dr. C. Fred. Conybeare, Hotel Rinicio, Rome, Italy. Գնուած եւ փոխհասցէագրուած ‘17 Bradmore Road, 58 Holywell, Oxford, England’.

Ծրարի մէջ կայ մի նամակ գերմաներէն լեզուով՝ թուագրուած 10/XI/1909: Նամակաթղթի հասցէն պատկանում է Կ. Պոլսի Մխիթարեան Միաբանութեանը: Միաբանութեան անուան եւ կնիքի սկզբնատառերը **ՈԿՎ Ա** [Որդեգիրք Կուսին, Վարդապետք Ապաշխարութեան] եւ միաբանութեան հասցէն՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն:

ՎԱՆԱՏՈՒՆ

ՀԱՐՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ ՎԻԵՆՆԱՅ

Ի Կ. ՊՈԼԻՍ ԲԱՆԿԱԼԹԻ

COUVENT DES

PP. MECHITHARISTES DE VIENNE

CONSTANTINOPLE (PANOALDI) [erased].

Գերմաներէն նամակի հեղինակը՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ (1885 թ.) Յակոբոս Տաշեանն է (1866-1933): Զեռագրագէտ, բանասէր, լեզուաբան, հայագէտ: Ներքեւում տալիս ենք նամակի անգլերէն թարգմանութիւնը.

“Dear Friend,

Your esteemed letter with the fragment in question has been forwarded to me here. I left Vienna at the end of September because I was sent here for a longer stay. I will stay here surely for a year, possibly even longer. Only recently, I have received the suitcase with the necessary aids, which I had taken with me. So, I could start to take a closer look at the fragment in question. I am delighted to say, that finally I have succeeded in the identification, although the library in this place is still not sufficient for this sort of research.

From the beginning it was clear, that this is a piece of Chrysostomus. With the help of my small concise dictionary, I could verify numerous terms from different sources of Chrysosto-

mus. However, I also found terms which refer to a slightly later period. The fragment, therefore belongs to the group of the many Sermons of Chrysostomus whose Armenian text was later either translated, or revised. For sure, many of these sermons are ancient translation but the texts in the collected editions (հաղթանակագրեր).

Hence, I started searching in the “sermons” and finally found in the “Sermon” about indistinctness of the Old Testament, etc. editions in the Sermons of Saint Chrysostomus, Venice 1861, pp. 422-446. (I do not have a Greek text at hand in order to make a note of the title after P. Zarbhanalian “*eis ...diat'ikis*” etc. Obviously, the supplement of Codex Vaticanus 16 is bound in reverse, because the beginning of the fragment is II, vol. I, then vol. 2 and only then Side I, vol. I and 2 = ed p. 435 Z 22 to the end of p. 436. I made a copy of this whole part of the edition (see supplement) so that you can more easily compare the texts.

In addition: the great Venetian dictionary (Հայկ[ազեան] Բառ[գիրք]), II col. 606) quotes a part of the fragment as follows «Յորժամ զոք ամբարդաւանեալ տեսանիցես, զվիզն բարձրացոցանելով և ի վեր պրկելով. Ոսկ. Մրգր» this is a part of the “Sermon about the Prophets”. However, I do not know whether the sermon really is [...] as in the Venetian manuscript, or only an extract. It is possible, that its title is not at all correct: in a hand written catalogue of the venetian manuscript there is no such title to be found. Rev. P. Aucher [Awgerian], who just recently investigated the *oeuvre* of Chrysostomus works in Armenian literature, should be able to give more information about this.

I am delighted to know, that you have begun to catalogue the Armenian manuscripts in Rome. I will be happy to be of help. Here, following is my address. Since we have a post box in the Austrian Mail (of Constantinople), every letter is as safe as in Europe. However, it always needs to be marked ‘Austrian Mail’; otherwise, it risks to be given to the Turkish mail [*few faded lines*].

The notes in the Armenian is: Տ=կիրացի Չինեսիշեան etc. I read Տիգրանակերտցի, i. e. *Tigranacerta* which is Diarbekir: Չինեսիշեան is a family name and means in Turkish ‘chinless’ turk չինե, dialect չինե etc. is ‘chin, cheeks’ չինե-սիշ ‘without cheeks, without chin’. Hence, the writer of this note is the Catholic Wardapet (=Hochwuerden) Mesrop Cenesizean from Diarbekir, in the year 1875.

Yours faithfully,
P. J. Dashian

Meine Adresse:
P. J. Dashian*
Wiener – Mechitharist
Constantinople
Oesterreichische Post
Fouch 115.

*ՀՀՀ, հտ. 4, Երեւան, 2003, էջ 687, Յուլյան Գրական ժողովածոյ, Վիեննա, 1911, էջ. 53-54:

10. 89654

Առաքել Սիւնեցի, Աղամ Գիրք: Անցք Աղամայ նախաստեղծին, Կ. Պոլիս, Մատթէոս Դպիր, 1799:

Ոսկանեան, Ն. ՀԳ, 1512-1800, nr. 970, Nersessian, *Catalogue*, nr. 250.

Հատորը պատկանելիս է եղել Ֆ. Միլլերին, Վիեննա, 1877 Adam Buck Constantinople, 1700: Գրքի վերջին էջի վրայ կայ Բողլէեան գրադարանի չեղեալ համարուող կնիքը:

11. 98714

Աբրահամ Աստապատցի, Ներբողեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, Կ. Պոլիս, տպ. Պօղոս Յովհաննիսեանի (Արապեան), 1807:

Հ. Դալթեան, **ՀԳ**, 1801- 1850, nr. 106, Բրիտանական գրադարանի օրինակը, ORB 30/4387 [Արտաշէս Խաչատուրեանի «Տարօն» հաւաքածոյից]:

Բողլէեան Գրադարանի չեղեալ կնիքը՝ թուարկուած Յունուար 16, 1924: Fred. C. Conybeare, Viro doctissimo humanissimo amicissimo d. d. Ludovicus Petit e Soc. Aug., Abass Constantino-poli, die 7a dec. 1902:

12. 3629

[Գրիգոր Լուսաւորիչ], Գիրք, որ կոչի Յանախապատում ի հայրապետութեան Սրբոյ էջմիածնի Տեառն Եփրեմ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի... յամի Տեառն 1813, ի Կալկաթայ ի տպարանի Աւետ Զընթլումեանի.

Գրքի կազմի ներքին երեսին կայ փակցուած գրադարանանիշ՝ մականգրուած. «Գիրքը նուիրել է Լոնդոնի Գրադարանին «Ստեփան Ֆ. Բ. Լինչը՝ 1942 թուականին»¹⁵:

էջ 391. վրայ կայ մի կլորաձեւ կնիք՝ «Լոնդոն Գրադարան» հասցէն, 1847 թ.:

13. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի, Գիրք, որ կոչի Զգօն: Արարեալ սրբոյն երիցս երանեալ հայրապետին Մծբն քաղաքի: Կ. Պոլիս, Հասան փաշա խան, տպ. Մհտ. Յօհանեան, մհտ. Աբրահամ Թերզեանի, 1824:

Հատորի ողնաշարին կայ ոսկեայ տառերով գրքի վերնագիրը: Բողլէեան գրադարանի չեղեալ համարուող կնիք՝ թուագրուած Նոյեմբեր 6, 1924: Առջեւի կազմի պահպանակի վրայ կայ այս մականգրութիւնը. “Afrahat the Persian sage 4th century, Book called Wise”, see Nicene and Post Nicene Fathers. 1898 թ. Լոնդոնում լոյս է տեսնում «Խիկարի պատմութիւնը» ժողովածոյի հայերէն բնագրի քննական տարբերակը՝ ասորերէն, արաբերէն, եթովպերէն, յունարէն, սլաւոներէն տարբերակներին զուգահեռ: Տես F. C. Conybeare, R. Harris, A. S. Lewis, The Story of Ahikar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic versions, London, 1898; 2nd edition enlarged and corrected Cambridge 1913., **Պարոյր Սահակեան, Երկու դրուագ Ֆրեդերիկ Կոնիքերի Հայագիտական ժառանգութեան, Երեւան, 2003, էջ. 6-22** «Խիկարի իմաստունի պատմութեան եւ խրատների Կոնիքերեան մեկնութիւնը» :

ԳՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՀՆՅ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

¹⁵ “Towards the end of 1835 Mr. Stephen Lynch arrived to relieve his brother Mr. Tom Lynch, who accompanied Captain Stephen Finnis Blossie Lynch home in 1836. Captain Felix Jones of the Euphrates Expedition fame succeeded Captain F. B. Lynch. Lynch’s can be considered as the pioneers of the export of wool from Mesopotamia where before 1840 the wool was not an article of export. The company was called Lynch Brothers but later the Baghdad branch was called after Mr. Stephen Lynch. Mr. Stephen Lynch married Miss Hosanah the daughter of Mr. Catechik Mackertich [Խաչիկ Մկրտչեան] the then British vice Consul in Baghdad. The retirement letter from the company to David Thaddeus in signed by Stephen Lynch dated 5th May 1939” Letters of David Thaddeus (in the authors collection):

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

**ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՍԻՈՆ»-Ի
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ
1927 – 2020**

Շարունակելով երջանկայիշատակ Աղան Արք. Պալիօզեանի սկսած գործը, «Սիոն»-ի ներկայ եւ յաջորդ թիւերու մէջ պիտի ներկայացնենք «Ընդհանուր Բովանդակութիւն «Սիոն»-ի» Նոր շրջանի շարունակութիւնը՝ սկսեալ 1970-էն մինչեւ 2020:

1970**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ**

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան Պատգամը Բեթղեհէմի Սուրբ Այրէն – 1:

Ռոմանիոյ եւ Պուլկարիոյ Առաջնորդ Գերշ. Տ. Տիրայր Եպս. Մարտիկեան մեր մէջ – 89:

Զեկոյց Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան – 90, 195, 593:

Գրական երեկոյ՝ նուիրուած Յ. Թումանեանի – 95:

Յանկ «Սիոն»-ի Խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացւած գիրքերու (Յաւելուած) – 97, 397:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան Մշակութային հիմնադրամ – 197, 291, 393, 584:

Նորին Ս. Օծութիւն Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելութիւնը Հռոմ – 207:

Ուրարի տըւչութիւն – 290:

Տարեվերջի հանդէս Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 388:

Տարեկան հանգիստութիւնք Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 389:

Արարողութիւն Սիոնի Վերնամատարան մէջ – 390:

Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն լոյս տեսած գիրքեր – 394, 499:

Եպիսկոպոսական Ժողովի Յանձնախումբին հանդիպումը Երուսաղէմի մէջ – 406:

Միջազգային համաժողով մը – 498:

Վախճանում Լատինաց Պատրիարք Մօնս. Ալպէրթօ Կօրիի եւ ընտրութիւն Նոր Պատըրիարքի – 582:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան Նուպարեան Մատենադարանի – 592:

Շնորհաւորագիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 574:

Շնորհաւորանք Քէնթըրպլըրիի Արքեպիսկոպոսէն – 575:

Հեռագիրներ – 576:

Ն. Ս. Պօղոս Զ Պապի Նոր Տարւոյ պատգամ – 577:

Բարեպաշտական նուէրներ – 597:

Յանկ նիւթերու 1970 տարեշրջանի – 598:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան.- Տեղիք Աստուածաբանութեան – 113, 416, 512:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Լ. Գ. Մինասեան.- «Հայ տպագիր գիրքը 1801-1850 թուականներին» եւ մի քանի նորայայտ գրքեր – 65:

- Երկու տաղ Նաղաշ Յովնաթանից եւ Թոխաթեցի Սէփիլ Պալից – 263:

Աղան Աբղ. Պալիօզեան.- Ընհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (Նոր Շրջան 1927-1968) – 81, 177, 265, 341, 467, 557:

Ն. Եպս. Ծովական.- Թումաս Աբղ. Հռոմկլայեցի (1297-1307) – 135

- Թորոս Քահանայ Փիլիսոփայ – 260:

- Թորոս Քահանայ Հռոմկլայեցի – 339:

- Թորոս Տարօնացի – 454:

- Թորոս Ռօսլին – 536:

Արամ Երեմեան.- Պետրոս Ղափանցու մի երգի անտիպ փոփոխակը – 138:

- Մի հազուագիւտ երգարան – 466:

Ա. Գ. (Կազմող).- Յուցակ եւ Յիշատակարան-

ներ երոստաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի Հայ հնատիպ գիրքերու (1512-1800) – 188, 272, 355, 478, 567:

Michael E. Stone.- The study of Armenian manuscripts – 456:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Վաթսունի Սեմին – 12:

Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 14, 125, 235, 312:

Կոմիտաս – 428:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Յ. Քիւրտեան.- “An Armenian Miscellany” – 371

- “Colophons of Armenian Manuscripts” – 488:

- «Հայ Եկեղեցու Տօները» – 488:

- “The Armenian Revolutionary Movement” – 489:

- «Թումանեանը Արուեստի Մասին» – 490

- «Բանբեր Մատենադարանի» – 553:

Արայ Գալայճեան.- «Էրեբունի» Հրատարակչականը – 491:

ԳՐԱԿԱՆ

Ա. Գ. (Հրա).- Անտիպ թարգմանութիւններ Նահապետ Ռուսինեանի – 15, 126, 236:

- Կորին Մկրտիչեան – 521:

Գ. Բամպուքճեան.- Նորայայտ փշրանքներ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանէն – 243:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Գ.- Մեր յորքեանները – 4:

- Խրիմեան Հայրիկ – 101:

- Պատմագիր Առաքել Վարդապետ Դաւրիժեցի – 301:

- Տարեվերջի խոհեր – 501:

Ե.- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատմական այցելութիւնը Պոլսու ընդ Սրբազան Պապին – 201:

- Նօթք եւ Նիշք – 401:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Աղան Աբղ. Պալիօզեան.- Ծնունդ կամ Աստուածայայտնութիւն – 7:

- Տիրամայրը – 310:

- Ստեփանոս Նախասարակաւագ – 510:

Բաբգէն Վրդ. Թօփճեան.- Ճշմարտութիւնը – 9:

- Քրիստոնեային հաւատքը – 111:

- Օրինապահութիւն – 233:

Գ. Մ.- Գաղափարական ամուսնութիւնը – 414:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Շահէ Եպիսկոպոս.- Ս. Ծնունդի եւ Աստուածայայտնութեան տօնին թուականի մասին – 24:

Michael E. Stone.- The Jerusalem Manuscripts of the Testaments of the Twelve Patriarchs – 29:

ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

Յ. Քիւրտեան – Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցիի գործածած մէկ յիշատակարանը եւ յարակից նիւթերը – 313:

Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցի.- Հատուած «Պատմութիւն»-էն – 322:

Լ. Գ. Մինասեան.- Առաքել Դաւրիժեցի եւ իր պատմագրութիւնը – 328:

Արամ Երեմեան.- Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցի – 332:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Վահան Եպս. Տէրեան.- Պատմութիւն Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի եւ Գէորգեան Ճեմարանի – 36, 140, 246, 433, 540:

Յ. Քիւրտեան.- Դսեղի կամ Համազասպեան Մամիկոնեաններու տունը – 50, 157:

Լ. Գ. Մինասեան.- 1662 թուին տպագրուած մի «Այբբենարան» – 445:

Գ. Բամպուքճեան.- Մեծ Տէր Մարտիրոս Ա. Քհնյ. Նիկողայոսեան (1815-1895) – 447:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Հեթանոսաց Առաքեալը – 106, 225, 304, 410, 505:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար – 93:

Մարտ-Ապրիլ – 198:

Մայիս-Յունիս – 293:

Յուլիս-Օգոստոս – 392:

Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր – 497:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր – 595:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Շահէ Եպս. Աճէմեան.- Տեղեկագիր Հելէն եւ
էտուրրտ Մարտիկեան Թանգարանի – 104:

- Տարեկան Տեղեկագիր Ժառանգաւորաց
Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 374:

Կիրելի Մ. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տե-

ղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական
Վարժարանի – 378:

Սահակ Գալայճեան.- Տեղեկագիր Երուսա-
ղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 386:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Գէորգ Պապա Յակոբեան – 392:

1971

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան – 87:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան – Համալսարա-
նական Կրթաթոշակներ – 88:

Զեկոյց Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան – 90:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան – Հրաւիրագիր
ընդհանուր ժողովի – 296:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան – Ալեք Մանուկ-
եան Գրական Մրցանակ – 390:

Հիմնարկէք Ալեքս եւ Մարի Մանուկեան Ժա-
ռանգաւորաց Վրժ.-ի նոր շէնքին – 106:

Ամալբերդի Հանդէս եւ Ձեռնադրութիւն վեց
Կուսակրօն Աբեղաներու – 204:

Տարեկան Հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց
Երկրորդական Վարժարանի – 294:

Յանկ «Սիրոն»-ի հմբագրութեան եւ Գ. Կիւլ-
պէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացուած
գիրքերու (Յաւելուած) – 95, 195, 395, 493:

Նամակ Տօքթ. Վ. Մկրտիչեանէ – 485:

Լոյս տեսած գիրքեր – 392, 487:

Բարեպաշտական նուէրներ – 492:

Յանկ նիւթերու 1971 տարեշրջանի – 497:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան.- Տեղիք Աստ-
ածաբանութեան – 12, 125, 314:

- Տեսական Աստուածաբանութիւն – 319, 407:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Եպս. Ծովական.- Խիզանցի Վարպետներ
– 53:

- Յովհաննէս Քհնյ. Խիզանցի – 172:

- Մինաս Կրօնաւոր Նկարող – 234:

- Ներսէս Վրդ. Տարօնեցի – 434:

Արամ Երեմեան.- Անտիպ էջեր Յարթուն Օղ-

լու աշուղական եղանակներէ – 68:

- էջեր ժողովրդական բանահիւսութիւնից
– 345:

Ա. Գ. (Կազմող).- Յուցակ եւ յիշատակարան-
ներ Երուսաղէմի Գ. Կիւլպէնկեան Մատենա-
դարանի Հայ հնատիպ գիրքերու (1512-1800) –
72, 183, 373, 462:

Մարտիրոս Մինասեան.- Եզնիկի բնագրա-
յին մի քանի նոր մեկնաբանութիւնների մա-
սին – 174, 247, 339:

- Եզնիկի բնագրային սրբագրութիւններ –
437:

Խայիմ Ռապին.- Աստուածաշունչի թարգ-
մանութեան մշակութային երեւոյթները (անգ-
լերէն) – 237:

Հայր Լուի Լըլուար.- Actualite Des Peres Du
Monachisme Armenien Dans Leur Enseignement
Sur La Priere (ֆրանսերէն) – 333:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Կորիւն Մկրտիչեան.- Բանաստեղծութիւն-
ներ – 22, 418:

Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 26:

- Համանուագ – 139, 231:

- Պատրանասփոփանք – 421:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Լ. Գ. Մինասեան.- «Հայկական Տարագ» – 82:

- «Րաֆֆի Տարեգիրք» – 381:

Michael E. Stone.- “The Armenians” – 84:

Յ. Քիւրտեան.- «Յուցակ հայերէն ձեռա-
գրաց Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից» – 378:

- «Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբ-
եանց» – 380:

- «Հայկական Մատենագիտութիւն» – 380:

- «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս» – 478:

ԳՐԱԿԱՆ

Արայ Գալայճեան.- էմմանուէլ Եսայեան.
Մոռցուած Հայ գրող մը - 129:

էմմանուէլ Եսայեան.- Փառանձեմ եւ Ոլիմպիա - 133, 216, 321:

Յովհաննէս Թումանեան (Թրգմ. անգլերէնի Մ. Մանուկեան). Փարվանա - 227:

Յովհաննէս Թումանեան (Թրգմ. անգլերէնի Մ. Մանուկեան). Homesickness - 447:

Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան (Թրգմ. անգլերէնի Մ. Մանուկեան). էմմանուէլ ճամբորդները - 330:

ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ

Արայ Գալայճեան (Հրաւ.) - Նամականի
Գրիգոր Շլիթայակիր Պատրիարքի - 351, 422:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Գ. Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը - 5:

- Հայեցի կրթութիւն (Ա) - 202:

- Հայեցի կրթութիւն (Բ) - 302:

- Հայեցի կրթութիւն (Գ) - 402:

Ե.- Անգլագական զոյգը - 102:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Աղան Աբղ. Պալիօգեան.- Քրիստոսի Տաճար Գալուստը - 9:

- Հոգեգալուստ - 122:

- Այլակերպութիւն Տեառն - 213:

- Սուրբ Խաչ - 405:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ն. Եպս. Ծովական.- Առաքելոց կամ Ղազարու վանք - 369:

Դանիէլ Վրդ. Շամլեան.- Այրի կամ Ս. Գեղարդայ վանք - 459:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Զաւէն Ծ. Վրդ. Արզումանեան.- Բրինսթընի Համալսարանին Հայերէն Ձեռագիրները - 265:

Յ. Քիւրտեան.- Յաւելուածական տեղեկութիւններ Բրիտանական թանգարանի հայերէն ձեռագրերու մասին - 56:

- Զիքակոյի Համալսարանին Հայերէն Ձեռագիրները - 271:

Գրիգոր Մագսուտեան.- Ձեռագիր Աւետա-

րան մը ի Բոստոն - 383:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Վահան Եպս. Տէրեան.- Պատմութիւն Ս. էջմիածնի Վարդապետարանի եւ Գէորգեան ձեռարանի - 27, 152, 260:

Արամ Երեմեան.- էջեր Հայ Մշակոյթի եւ Արուեստի Պատմութիւնից - 41, 165:

Ա. Եպս. Տէր Յովհաննիսեանց.- Կենսագրութիւն Բարեյիշատակ Տ. Պօղոս Վարդապետի Ադրիանապօլսեցւոյ - 449:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Ս. Ծննդեան շնորհաւորագիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհ. Կաթողիկոսէն - 2:

Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր Ծննդեան Պատգամը Բեթղէհէմի Ս. Այրէն - 3:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Հեթանոսաց Առաքեալը - 117, 305:

Զաւէն Ծ. Վրդ. Արզումանեան.- Ս. Գրքի Անգլերէն նորագոյն թարգմանութիւնը - 311:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Ապրիլ - 92:

Մայիս-Յունիս - 191:

Յուլիս-Օգոստոս - 297:

Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր - 393:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր - 489:

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Յ. Քիւրտեան (Հրաւ.) - Նկարագրութիւն Երուսաղէմի Սրբատեղեաց - 146:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Շահէ Եպս. Աճէմեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի - 279:

Կիւրեղ Ծ. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի - 282:

Անահիտ Ոսկերիշեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ամմանի Իւզպաշեան Վարժարանի - 290:

Աղան Աբղ. Պալիօգեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի - 293:

Զաւէն Ծ. Վրդ. Արզումանեան.- Միջագագային Վեցերորդ Համագումար Եկեղեցական Հայրերու Գրականութեան մասին - 387:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Հանգիստ Գերշ. Տ. Հայկազուն Արք. Աբրահամեանի - 491:

1972

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Զեկոյց Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան - Հայկական ձեռնարկներ - 92:

Զեկոյց Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան - Համալսարանական Թոշակներ - 191:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան - Կրթաթոշակի Յայտարարութիւն - 94:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան - Հրաւիրագիր Ընդհ. Ժողովի - 293:

Հ. Բ. Ը. Մ. - Ա. Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամ, Գրական Մրցանակի Արդիւնքները - 490:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին - Հաղորդագրութիւն - 209:

Այցելութիւն Մոսկուայի եւ Համայն Ռուսիոյ Պատրիարք Ն. Սրբութիւն Պիմենի - 205:

Տարեկան Հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի - 297:

Յանկ «Սիոն»-ի Խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացւած գիրքերու (Յաւելում) - 195, 395, 496:

Վարդապետական Լանջախաչի Տըւշութիւն - 194:

Ուրարի Տըւշութիւն - 194:

Բարեպաշտական նուէրներ - 492:

Յանկ նիւթերու 1972 տարեշրջանի - 493:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան.- Տեսական Աստուածաբանութիւն - 113, 312, 414:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Սիւփան Վրդ. Միսսեան.- Մանկութեան Աւետարան Քրիստոսի - 122:

Մարտիրոս Մինասեան.- Անթուան Մէյէ եւ Հրաշեայ Աճառեան 132, 220, 344, 437:

Զաւէն Ծ. Վրդ. Արզումանեան.- The Manuscripts of Lovond, VII Century Armenian Historical (անգլերէն) - 359:

Յ. Քիւրտեան.- Նոր Զուղայի (Սպահան)

Յախճապակիները ե՞րբ շինուած են - 362:

Ա. Գ. (Կազմող).- Յուցակ եւ յիշատակարաններ Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի Հայ հնատիպ գիրքերու (1512-1800) - 81:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Մ. Մանուկեան.- Աղօթք - 148:

- Հայկազուն Արքեպս.-ի յիշատակին - 432:

Յովհաննէս Շիրազ.- Հայոց լեզուն - 323:

- Նոյի Ազուաներին - 431:

Գ. Ճարտար.- Քառասնամեակ - 433:

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Յ. Քիւրտեան.- «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս» - 76:

- «Հայկական Մանրանկարչութեան Գլաձորի Դպրոցը» (Ա. Ն. Աւետիսեան) - 261:

- «Առաքել Բաղիշեցի» (Ա. Ղազարեան) - 264:

- «Էրեբունի Բերդ-Քաղաքի Պատմութիւն» - 385:

- «Հայաստանի Հնագիտական Յուշարձանները» - 388:

- «Պատմութիւն Անանուն Զրուցագրի» - 389:

- «Հայկական Եկեղեցիներ» - 487:

- «Ժրանի Հայկական Վանքերը» - 487:

- «Մայր Յուցակ Զեռագրաց Ս. Յակոբեանց» - 488:

Մ. Մինասեան.- Միքայէլ Սթօն. Դ. Եզրի հայերէն թարգմանութեան բնագրեր եւ համաբարբառ - 184:

- Պետրոս Ս. Պէտրեան, Լեզու Նախնեաց (գրաբարի դասագիրք) - 478:

Եղիվարդ.- «Մատենան Սիրոյ եւ Մորմոքի» (Վահէ-Վահեան) - 258:

ԳՐԱԿԱՆ

Մ. Մանուկեան.- Ըսէ Պիանի, Ես ինչպէ՞ս սիրտս յանձնեմ օտար հողին - 322:

Յ. Քիւրտեան (Հրաւ.) - Նամակներ Արշակ Զօպանեանէ - 419:

ԴԻՒԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ

Արայ Գալայճեան (Հրատ.)- Նամականի Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի - 61, 119, 370, 464:

ԼԵՋՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

Մ. Մինասեան (Հրատ.)- «Պոլիսի հայերէն ուղղագրութիւնը Ե-Թ դարերում» յօդուածի մասին - 247:

Մ. Մինասեան (Հրատ.)- «Պոլիսի Հայեվա-րը» Թէոդիկի - 325:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Շահէ Եպիսկոպոս.- Ամերիկայի Հայոց Նա-հապետը - 2:

ԽՄԲ.- Բարերար Հայկ Գալուքճեան - Տի-պար եւ Օրինակելի Հայր - 6:

- Հայ Երուսաղէմը - 102:

Ա. Գ.- Հայ Գրականութիւնը - 202, 302:

- Արշակ Զօպանեան - 402:

ԾԻՍԱԿԱՆ

Զաւէն Մագսուտեան.- Հայց, Եկեղեցւոյ Ծի-սակատարութիւններէն - 320:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Եպս. Ծովական.- Կարապետ Վրդ. Տոս-բեցի (Երուսաղէմացի) - 434:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Փորձութիւնները Կեանքին մէջ - 318:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Յ. Քիրտեան.- Իրլանտայի Տըպլինի Մա-տենադարանին հայերէն Ձեռագիրները - 161, 226:

- Կոզմա Գրիշ - 453:

Զաւէն Ծ. Վրդ. Արզումանեան.- Մոնթրէալի McGill Համալսարանի հայերէն ձեռագիրները - 171, 240:

Սիւփան Վրդ. Միսսեան.- Մանկութեան Աւե-տարաններ - 235:

Լ. Գ. Մինասեան.- Հայերէն երեք ձեռագիր-ներ - 242:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Յ. Սրճունի (Հրատ.)- Հարցմունք Վրաց Եպիսկոպոսի - 341:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Մ. Մինասեան (Հրատ.)- Տրէտէրիք Մաք-լէր. Նամակներ Արշակ Զօպանեանին - 45:

Նամակ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Ընդհ. Քարտուղար Տքթ. Պլէյքէն (Անգլերէն) - 107:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր Պատգա-մը Բեթղէհէմի Ս. Ծննդեան Այրէն - 17:

Ս. Ծննդեան Շնորհաւորական Գիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկո-սէն - 19:

Ս. Ծննդեան Շնորհաւորական Գիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսէն - 20:

Ս. Ծննդեան Պատգամ Ն. Ս. Պօղոս Զ. Պա-պէն - 21:

Ս. Ծննդեան Շնորհաւորական Գիր Քէնթըր-պըրիի Արքեպիսկոպոսէն - 24:

Ս. Ծննդեան Շնորհաւորագիր Վսեմ. Տիար Ալէքս Մանուկեանէն - 25:

Ս. Ծննդեան Շնորհաւորական Հեռագիր-ներ - 26:

Ս. Զատիկի Շնորհաւորական Գիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն - 105:

Ս. Զատիկի Շնորհաւորական Գիր Տիար Ալէքս Մանուկեանէն - 106:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ա. Եպս. Տէր Յովհաննիսեանց.- Կենսագրու-թիւն Բարեյիշատակ Տ. Պօղոս Վարդապետի Աղրիանապօլսեցւոյ - 174, 381, 447:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Հեթանոսաց Առաքեալը - 39, 108, 215, 305, 406:

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Աստուածաշունչ Մատեանը - 412:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար - 96:

Մարտ-Ապրիլ – 193:

Մայիս-Օգոստոս – 294:

Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր – 391:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր – 491:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Հնագիտական Պեղումները Հայ Երուսաղէմի մէջ – 12:

Շահէ Եպս. Աճէմեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 267:

Կիրեղ Մ. Վրդ. Գաբրիկեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 279:

Անահիտ Ոսկերիչեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ամմանի Իզպաղեան Վարժարանի – 289:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 292:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Հանգուցեալ Տ. Հայկազուն Արքեպս. Աբրահամեան – 28:

«Էջմիածին» ամսագիր. Կարգ Վերջին Օծման եւ Թաղման Տ. Հայկազուն Արքեպս. Աբրահամեանի – 32:

Աղան Վրդ. Պալիօզեան.- Յուշեր Հայկազուն Սրբազանէն – 36:

1973

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Եկեղեցիներու Միութեան Եօթնեակը Ս. Քաղաքին մէջ – 84:

Հաղորդագրութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնէն – 18, 318:

Նախագահ Ա. Մանուկեանի բացման ճառը Հ. Բ. Ը. Մ.-ի 59-րդ Ընդհ. Ժողովին – 87:

Հ. Բ. Ը. Մ. – Համալսարանական կրթաթոշակներ – 91:

Այցելութիւն Եթովպիոյ Պատրիարք Ն. Ամեն. Թէոֆիլոսի – 106:

Տարեկան Հանդիսութիւններ Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 190:

Յանկ «Սիրոն»-ի խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացւած գիրքերու (Յաւելուած) – 96, 296, 396:

Զեռնադրութիւն Ս. Աթոռէն ներս – 205:

Վարդապետական գաւազանի իշխանութեան տըւշութիւն – 392:

Բարեպաշտական նուէրներ – 393:

Յանկ նիւթերու 1973 տարեշրջանի – 394:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՔԱՆԱԿԱՆ

Ս. Ներսէս Շնորհալի. – Սահմանք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ – 308:

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան.- Տեսական Աստուածաբանութիւն – 324:

ՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Եպս. Ծովական.- Ստեփանոս Քհնյ. Երի-

ցորդի – 122:

- Սարգիս Քհնյ. Պիծակ – 236:

- Նատեր Գրիչ եւ Նատերեանք – 358:

Մարտիրոս Մինասեան.- Հայագէտ Լուի Մարիէս – 240, 361:

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Մ. Մանուկեան.- Նահատակ Բանաստեղծ Սեմայի Յիշատակին – 21:

- (Թրգմ.) Աբու Լալա Մահարի – 211, 337:

Գ. Ճարտար.- Ամանորի խոհ – 23:

Թոմաս Մուր (Թրգմ. Ե.).- Յաճախ Գիշերւան Անդորրութեան մէջ – 210:

Ներսէս Շնորհալի.- Ողբ Եղեսեայ – 314:

Շառլ Պոտլէր.- (Թրգմ. Ս. Ա. Մ.).- Թշնամին – 336:

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Մարտիրոս Մինասեան.- «Լեզու Նախնեաց» – 72:

- Une Compilation Sur la Grammaire de l'Armenien Ancien – 162, 279, 381:

Յ. Քիրտեան.- Էջեր Հայ ժողովրդի Պատմութեան եւ Բանասիրութեան – 80:

- Երեւան եւ նրա շրջակայքը – 81:

- Յօդուածների ժողովածու – 81:

- Պետրոս Դուրեան. Երկերի ժողովածու – 81:

- Ֆաուսթ – 82:

- Լոյս եւ Ստուեր – 82:

- Երկեր – 83:

- Նոր Զուղայի անգիր գրականությունը - 83:
 - Դիւան Հայ վիմագրություն - 284:
 - Հայաստանի բերդերը - 286:
 Գ. Բամպուքճեան,- Յուցակ Ձեռ. Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի - 275:

ԳՐԱԿԱՆ

Տաղարան Յովհաննէս Կարնեցիի.- 114, 213, 349:

Յ. Քիւրտեան (Հրատ).- Նամականի Արշակ Զօպանեանի - 221, 339:

ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ

Արայ Գալայճեան (Հրատ).- Նամականի Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի - 41, 145, 259:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Գ. Գրական Մրցանակները - 2:
 - Մեր կորուստները - 102:
 - Յակոբ Օշական - 202:
 - Ա. Ներսէս Շնորհալի - 305:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Եպս. Ծովական.- Սիմէոն Եպս. Սկեւռացի - 24:

ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ

Ն. Ա. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետի Կոնդակը՝ Ա. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի քսանամեակի առիթով - 177:

Ն. Ա. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետի Կոնդակը՝ Ա. Ներսէս Շնորհալիի Մահուան Ութհարիւրամեակի առիթով - 302:

Ն. Ա. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետի Կոնդակը՝ Գերշ. Տ. Նորայր Եպս. Պողոտեանի եւ Գերշ. Տ. Շահէ Եպս. Աճէմեանի Արքուիսեան պատիւ շնորհելուն առիթով - 316:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գէորգ Ա. Ճինիվիդեան.- Ո՞վ է Սատանան - 19:

- Սուրբ Հոգին - 112:

- Մահուան գաղափարը - 207:

- Մարմնական եւ Հոգեկան Մահեր - 334:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Յ. Քիւրտեան.- Իրլանտայի Տըպլինի Մատենադարանին Թիւ 556 Հայերէն Ձեռագիրը - 38:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Յ. Սրճունի (Հրատ).- Սրբոյն Եփրեմի ի Յուսէփ Եւթն Վահանգի - 26, 137:

- Ներբողեան Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին - 370:

ՇՆՈՐՀԱՆՈՐԱԳՐԵՐ

Ամենապատիւ Ա. Պատրիարք Հօր Պատգամը Բեթղէհէմի Ա. Ծննդեան Այրէն - 5:

Ա. Ծննդեան Շնորհաւորական Գիր Ն. Ա. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն - 8:

Ա. Ծննդեան Շնորհաւորական Գիր Ն. Ա. Օ. Տ. Տ. Խորէն Վեհափառ Կաթողիկոսէն - 9:

Ա. Ծննդեան Պատգամ Ն. Ա. Պօղոս Զ. Պապէն - 10:

Ա. Ծննդեան Շնորհաւորական Գիր Քէնթըրպլիի Արքեպիսկոպոսէն - 16:

Ա. Ծննդեան Շնորհաւորագիր Վսեմ. Տիար Ալէքս Մանուկեանէն - 17:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ա. Եպս. Տէր Յովհաննիսեանց.- Կենսագրութիւն Բարեյիշատակ Տ. Պօղոս Վարդապետի Աղրիանապօլսեցւոյ - 51:

Լ. Գ. Մինասեան.- «Պատմութիւն Բաղդատի» - 58, 127, 249:

Amnon Netzer.- Kitab Al-Yamini of 'Utbi - 366:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Հեթանոսաց Առաքեալը - 109, 319:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Ապրիլ - 93:

Մայիս-Օգոստոս - 193:

Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր - 290:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր - 390:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Շահէ Եպս. Աճէմեան.- Տարեկան Տեղեկագիր եւ Ամալերջի հանդէս ժառանգաւորաց

Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 171:

Կիւրեղ Ս. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 177:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 189:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Հանգիստ Մաշտոց Եպս. Թաշիրեանի – 86:
Էլիզ Մայրապետ Մոմճեան – 192:

Ուրարակիր Յովսէփ Իսկէնեան – 192:

Հանգիստ Տ. Վարդան Քհնյ. Աւագեանի – 388:

Օրիորդ Տիգրանուհի Նալպանտեան – 389:

1974

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Ճառ Տիար Ալեք Մանուկեանի – 188:

Ուղեւորութիւն Ս. Աթոռիս Սրբազան Պատրիարքին՝ յԱմերիկա, ի Ռուսաստան եւ ի Հայաստան – 211:

Զեռնադրութիւններ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ – 306:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան Հրաւիրագիր Ընդհանուր ժողովի – 191:

Զեկոյց Ռիչըրտ Մանուկեան Հ. Բ. Ը. Միութեան բարերար անդամ – 192:

Տարեկան հանդիսութիւններ Ս. Աթոռոյս Վարժարաններուն – 194:

Յանկ «Սիոն»-ի խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին նուիրուած գիրքերու (Յաւելուած) – 295, 396

Յանկ նիւթոյ 1974 տարեշրջանի – 394:

- Քառեակներ – 243, 322:

- Նորէն արիւն ու կրակ – 320:

Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան.- «Անձինք Նուիրեալք» - 315:

- Գիրքերուն գիրքին... - 319:

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Ն. Արքեպս. Մովական.- «Armenian manuscripts in the Walters Art Gallery» - 174:

Եղիվարդ.- Ֆրանսահայ բանաստեղծուհի Մառի Աթմաճեան – 372:

ԳՐԱԿԱՆ

Յ. Քիւրտեան (Հրատ).- Նամականի Արշակ Զօպանեանի – 38, 124, 244:

Յովհաննէս Կարնեցի.- Տաղարան – 49:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրութիւն.- Հակաթուրի Դիրքերում – 2:

Ա. Գ.- Յարատեւութիւն – 106:

Շ. Ա.- Այցելութեան մը առթիւ Ռուս Օրթոտոքս Եկեղեցիին – 206:

- Զեռնադրութեան առթիւ – 302:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Դժուար է քրիստոնէականացել կեանք մը ապրիլ – 30:

- Եղբայրասիրութիւն եւ Աստուածասիրութիւն – 112:

- Համակերպութիւն Նախախնամութեան Տնօրինութիւններուն – 232:

Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան.- Խաչին Ճամբան – 316:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՔԱՆԱԿԱՆ

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան.- Տեսական Աստուածաբանութիւն – 22, 222, 323:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արքեպս. Պողարեան.- Պարոն Բուրթէլ Օրբէլեան – 76:

Մարտիրոս Մինասեան.- Հայագէտ Լուի Մարիէ – 79, 134, 277:

Աւետիս Գ. Սանճեան (Հրատ).- Վիպասանութիւն անցից եւ պատմութիւն քաջագործութեանց Խարապաղցի Խաչատուր վարդապետի – 358:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Վճիռէն Վերջ – 33:

Մ. Մանուկեան (Թրգմ).- Աբու Լալա Մահարի – 36, 132, 256:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ն. Արքեպս. Պողարեան.- Ս. Մակարայ
վանք - 258:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Յ. Քիրտեան.- Քանի մը ձեռագիրներ Մի-
ացեալ Նահանգներու զանազան հաստատու-
թեանց մէջ - 68, 144:

- Պոսթընի Հանրային Գրադարանի հայե-
րէն ձեռագիր Աւետարանը - 272:

- Յուցակ ձեռագրաց Հարթֆըրտի Աստ-
ւածաբանական Ճեմարանի - 348:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Յ. Սրճունի (Հրաւ.)- Ներբողեան Սըր-
բոյն Գրիգորի Լուսաւորչին - 57, 155, 261, 335:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Մարտիրոս Մինասեան.- Դիտողութիւն-
ներ «Եղծ Աղանդոց» հայերէն նոր թարգմա-
նութեան մասին - 89, 166, 376:

ՅՈՒՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

Եղիվարդ.- Օշականը Երէկ եւ Այսօր - 115,
235:

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Տ. Թորգոմ Պատըր-
իարք Գուշակեան - 311:

ՆՕԹՔ ԵՒ ՆԻՇՔ

Պ. Վ.- Յապաղած հակակշիռը Շահէ Սրբա-

զանի Արքութեան առիթով - 94:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ն. Արքեպս. Ծովական.- Հայ գրիչներ ի Կիպ-
րոս - 142:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Հեթանոսաց Առաքեալը - 17, 108:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար - 98:

Մարտ-Մայիս - 196:

Յունիս-Օգոստոս - 291:

Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր - 389:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրեղ Ծ. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տե-
ղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վար-
ժարանի - 177:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր
Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի
- 187:

Անահիտ Ոսկերիչեան.- Տեղեկագիր Ամմա-
նի Իւզպաշեան-Կիւլպէնկեան Նախակրթարա-
նի - 288:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Յարութիւն Զաքարեան - 193:

1975**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ**

Տօնակատարութիւն Սուրբ Ծննդեան - 4:

Խ. Վարտի.- Ծնունդը եւ Աստուածայայտ-
նութիւնը Երուսաղէմի Եկեղեցիին մէջ - 18:

Եկեղեցիներու Միութեան Եօթնեակը Երու-
սաղէմի մէջ - 38:

Ս. Աթոռիս Բարերար Տիար Տատուր Տա-
տուրեանի այցելութիւնը - 54:

Ս. Պատարագ եւ հոգեհանգիստ Ապրիլեան
Եղեռնի Վաթսունամեակին առիթով - 63:

Հեռագիրներ - 64:

Զատիկական տօնակատարութիւնները Հայ

Երուսաղէմի մէջ - 103:

Ռումէն Եկեղեցիի Պետ Ն. Ամեն, Ժուստին-
իան Պատրիարք Ս. Երկրին մէջ - 106:

Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Առաջին Ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհաբեր այցելու-
թիւնը Երուսաղէմ - 134:

Ժամանում Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին
- 135:

Ժամանում Վեհափառ Հայրապետին Ամման
- 137:

Ժամանում Վեհափառ Հայրապետին Երու-
սաղէմ - 139:

Բարի գալուստի այցելութիւններ – 143:
 Ժամանում Ս. Աթոռիս Բարերար Վսեմ. Տէր
 եւ Տիկ. Ալեքս Մանուկեաններու – 143:
 Այցելութիւն Բեթղէհէմ – 143:
 Ֆիլհարմոնիք նուագահանդէս – 149:
 Զանազան այցելութիւններ – 149:
 Բացում Ալեքս եւ Մարի Մանուկեան ժա-
 ոանգաւորաց Վարժարանի նորակառոյց շէն-
 քին – 149:
 Ընդունելութիւն Պատրիարքարանին մէջ ի
 պատիւ Վսեմ. Տէր եւ Տիկ. Ալեքս եւ Մարի Մա-
 նուկեաններու – 159:
 Ն. Ս. Օծուկինը հիւր՝ Ֆրանչիսկեան Հայ-
 րերուն – 159:
 Ամսվերջի հանդէս Ս. Թարգմանչաց Երկ-
 րորդական Վարժարանի – 161:
 Ժողովրդական հանդէս ի պատիւ Ն. Ս. Օծու-
 կեան – 161:
 Զանազան ժողովներ – 163:
 Մեկնում Ս. Աթոռիս Բարերար Վսեմ. Տէր
 եւ Տիկ. Ալեքս Մանուկեաններու – 163:
 Մեկնում Բարերար Տիար Տատուր Տատուր-
 եանի – 165:
 Սարկաւագական ձեռնադրութիւն – 165:
 Հանդիսաւոր Նաւակատիք եւ Օծում Ս. Յա-
 րութեան Տաճարի Հայկական խորաններուն
 – 165:
 Ճաշկերոյթ ի պատիւ Վեհափառ Հայրապե-
 տին եւ Հայ հիւրերուն – 167:
 Հայրապետական Սուրբ Պատարագ Քրիս-
 տոսի Ս. Գերեզմանին վրայ – 167:
 Ճաշկերոյթ ի պատիւ եկեղեցական դասին,
 հիւրերուն եւ Միաբանութեան – 172:
 Այցելութիւն Հանրապետութեան Նախա-
 գահ Ն. Վսեմ. Էֆրայիմ Գաթցիին – 176:
 Ընդունելութիւն Արաբ համայնքին կողմէ –
 176:
 Ընդունելութիւն Երուսաղէմի Դաւիթի Բեր-
 դին մէջ – 177:
 Ճաշկերոյթ Պատրիարքարանի Դահլիճին
 մէջ – 177:
 Վեհափառ Հայրապետին մեկնումը Ս. Քա-
 ղաքէն – 178:
 Մեկնում Թուրքիոյ Հայոց Ամենապատիւ
 Պատրիարքին – 179:
 Վեհափառ Հայրապետը Ամմանի մէջ – 179:
 Վեհափառ Հայրապետը Յորդանանի Ծերա-
 կոյտի Նախագահին մօտ – 179:

Վեհափառ Հայրապետը Յորդանանի Նո-
 րին Վեհափառութիւն Հիւսէյն Թագաւորին մօտ
 – 179:
 Ճաշկերոյթ ի պատիւ Ն. Ս. Օծուկեան – 180:
 Մեկնում Նորին Վեհափառութիւն Հայրա-
 պետին – 180:
 Ն. Վսեմութիւն Տիար Ալեքս Մանուկեան –
 Բարերարը եւ իր գործը – 181:
 Մեր հիւրերը – 184:
 Տարեկան Դաշտահանդէս Ս. Թարգմանչաց
 Երկրորդական Վարժարանի – 186:
 Յանկ «Սիրոն»-ի Խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլ-
 պէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստաց-
 ւած գիրքերու (Յաւելուած) – 268:
 Բարեպաշտական նուէրներ – 94, 264:
 Յանկ նիւթերու 1975 տարեշրջանի – 265:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան.- Տեսական
 Աստուածաբանութիւն – 27, 56, 236:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արքեպս. Ծովական.- Կարապետ Քհնյ.
 Վանեցի – 116:
 - Կարապետ Քհնյ. Ոստանցի – 117:
 M. E. Stone.- The Armenian Version of the
 Twelve Patriarchs: Selection of Manuscripts – 207:

ԲԱՆԱՍԵՂԾԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- Ծնունդի Գիշեր – 26:
 - Տարտամ խոհեր – 26:
 - Գրքերուն – 206:
 - Քառեակներ – 242:
 Փօլ էլուար (Թրգմ. Ս. Ա. Մ.).- Ազատութիւն
 – 66:
 Ալիսիա Կիրակոսեան.- Մարտիրոսներուն
 – 69:
 Մուրատ Մանուկեան.- Քառեակներ – 70
 - * * * - 115:
 - Ինչ որ մնաց ինձ... – 241:
 Աւետիք Իսահակեան (Թրգմ. Մ. Մանուկեան).-
 Աբու Լալա Մահարի – 114, 204:

ԳՐԱԿԱՆ

Կոստան Զարեան.- Գիրք Դիւցազներգու-
 թեանց – 31:

ԴԻԻԱՆ Ս. ՏԵՂԵԱՅ

Կիրեղ Ծ. Վրդ. Գաբրիելյան.- Տեղեկագիր - 8, 52:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

Ծովական.- Ժամանակագրական նոթեր - 71:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Գ.- Կամքի ուժը - 50:

- Հայ Գիրքը Արտասահմանի մէջ - 98:

- Լաւատեսութիւնը - 234:

ԽՄԲ.- Յանուն Հայ Եկեղեցիի եւ մշակոյթի - 130:

- Հաւատքը - 194:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան - Կանայի հարսանիքը - 61:

Աղան Վրդ. Պալիօզեան.- Աշխարհամատրան կամ Կանաչ Կիրակի - 111:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Յ. Քիրտեան.- Յուցակ ձեռագրաց Հարթֆըրտի Աստուածաբանական Ճեմարանի - 40, 79:

- Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մանչեսթրի Ճան Ռայլընտս Մատենադարանին - 199, 254:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Յ. Սրճունի (Հրաւ.)- Ներբողեան Սըրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին - 84, 119, 243:

ՇՆՈՐՀԱՌՈՐԱԳՐԵՐ

Ամեն, Ս. Պատրիարք Հօր Պատգամը Բեթ-

ղեհէմի Սուրբ Այրէն - 2:

Շնորհաւորական նամակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Վեհափառ Կաթողիկոսէն - 101:

Շնորհաւորական հեռագիր Ն. Ս. Պօղոս Զ. Պապէն - 102:

Շնորհաւորական նամակ Քէնթրպըրիի Արքեպիսկոպոսէն - 102:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նամակը - 196:

Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Տնօրէն Ակադ. Լ. Խաչիկեանի նամակը - 198:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Յ. Ս. Անասեան.- Հայագրի Պատրիարք Արքեպիսկոպոսի - 251:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար - 44:

Մարտ-Ապրիլ - 90:

Մայիս - 125:

Յունիս-Յուլիս - 187:

Օգոստոս-Սեպտեմբեր - 228:

Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր - 260:

ՏԵՂԵԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրեղ Ծ. Վրդ. Գաբրիելյան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի - 215:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի - 227:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Յակոբ Զաքարեան - 263:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԷՆ ԱՐԶ. ԱԼՈՅԵԱՆ

ՅՈՒՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ

(Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ)

19-րդ դարավերջի մեր ազգային-եկեղեցական տարեգրութեան եւ հասարակական-մշակութային զարթոնքի ամենախնայաւոր ու կարկառուն դէմքերից մէկն է Մկրտիչ Խրիմեանը, որի անունն ու խնկելի յիշատակը շատ թանկագին ու նուիրական են իւրաքանչիւր հայ մարդու համար: Եւ ինչպէս նրա կենսագիրներից Թորգոմ Եպս. Գուշակեանն է ասում. «Ազգային պատմութեան նկարասրահին մէջ իր պատկերը պիտի մնայ միշտ պայծառ ու գեղեցիկ. ու ամէնքը՝ պահպանողական թէ յեղափոխական, աշխարհիկ թէ կղեր, գիտուն թէ անուս, յարգանքով պիտի խոնարհին անոր առաջ»¹:

Մկրտիչ Խրիմեանը որպէս մարդ, ուսուցիչ, քարոզիչ եւ հրապարակախօս, հայրենասէր ու քաղաքացի, մի ոսկեծոյլ ամբողջութիւն էր, բնածին հանճար: Մեծ վիպասան Րաֆֆու խօսքով. «Խրիմեանը հոգով բանաստեղծ էր, իսկ սրտով առաքեալ, ով յիշեցնում է մեզ հինգերորդ դարի անձնուրաց արեղաներին, որոնք հոգեւոր գինւորութեան ցուպը ձեռքներին կրած, հուրի եւ սուրի միջից անցնելով պատում էին Հայաստանում, որսում գիտութիւն եւ կրօնք էին տարածում»²: Այն ինչ նա քարոզում էր ջերմ էր ու ինքնաբոլիս, ինքնածին, իր անձնական ապրումների, գիտողութիւնների, փորձի անմիջական արդիւնք: Զարմանալի ներըմբռնման տէր անձ էր, բացառիկ օրինակ մեր իրականութեան մէջ, ով իր ամբողջ գիտութիւնը, իմացականութիւնը հայոց աշխարհի, եւ առհասարակ մարդկութեան մասին ձեռք էր բերել անմիջական հայեցողութեան միջոցով: Նրա իմաստութիւնը արհեստական կերպով պատուաստւած օտարաբոյս չէր, այլ ի սկզբանէ աճել ու խոր արմատներ էր գցել հէնց հայրենի հարազատ հողի վրայ:

Խրիմեանը մի պահ շողաց հայոց երկնակամարում, որպէս գիսաւոր աստղ ու աներեւութացաւ՝ լուսաւոր հետք թողնելով հայ ժողովրդի պատմութեան էջերում: Իսկ ժողովուրդն էլ իր հերթին սրտագին ուրախութեամբ նշեց, եւ շարունակում է նշել, նրա անուան ու գործունէութեան հետ կապուած ամէն մի դէպք՝ ձօնելով Հայրիկին բանաստեղծութիւններ, քերթուածքներ, ներբողներ ու երկասիրութիւններ:

Մկրտիչ Խրիմեանը ծնուել է 1820 թուականի Ապրիլի 4-ին, Վանի Այգեստան արւարձանում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է ծննդավայրում, ապա Լիմ, Կտուց անապատների եւ Վարազայ վանքի դպրոցներում սովորել է գրաբար եւ հայագիտութիւն: Շուտով ուշիմ ու հարցասէր պատանին ծրագրում է հիմնաւորապէս ուսումնասիրել հայրենի երկիրը, նրա պատմութիւնը, ներկան, պատրաստում է կռուելու խաւարի ու յետամնացութեան դէմ, անձնուրացաբար աշխատելու «գիւղաբնակ եղբարց» լուսաւորութեան համար, նրանց պաշտպանելու ընկերային շարիքներից, վերջապէս պայքարելու անմարդկային անարդարութիւնների դէմ՝ յանուն «խաչեալ ճշմարտութեան»: Այս ժողովրդանուէր ծրագիրն իրագործելու երեք ճանապարհ էր նա

¹ Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 216:

² Տէս Մէլիքզադէ (Րաֆֆի), «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, № 49:

ճանաչում՝ գրիչ, տպագրություն եւ կենդանի խօսք³։ Այդ ամէնը կատարելագործելու համար երազում էր կրթությունը շարունակել եւրոպական որեւէ համալսարանում, սակայն դա նրան այդպէս էլ չի յաջողում։ Ժիշդ է, նա չէր այցելել գիտութեան տաճարներ, համալսարան եւ ոչ էլ միջնակարգ կրթությունն էր ակարտել, փոխարէնը այցելել էր կեանքի կաճառը, սովորել կեանքի դպրոցում, որ ակելի դժուարին, բայց եւ ակելի բեղմնաւոր էր, քան միւս կաճառը։ Վանի մեծ իմաստասէրը,- ինչպէս ինքն է ասում «Պապիկ եւ Թոռնիկ» երկում,- միայն կեանքը «մտիկ ընելով» էր ուսանել եւ դուրս բերել իր իմաստությունը։

1842 թուականին հինգ ամիս շարունակ ոտքով Վասպուրականում եւ նրա համարեա բոլոր գաւառներում շրջելուց յետոյ Խրիմեանը, որպէս ուխտաւոր, առաջին անգամ այցելում է Սուրբ Էջմիածին։ Ապա՝ 1844 թուականին մեկնում է Կ. Պոլիս, որտեղ մնում է երկու տարի, եւ այդ տարիները դառնում են ինքնակրթութեան եւ արեւմտահայ մտաւորականութեան հետ նրա կապերի սկզբնաւորման լաւագոյն տարիները։ 1846-ին նորից վերադառնում է իր ծննդավայրը եւ անսալով մօր ու ակագ եղբօր թախանձանքներին՝ ամուսնանում է Վանի յայտնի գերդաստաններից մէկի՝ Սեւիկեան ընտանիքից Մարիամի հետ։ Սակայն նրա ընտանեկան երջանկությունը կարճ է տեւում⁴։

1847 թուականին Խրիմեանն իր մտերիմ ընկերոջ հետ անցնում է Պարսկաստան, այնուհետեւ Արաքսի ափերով հասնում է Արարատեան դաշտավայր։ Այդտեղից մըտնում է Շիրակ եւ Գողթան գաւառներ, այցելում է Անի եւ տեսնում միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր յիշատակարանները, ապա վեց ամիս մնում է Ալեքսանդրապոլում (իմա՝ Գիւմրի – Կ.Ա.Ա.)⁵։ 1848-ին մեկնում է Թիֆլիս, ապա՝ Բաթում եւ Տրապիզոն, այնտեղից էլ դարձեալ Կ. Պոլիս։ Նոյն թուականին, որպէսզի կարողանար գոհացում տալ իր նիւթական եւ մանաւանդ հոգեկան պահանջներին ուսուցչական գործունէութեան է անցնում Խասգիւղի նորաբաց «աղչկանց» վարժարանում⁶։ Ուսուցչի դժուարին աշխատանքը համատեղելով հրապարակախօսութեան հետ՝ հանդէս է գալիս Կ. Պոլսի պարբերականներում, որն ինքնահաստատման եւ ինքնակայացման լայն հնարաւորություններ է ընձեռում նրան։ Այդ ընթացքում ծանօթանում եւ մտերմութիւն է հաստատում Մխիթարեան միաբանութեան երեւելիներից՝ Արսէն Բագրատունու հետ, ով այդ օրերին գտնւում էր Կ. Պոլսում, եւ մի գողտրիկ բանաստեղծություն է ձօնում նրան, որը տպագրւում է «Բազմավէպ»-ի 1849 թուականի Հոկտեմբերի համարում⁷։

1850 թուականին Կ. Պոլսում հրատարակւում է «Հրաւիրակ Արարատեան» եօթ⁸ դրուագից բաղկացած հայրենաշունչ բանաստեղծությունը։ Չափածոյ այս երկում Խրիմեանը աշխարհացրիւ հայ ընթերցողին մտովի տանում է Հայաստանի նուիրական վայրերը եւ ցոյց է տալիս արդէն ակերակ դարձած անցեալի փառքի յուշարձանները, խնկարկում Տրդատի, Լուսաւորչի, Խորենացու, Մաշտոցի, Սահակ Պարթեւի եւ հայոց միւս մեծերի շիրիմներին, ոգեկոչում նրանց անմահ հոգիները եւ սրտի անհուն մորմոքով

³ Տե՛ս Մաղդեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երկեր, Երեւան, 1992, էջ 5։

⁴ Տե՛ս Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 98։

⁵ Տե՛ս նոյն տեղում։

⁶ Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 16։

⁷ Տե՛ս Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 100։

⁸ Առաջին տպագրութիւնը բաղկացած էր չորս դրուագից։ Միւս դրուագներն ակելացուել են երկրորդ եւ միւս տպագրութիւնների ժամանակ։

պատմում Հայոց աշխարհի դարաւոր ողբերգութիւնների եւ անդառնալի կո-րուստների մասին: «Հրաւիրակ Արարատեան»-ը,- գրում է մեծանուն վիպասան Րաֆֆին,- միակ բանաստեղծութիւնն է մեր գրականութեան մէջ, որտեղ գրաւիչ եւ ազդու կերպով երգւում են այն բոլոր ցաւալի զգացմունքները, որոնք զարթնում են մարդու մէջ իւր հայրենիքի աւերակներին նայելու ժամանակ⁹:

«Հրաւիրակ Արարատեան»-ը գեղագիտական առումով անթերի գործ չէր, քանի որ իրիմեանը երբեք չի ձգտել դէպի մաքուր արուեստը, այլ նրա համար գրականութիւնը Ա. Զօպանեանի դիպուկ բնութագրմամբ «... ամէն բանէ առաջ՝ գործունէութեան միջոց մը եղած է, բայց իր մէջ կայ ճշմարիտ բանաստեղծ մը, որ կը յայտնուի արդէն, ու փայլով, այս առաջին երկին մէջ, բանաստեղծ մը, որ ինքզինքը կ'արտայայտէ ոճով մը համեղ, թէպէտ անհաւասար...»¹⁰:

Նոյն տարում՝ 1850 թուականին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Առաքելական Աթո-ռի գահակալ է ընտրւում Յովհաննէս Պատրիարք զմիւռնիացին եւ վանքի համար սկսում է տնտեսական եւ կրթական բարգաւաճման յուսալի մի շրջան: Իրիմեանը կարծելով թէ Երուսաղէմի Մայրավանքում կը կարողանար գտնել իր զարգացման համար աւելի բարենպաստ պայմաններ՝ գալիս է Երուսաղէմ: Սակայն իրականութիւնը շուտով յուսախաբութիւն է պատճառում նրան: Սիրոնի բարձունքին չկար մտաւորական այն բարձրութիւնը, որի ծարաւն ունէր իր օժտուած հոգին, եւ յետոյ, ժողովրդական եւ ազգային կեանքի յուզումներից չափազանց մեկուսի մնացած այդ մենաստանը չէր կարող յագուրդ տալ կաղապարուած նրա ճաշակին, ուստի, ինքնամփոփ իր բնածին ընդունակութիւնների մէջ, առանձնութեան եւ աղօթանուէր ներշնչման ազդեցութեան տակ՝ որոնք Տնօրինական վայրերի եւ ազգային սրբատեղիների խորհուրդն ու յի-շատակները կարող են տալ հաւատքի մարդուն, երգեց ու հոգեգրեց իր երկրորդ՝ «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց» ստեղծագործութիւնը, որը տպագրեց յաջորդ՝ 1851 թուականին Կ. Պոլսում¹¹:

«Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»-ում հեղինակը գեղարուեստական գեղեցիկ ման-րապատումներով ներկայացնում է բիբլիական աշխարհը, Մեսիայի կեանքը եւ նրա տնօրինական սրբատեղիները: Այս երկու «Հրաւիրակ»-ներով իրիմեանը ճանապարհ հարթեց դէպի գրողի, բանաստեղծի համազգային ճանաչման բարձունքը¹²:

1851 թուականին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ իրիմե-անը մեկնում է Կիլիկիա՝ տեղի հայութեան կեանքն ուսումնասիրելու, կրթական գործի զարգացումը խթանելու նպատակով: 1853-ի վերջին վերադառնում է իր ծննդավայրը, որտեղ նրան սպասում էր ծանր վիշտ եւ անդառնալի կորուստներ. մահացել էին մայրը, կինը եւ դուստրը: Այս դառնակսկիծ իրավիճակը ասես խզեց իրիմեանի կապը աշխարհիկ կեանքի հետ եւ նա՝ 1854 թուականի Փետրուարի 26-ին, Վանի հոգեւոր առաջնորդ՝ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Շիրոյեանի ձեռքով, Ախթամարի Ս. Աստուա-ծածին եկեղեցում ընդունեց կուսակրօնութիւն՝ անփոփոխ պահելով աւագանի անունը: Նոյն եկեղեցում էլ մատուցեց իր անդրանիկ պատարագը՝ քարոզի բնաբան ընտրելով «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց» (Յովհ. 7. 11) աւետարանական խօսքը: Պատահական ընտրութիւն չէր խորհրդաւորութիւն եւ իմաստասիրութիւն արտայայ-տող այս բնաբանը. այն պիտի դառնար նորընծայ արեղայի կեանքի ու գործի ուղե-

⁹ Րաֆֆի, Արծի Վասպուրականի (Իրիմեան Հայրիկ), Թիֆլիս, 1893, էջ 9:

¹⁰ Զօպանեան Ա., Դէմքեր, 1924, Փարիզ, էջ 117:

¹¹ Տէս Գուշակեան Թ. Եպս., Իրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 20:

¹² Տէս Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Իրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջ-միածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 101:

նիշը, նրա կնքած անդրժեղի ուխտը, որին նա հաւատարիմ մնաց իր կեանքի ողջ ընթացքում¹³։

10-րդ դարից ի վեր Ախթամարի վանքը շատ քիչ բան էր կարողացել պահել ազգային եւ հոգեւոր այն արժեքներից, որոնց փայլը շողում էր Արծրունիների օրերին։ Յետագայ ինը դարերի յարատեւ մշուշում՝ տգիտութեան խաւարը՝ ներսից, եւ ասպատակութիւնների սարսափը՝ դրսից, ջնջել, փշրել էին այնտեղ մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը՝ չթողնելով ոչինչ Դագինների եւ Դրասխանակերտցիների յիշատակներից։ Ուստի խրիմեանը նախ փորձում է Ախթամարը դարձնել Վասպուրականի գիտութեան ու կրթութեան հզօր կենտրոն՝ ստեղծել մի երկրորդ Ս. Ղազար Հայաստանի սրտում։ Սակայն բախում է վանքի միաբանութեան անզիջում դիմադրութեանը, վարկաբեկում ամբոխի առջեւ։ Հալածանքներից խոյս տալու նպատակով անցնում է Վարագ։ Նոյն անհանդուրժողութեանը նա հանդիպում է նաեւ Վարագայ վանքում, որտեղ երազում էր հիմնել դպրոց ու տպարան, սակայն խրիմեանը երբեք թեւաթափ չի լինում եւ վերստին մեկնում է Կ. Պոլիս՝ իր ազգանուէր գաղափարները իրականացնելու անխախտ որոշմամբ։

1855 թուականին այստեղ նա արդէն վայելում էր մեծ հեղինակութիւն հայ հասարակութեան եւ հոգեւորականութեան շրջանում։ Քաջ ըմբռնելով մամուլի կրթիչ նշանակութիւնը եւ նրա դերը հասարակութեան դաստիարակութեան գործում, մայրաքաղաքում հրատարակում է «Արծուի Բիւզանդիոնի» թերթը։ Խրիմեանը թերթի, ինչպէս եւ իր քարոզների մէջ բացատրում էր ուսման բարձր նշանակութիւնը եւ յորդորում բազմացնել դպրոցների թիւն ու տարածել գիտութիւնը եւ ուսումը ժողովրդի մէջ։ Այդ նպատակով Կ. Պոլսում նա հիմնում է «Պաշտպանողական» բարեգործական ընկերութիւնը եւ ստանալով Յակոբ Պատրիարքից կոնդակ, իսկ Բարձր Դռնից՝ հրովարտակ, 1857 թուականին «Արծիւ» ամսաթերթը տեղափոխում է Վարագայ վանք եւ այնտեղ հիմնում է գիշերօթիկ դպրոց՝ «Ժառանգաւորաց» անունով¹⁴։ Այստեղ խրիմեանը շրջակայ գիւղերից հաւաքում է պատանիներ, որոնք ապրում եւ սնւում էին դպրոցում ու ստանում ուսում։ Բացի գրագիտութիւնից խրիմեանը երեխաների համար անհրաժեշտութիւն է համարում նոր մեթոտով հողի մշակութիւնն իմանալը։ Այդ նպատակով նա ձեռք է բերում նաեւ գութան եւ նոր գործիքով աշակերտներին սովորեցնում է հողի մշակութիւնը։

Խրիմեանի հիմնած «Ժառանգաւորաց»-ը տուել է անուանի մտաւորականների եւ բարձրաստիճան հոգեւորականների փառայեղ սերունդ, որոնց շարքում իրենց առանձնայատուկ տեղն ունեն Գ. Սրուանձտեանցը, Ա. Թոխմախեանը, Տ. Տէր-Սարգսեանը, Ե. Տ. Մարգարեանցը, Խ. Խրիմեանը, Տ. Ամիրջանեանը եւ ուրիշներ։ Կարճ ժամանակով այստեղ աշխատել է նաեւ նշանաւոր վիպասան Րաֆֆին, որն իր վրայ կրել է խրիմեանի գաղափարաբանական ազդեցութիւնը¹⁵։ «Խրիմեանը՝ իւր ազդեցութեամբ, գրում է նա,- ներշնչեց թէ ընտրած վարժապետների մէջ եւ թէ իւր աշակերտների մէջ այնպիսի մի սէր դէպի գիտութիւնը, մանաւանդ դէպի իւր անձը, մինչ բոլորը պաշտում էին նորան որպէս իտէալ։ Այդ ժամանակից ժառանգեց նա «Հայրիկ» անունը։ Աշխարհի բոլոր փայլուն տիտղոսների մէջ չկայ մէկը, որ այդ համեստ կոչման նման բովանդակէր իւր մէջ այնքան ընդարձակ զգացմունք, սէր եւ յարգանք։ Դա փառքի եւ աստիճանի

¹³ Տէւ Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 22-23, նաեւ Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 101։

¹⁴ Րաֆֆի, Արծիւ Վասպուրականի (Խրիմեան Հայրիկ), Թիֆլիս, 1893, էջ 13։

¹⁵ Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 103։

տիտղոս չէ, որ անշունչ թղթերով են տալիս. դա այն որդիական կոշումն է, որ բխում է կենդանի սրտից,- մի կոշում, որ ընտանիքի անդամները տալիս են գերդաստանի գթառատ հօրը: Խրիմեանը հայկական մեծ գերդաստանի հայրն էր: Եւ թէ ո՛րքան յառաջադիմութիւն ստացան մի քանի տարուայ ընթացքում դպրոցի աշակերտները, այդ յայտնի է նոցա յօդուածներից, որոնք տպւում էին «Արծուի» թերթերի մէջ»¹⁶:

1858 թուականի Յունուարին Վարազայ վանքում նրա խմբագրութեամբ տպագրւում է «Արծուի Վասպուրականի» հանդէսի առաջին համարը: Այստեղ տպագրուած յօդուածների մեծ մասի հեղինակը խմբագիրն էր, որն իր ընթերցողներին ծանօթացնում էր գաւառի հայ բնակչութեան կացութեանը, քննարկում ազգի ապագայի հետ կապուած բազմաթիւ խնդիրներ, ընթերցողների մէջ վառում էր հայրենիքի հանդէպ սէրը, պանդխտութիւնը եւ գաղթականութիւնը համարում արեւմտահայ կեանքի ամենամեծ չարիքը:

Վարազայ վանքը եւ «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւնը է՛լ աւելի են բարձրացնում Խրիմեանի համբաւը: Այդ հայրենանուէր գործունէութեան հռչակի տարածման հետեւանքով տարօնահայութիւնը հանրագրեւորվ խնդրում է Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին եւ պատրիարքին՝ Խրիմեանին նշանակել Տարօնի հոգեւոր առաջնորդ եւ Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Ազգային ժողովը եւ պատրիարքը անսալով տարօնահայութեան խնդրանքին 1862 թուականի Օգոստոսին Խրիմեանին նշանակում են Տարօնի առաջնորդ եւ Մուշի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Այդ վանքում եւս Խրիմեանը բացում է «Ժառանգաւորաց» վարժարան, որի տնօրէն-ուսուցիչ է դառնում նրա «արժանընտիր սանը»՝ Գարեգին Վարդապետ Սրուանձտեանցը: Այստեղ 1863 թուականին Գարեգին Սրուանձտեանցի խմբագրութեամբ սկսում է հրատարակել «Արծուիկ Տարօնոյ» շաբաթաթերթը, բարեկարգում է վանքի ուսումնարանը, կանոնաւորում՝ եկամուտները: Սակայն այստեղ եւս «ագռաւների սեւ երամը,- գրում է Րաֆֆին,- չէ դադարում որոգայթներ լարելու արիաջան «Հայրիկի» դէմ: Քանի անգամ իւր սենեակի լուսամուտներով արձակուած հրացանների գնտակներից հազիւ է ազատւում նա: Կաշառուած Քրդերը այստեղ եւս մի քանի վարդապետների շարանենգութեան գործիք դարձան... Պատճառը խիստ պարզ էր. Խրիմեանի վանահայր լինելը վերջ տուեց մի քանի վարդապետների շահասիրութեանը, որոնք իրենց («իրանց», ուղղումը մերն է Ն.Ա.Ա.) ձեռքն էին անցուցել վանքի բոլոր արդիւնքների մենավաճառութիւնը»¹⁷:

1868 թուականի Հոկտեմբերի 20-ին, Մ. Խրիմեանը էջմիածնում ձեռնադրւում է եպիսկոպոս՝ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ձեռքով: Մէկ տարի անց, 1869 թուականի Սեպտեմբերի 4-ին ընտրւում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք՝ գահակալելով ընդամենը չորս տարի: Պատրիարքական Աթոռին բազմելուց յետոյ Հայոց Հայրիկը Ազգային ժողովում բարձրացնում է Ազգային սահմանադրութեան վերաքննութեան հարցը՝ պահանջելով ստեղծել գաւառահայութեան համար յատուկ յանձնաժողով: Խրիմեանի անյողգողդ կամքի եւ հետեւողականութեան շնորհիւ Ազգային ժողովում կազմւում է գաւառների՝ ասել է թէ, Արեւմտեան Հայաստանի համար յատուկ «Սահմանադրութեան հրահանգ», որով հնարաւոր էր դառնալու սահմանադրութեան գործադրումը հայկական գաւառներում: Դրա հետեւանքով սրուեցին Ազգային ժողովում էֆենտիական դասի եւ «գաւառացի» պատրիարքի հակասութիւնները¹⁸: Այս ամէնի հետեւանքով Խրիմեանը ի մտի ունենալով պատրիարքութիւնից հրաժարուելու որոշումը՝ իր նամակներից մեկում

¹⁶ Րաֆֆի, Արծիւ Վասպուրականի (Խրիմեան Հայրիկ), Թիֆլիս, 1893, էջ 13, 101:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 16-17:

¹⁸ Տե՛ս Խրիմեան Հայրիկ՝ մեծ մարդ, մեծ հայ, մեծ հոգեւորական յօդուածը <https://nt.am/am/news/34981/> (20.05.2020)

գրում է. «Պիտի դառնամ հայրենիքս՝ լռեմ, բերանս հողին տամ, թուղթ ու գրիչ սիրեմ. վասն զի փորձառութեամբ հասկցայ, որ այս աշխարհին մէջ մարդ մեծ պաշտօնի գլուխ անցնելով կարող չէ այնպէս մեծագործել, ինչպէս իւր եւ ազգին փափաքն է»¹⁹:

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Խրիմեանի պատրիարքութիւնը երկար շտեմեց: Մայրաքաղաքը նրա տեղը չէր, ոչ էլ Պատրիարքական Աթոռը՝ նրա պաշտօնատեղին: Պատրիարքական Աթոռի վրայ Խրիմեանի ազատատենչ հոգին կաշկանդուում էր: Վասպուրականի Արծիւր չէր կարողանում գործել ճնճղուկի վանդակում: Նրան հայրենի սար էր հարկաւոր, ազատ օդ: Հետեւաբար՝ 1873 թուականի Օգոստոսի 3-ին Խրիմեանը հրաժարուեց պատրիարքութիւնից: Հրաժարականի խօսքում, որը պատմութեան մէջ «խօսք հրաժարման» անունով էլ մնաց, Խրիմեանն առաւել անկեղծ դիմում է երեսփոխանների ատենին եւ «արձակում» խնդրում. «Այսօր իմ արձակման օրն է... Անկեղծաբար խոստովանելով՝ ես կը ճանաչէի զիս, թէ պատրիարքութեան բարձր Աթոռին վայելուչ յատկութիւններ չունէի, ոչ իմաստութեամբ, ոչ ուսումնականութեան հանճարով, ոչ քաղաքագիտութեամբ եւ ոչ մի քանի լեզուաց հմտութեամբ: Այսչափ տկարութեամբ հանդերձ, քա՛վ թէ փառասիրութեան տենչանք մղեց զիս յայս պաշտօն, ոչ, այլ միայն ազգի սէրն եւ հայրենեաց օգնելու եռանդն: ... Արձակեցէ՛ք, որ տեսնեմ գորչափութիւն աւերածոց երկրին իմոյ հայրենեաց: ... Թո՛յլ տուէք, եթէ իբրեւ պատրիարք՝ չի կարեցայ՝ իբրեւ Խրիմեան վարդապետ գործել, թերեւս իբրեւ Խրիմեան՝ կարենամ իբրեւ պատրիարք գործել»²⁰:

Խրիմեանի պատրիարքութիւնից հրաժարուելու առիթով Բաֆֆին մի յօդուածով քննադատում է Կ. Պոլսի սահմանադրական վարչութեանը, որի գործունէութիւնը ոչ միայն չէր տարածում գաւառների վրայ, այլեւ զրկուած էր Կ. Պոլսի մէջ պատահած գործերն իսկ քննելու եւ վճռելու կարողութիւնից: Վիպասանին զայրոյթ էր պատճառել այն, որ Կ. Պոլսի կուսակցութիւնները իրենց գործունէութիւնը ընդհանուրի օգտին եւ ազատութեանը ծառայեցնելու փոխարէն ի սպաս են դնում «էֆենտի աղաների շար կրքերին», նա իր քննադատութեան սուր ծայրն ուղղում է քաղաքական ոյժի դէմ, որն անտեսելով Խրիմեանի առաջարկները, տեղիք է տալիս՝ պատրիարքութիւնից հրաժարուելուն²¹:

Պատրիարքութիւնից հրաժարուելուց անմիջապէս յետոյ, Խրիմեանը, ինչպէս ակնարկել էր իր վերջին խօսքի մէջ, ցանկանում էր մեկնել Հայաստան: Սակայն հանգամանքները թոյլ չտուեցին իրականացնել այդ ցանկութիւնը եւ Խրիմեանը ստիպուած եղաւ մնալ Կ. Պոլսում:

1876 թուականի Դեկտեմբերի սկզբին նոր ոճիր է գործուում հայ ժողովրդի դէմ՝ հրոյ ճարակ է դառնում Վանի ամբողջ շուկան եւ 500 վաճառականների մոխրակոյտի մէջ ոչնչանում է հայութեան տնտեսական դիրքն ու հարստութիւնը²²: Խրիմեանը, որ սրտի մորմոքով էր լսել իր «բնականունդ հայրենիք»-ի թշուառութեան լուրը, միայն արցունքներ կարողացաւ թափել «Վասպուրականի զարդ ու պսակ» իր սիրելի Վան քաղաքի վրայ: Այդ վշտից լալագին հառաչանքով հեղինակեց «Վանգոյժ»-ը: Պատկերելով աղէտը, նա գիտակցում էր, որ բաւական չէ «լալ միայն» հայրենի կորուստները, նահանջը, դժբախտութիւնները, որ անհրաժեշտ է գործնական միջոցների դիմել: Եւ

¹⁹ Մարդեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երկեր, Երեւան, 1992, էջ 7:

²⁰ Խօսք հրաժարման Խրիմեան Ս. Պատրիարքի Հայոց յատենի Երեսփոխանական ժողովոյ ի ԿԴ. նիստի, 3 Օգոստոս, 1873, Կ. Պոլիս, 1873, էջ 5-6, 22:

²¹ Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9-րդ, Երեւան, 1964, էջ 511:

²² Տե՛ս Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 79:

հրիմեանը գրքի ողջ հասոյթը տրամագրեց Վանի չքաւոր մանուկներին²³։

Աղէտն աւելի մեծացաւ ու ծաւալուեց, երբ ծագեց ռուս-թուրքական պատերազմը։ Խրիմեանը գրեց «Հայգոյժ»-ը, ողբաց «վայրագ խուժերուն ձեռքէն Հայոց անտէր ժողովուրդի» կրած տառապանքները։ Այս երկուսը բաւական եղան հեղինակին «ԺԹ դարի հորենացի» հռչակելու համար²⁴։ Գրիչը չէ, որ երկնում էր այս ողբերը, այլ սիրտը՝ որ բնական զեղումով պոռթկում էր իր ցաւերը եւ աւաղում պատուախնդիր ժողովրդի անփառունակ վախճանը։ Բանաստեղծ կամ գրագէտ Խրիմեանից աւելի Հայրիկ Խրիմեանն է նշմարում ողբի տողերում։

Խրիմեանին սակայն սպասում էին նոր յուսախաբութիւններ։ Եւրոպական բարքերին ու սովորութիւններին անծանօթ Խրիմեանը, թէեւ չգիտէր եւրոպական որեւէ լեզու, սակայն 1878 թուականին՝ որպէս Բերլինի վեհաժողովի հայ պատուիրակութեան ղեկավար, հանդէս եկաւ Հայ դատի պաշտպանութեամբ։ Թէ ինչպէ՞ս էր նա ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը, կարելի է բացատրել նրա համարձակութեամբ եւ անթարգմանելի հայրենասիրութեամբ։ Երբ նրան հարցնում էին, թէ ի՞նչ լեզուով պիտի խօսէր Եւրոպայի քաղաքագէտների հետ, Հայրիկը պատասխանում էր. «Պիտի խօսիմ լեզու մը, զոր ամբողջ աշխարհը կը հասկնայ. պիտի լամ»։ Սակայն արցունքի տրամաբանութիւնը անհասկանալի էր եւրոպական եւ թուրք դիւանագէտներին. նրանց այնուամենայնիւ, յաջողուեց Սան-Ստեփանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը գլխիվայր շրջել՝ այն փոխելով 61-ի, որի հետեւանքով «ինչպէս գիրերը գլխիվայր դարձան, նոյնպէս հայկական խնդիրը գլխիվայր ընկաւ»²⁵։

Թեւաւոր խօսք էր դարձել նրա «Թղթէ շերեփի» փոխաբերութիւնը. վերադառնալով վեհաժողովից, համընդհանուր հիասթափութեան մթնոլորտում, Խրիմեանը դառնացած արձանագրեց, որ ուրիշ ժողովուրդներ «այնտեղ ապուրը» երկաթէ շերեփով էին ճաշակում, այնինչ մեր շերեփը թղթից էր։ Գուցէ շերեփը, այդ պահին, այդ թղթից էր, սակայն թղթից չէր Խրիմեանի ոգին։ Նրա ոգին, ամուր ու անկոտորուն պողպատից էր, աւելի ամուր ու անկոտորուն քան ուրիշների երկաթեայ թուացող շերեփները։ Այդ պողպատեայ ոգին, բուն հայ ժողովրդի ոգին էր եւ կամքը՝ հայրենիք ունենալու եւ խաղաղ ու ազատ ապրելու, մի ոգի, որ ի վերջոյ հայոց շերեփը պողպատի վերածեց։

1879 թուականին Խրիմեանը, 17 տարուայ բացակայութիւնից յետոյ, վերադառնում է Վան, որպէս առաջնորդ։ Սովի եւ սուգի այդ մահասարսուռ շրջանում Խրիմեանը, որպէս բոլորի Հայրիկ խնամում էր հիւանդներին, բուժում նրանց վերքերը, մխիթարում սովեալներին։ 1881-ին նրան յաջողուեց հիմնել գիւղատնտեսական գիշերօթիկ վարժարան։ Վանը վերստին շունչ ու կենդանութիւն էր ստանում։ Վասպուրականի Արծիւը ամէն կողմ տարածում էր անսահման ոգեւորութեան հայրենաշունչ կրակը։ Սակայն Խրիմեանի ծաւալած հայրենանուէր գործունէութիւնը կառավարութեանը դուր չէր գալիս։ Սովթան Համիտը ուզում էր գերեզմանել «Հայկական հարցը»։

1885 թուականին, Ծաղկազարդից երկու օր առաջ, Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդ Մ. Խրիմեանին՝ իբրեւ «անհանգիստ» հոգեւորականի, կառավարութիւնը հրաւիրում է Կ. Պոլիս՝ իր հսկողութեան տակ պահելու համար։ Երեք օր Վանի բոլոր եկեղեցիներում ժողովուրդը արցունքով էր լսում նրա հրաժեշտի սրտառու խօսքերը։ Այդ տարի, Յարութեան տօնը ասես մահուան հանդէս լինէր Վանի հայութեան համար,

²³ Մաղդեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երկեր, Երեւան, 1992, էջ 8։

²⁴ Նոյն տեղում։

²⁵ Տէս Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 90-93։

Հայրիկը ընդմիշտ հեռանում էր Վանից: Կ. Պոլսում եւս նա չի դադարում ազգօգուտ գործեր կատարելուց. 1886 թուականի Յունիսին ընտրւում է Կրօնական ժողովի ատենապետ²⁶:

1890 թուականի Յուլիսի 15-ի Գում-Գաբուի ցոյցը, Կարինի եկեղեցու խուզարկութիւնը, եւ քաղաքում կատարուած արինայեղութիւնը խորէն Աշըգեան պատրիարքի հրաժարականի պատճառ դարձան: Մթնոլորտը Կ. Պոլսում խիստ շիկանում էր: Այդ պատճառով համագումար-ժողովը զեկուցագիր-բողոք է ներկայացնում Բ. Դռանը, բողոքում կայսերական կառավարութեանը հայկական գաւառներում հայ հոգեւոր առաջնորդներին եւ թուրք պաշտօնեաներին ոչ համաչափ վերաբերմունք ցուցաբերելու համար, մինչդեռ երկուսն էլ պաշտօնավարում էին նոյն հրովարտականերով: Համագումար-ժողովը բողոքում էր, որ Բ. Դռան արգելում է Սուրբ Գրքերի ընթերցումը եկեղեցիներում, երկրում արգելում է հայոց պատմութեան եւ քրիստոնէական հաւատի վերաբերեալ գրքերը, արգելում են օգտագործել «Հայաստան եւ Հայաստանեայց եկեղեցի» բառերը²⁷: Համագումար-ժողովի բարձրաստիճան ինը հոգեւորականներից այս փաստաթուղթը կազմել եւ ստորագրել էին միայն չորսը՝ Մկրտիչ Խրիմեանը, Գարեգին Սրուանձտեանցը, Գրիգորիս Ալեաթճեանը եւ Մատթէոս Իզմիրլեանը: Զորսն էլ այդ հանդգնութեան համար պատժւում են եւ առաջինը՝ Խրիմեանը²⁸: Վերջինս համակերպուելով «ակամայ ուխտագնացութեան» հարկադրանքին՝ մեկնում է Երուսաղէմ: Դա, փաստօրէն «երկարատեւ ուխտագնացութեան» անուան տակ աքսոր էր: Այդ օրերին Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը Յարութիւն Վեհապետեանն էր, ով իր խիստ բնաւորութեան շնորհիւ աշալուրջ հսկողութեան տակ էր պահում Խրիմեանին: Սակայն այստեղ էլ աքսորական Խրիմեանը քաջատեղեակ էր երկրում կատարուող իրադարձութիւններին, զբաղւում էր նաեւ գրական գործունէութեամբ: Այդ շրջանում մեծ աշխատանք կատարելով փոփոխութիւնների ենթարկեց ու բարձրացրեց «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»-ի գրական-իմաստասիրական ու լեզուական մակարդակը եւ վերահրատարակեց Պատրիարքութեան Սրբոց Յակոբեանց տպարանում՝ առաջին հրատարակութիւնից 40 տարի անց:

«Երուսաղէմի Սիոն լեռան վրայ, խաչի հովանեաց տակ» է ձեռնամուխ եղել նաեւ «Պապիկ եւ Թոռնիկ» երկի ստեղծմանը, որը փայլեցրեց Խրիմեան գրագէտի տաղանդը: Հեղինակի հաւաստմամբ «Պապիկ եւ Թոռնիկ»-ի նիւթը քաղել է «Վասպուրական երկրի շինական ժողովուրդի ծաղիկներից»²⁹: «Պապիկ եւ Թոռնիկ»-ը Խրիմեանի պատգամն է հայ ժողովրդին՝ անթառամ պահելու սէրը հայրենի հողի նկատմամբ, չլքելու այն. «... ահա թողնում եմ ձեզ գիրս իբրեւ մշտախօս կտակ եւ յիշատակ, որի միակ նպատակն է, որ հայն իր հայրենատուր հողից չբաժանուի, որովհետեւ իր սեփական ժառանգութիւնն է դրախտի երկիրը» ու պէտք է «մշակել երկիրն ու պահել»³⁰:

Անդրադառնալով Խրիմեանի գրական ստեղծագործական ժառանգութեանը, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանն ասում է. «Հայրիկի գրուածները՝ թէեւ գրական արուեստի հրապոյրը չունին, սակայն չենք կրնար ուրանալ, թէ անոնք իրենց պարզ, բայց խորունկ արտայայտութիւններուն մէջ կը պահեն բնական ու սրտառուչ գեղեցկութիւն մը: Մանաւանդ որ մեր ամօթխած եւ հայրենաբաղձ բարքերուն նկարագիրը զոր հայ-

²⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 121-122:

²⁷ Տե՛ս Կոստանդեան Է., Մ. Խրիմեան. հասարակական-հաղափական գործունէութիւնը, Երեւան, 2000, էջ 337:

²⁸ Կոստանդեան Է., Մկրտիչ Խրիմեանն ու Հայկական Երուսաղէմը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, էջ 83:

²⁹ Հոգեւոր Ընթերցումներ Ը., Խրիմեան Հայրիկ, Պապիկ եւ Թոռնիկ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 19:

³⁰ Նոյն տեղում, էջ 20:

րական ջերմ զգացումներով ու կիրթ փորձառութեամբ կ'աւանդէ մեզի, դասեր են, որոնք չեն կրնար իբրեւ զօղանջիւն բախել մեր ականջները, այնքա՛ն հնչուն է եւ թրթռուն Հայրիկի սրտին վրդովեցուցիչ զանգակին պղինձը: Մեր կեանքին գիրքը պիտի կարդանք իրմով, իր մէջ ծրարուած անցեալ մը վերյիշելու համար ի պատիւ մեր ցեղին»³¹:

Խրիմեանը ընդամենը վեց ամիս էր Երուսաղէմում, երբ հեռագրերը գուժեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Ա.-ի մահը: Անմիջապէս էջմիածնում սկսուեց կաթողիկոսական ընտրութիւնները կազմակերպելու գործընթացը: 1892 թուականի Մայիսի 5-ին, էջմիածնում գումարուած «ազգային առաջին վեհաժողովում» հոգեւոր եւ աշխարհիկ պատգամաւորների միաձայն քուէարկութեամբ՝ 72 քուէով 72-ամեայ պատկառելի ծերունի Խրիմեանն ընտրուեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ասում են, որ ընտրութիւնից յետոյ Մայր Տաճարի բակում խմբուած բազմութիւնը աղաղակում էր. «Հայրիկն է ընտրուել», «Կեցցէ՛ Հայրիկը»: Իսկ նոյն պահին երկնքում յայտնուած ծիածանը վկայում էր այն, որ ժողովրդի ընտրածը Աստուծոյ ընդունածն է. «Ձայն բազմաց, ձայն Աստուծոյ»³²:

Սակայն էջմիածնի այս ընտրութիւնը դուր չի գալիս Սուլթան Աբդուլ Համիտին եւ նա մերժում է նորընտիր կաթողիկոսին ազատել նախ՝ աքսորից, ապա՝ թուրքական հպատակութիւնից: Միայն ուս զիւանագէտների համառութեամբ, ընտրութիւնից մէկ տարի անց, Խրիմեանն ազատուեց թուրքահպատակութիւնից եւ ստացաւ ուսական ցարի բարձրագոյն վաւերացումը:

Նոյն տարուայ Օգոստոսի 3-ին Հայրիկը մեկնեց Երուսաղէմից, սակայն Բ. Դուռը պահանջել էր, որ վերջինս մեկնի իր պաշտօնատեղին, առանց Կ. Պոլիս ոտք դնելու: Օգոստոսի 5-ին, Հայոց Հայրիկը Յոպպէից «էլեքդրա» շոգենաւով ճանապարհ ընկաւ: Արծիւը արձակուել էր վանդակից, սակայն այս անգամ աղանու հեզ թռիչքով էր դուրս գալիս Սիոնի Տապանից, ձիթենու ճիւղը ձեռքին, նորից խաղաղութեան պատգամը տանելու այնտեղ՝ Արարատի ստորոտին տառապած իր հօտին:

Ազատութիւնը ընդարձակել էր իր հոգին, բայց ծանրագոյն պարտականութեան գիտակցութիւնը եւս մի կնճիռ աւելացրել էր նրա ալեւորուած ճակատին: Գողգոթայի արինոտ պատկերը եւ Յարութեան արեւափառ խորհուրդը, որոնց երկու եւ աւելի տարիներ անդադար երկրպագել էր Ս. Տեղերի խորհրդաւոր լուծեան մէջ, ամրապնդել էին իր հաւատքը շարշարանքի եւ յաղթանակի ճշմարտութեան հանդէպ: Իսկ Հայ-Սիոնի վերնատան՝ Սրբոց Յակոբեանց Առաքելական վեհաժողովում գտած միախառնութիւնը, Վեհապետեան պատրիարքի «եղբայրական» գորովանքով եւ միաբանութեան խանդակաթ համակրանքով առկեցուն, այնպիսի մաքուր զեղումով էր խնկել իր սիրտը, որ մինչեւ վերջ պահեց իր սէրը այդ հինաւուրց հաստատութեան նկատմամբ: Այնքան սերտ էին Խրիմեանի յարաբերութիւնները Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան անդամների հետ, որ նորընտիր Հայրապետը նրանցից Մակար Եպիսկոպոսին նամակով հրաւիրում է Մայր Աթոռ եւ հաստատում էջմիածնի տաճարի լուսարարապետի պաշտօնում: Երուսաղէմից մեկնելուց յետոյ էլ Հայոց Հայրիկին մտահոգում էր այնտեղի մշակութային հարստութիւնը հայ հասարակութեանը մատչելի դարձնելու գաղափարը: Հայոց հայրապետը մեծ ջանքեր էր գործադրում 1866-ից մինչեւ 1877 թուականը հրատարակուող Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան «Սիօն» պաշտօնաթերթը վերստին հրատարակելու համար: ԳԱԹ-ում՝ Խրիմեանի ֆոնդում,

³¹ Հայ կրթական հիմնարկութեան ֆարտուլարին ուղղուած նամակից: Տե՛ս «Ամբողջական երկեր Խրիմեան Հայրիկի», Նիւ Եոթ, 1929:

³² Տե՛ս Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 130-133:

պահպանում են մի քանի նամակներ, գրուած անմիջապէս Հայոց Հայրապետի ձեռքով՝ ուղղուած Երուսաղէմի միաբանութեան տարբեր անդամներին³³։ Այդ նամակներով հրիմեանը ասես աղերսում էր Սրբոց Յակոբեանց միաբաններին վերսկսել «Սիօն»-ի տպագրութիւնը, սակայն «Սիօն»-ն այդպէս էլ չվերահրատարակուեց։ Նրա երկրորդ՝ Նոր շրջանի հրատարակութիւնը պիտի իրականանար Հայրիկի մահից բաւական ուշ՝ 1927 թուականին, եղիշէ Դուրեան պատրիարքի ջանքերով՝ մէկ տառի ուղղագրական փոփոխութեամբ՝ «Սիոն»³⁴։

Երուսաղէմից մինչեւ Էջմիածին երկարատեւ ճամբորդութիւնից յետոյ, ընտրութիւնից 17 ամիս անց, 1893 թուականի Սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարազայ Խաչի տօնի օրը հրիմեանն օծուեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս։ Այս զուգահեռութիւնը խորհրդաւոր քաղցրութիւն էր Հայոց Հայրիկի համար, սակայն օծման արարողութեան նորութիւնն այն էր, որ տաճարի ներսում կատարելու փոխարէն, բաւական պատրաստուած շարժական տախտակամածի վրայ կատարուեց, որպէսզի հաւաքուած անթիւ բազմութիւնը կարողանար ազատօրէն վայելել օծման հոգեպարար արարողութիւնը³⁵։

Կաթողիկոսական գահին բազմելուց անմիջապէս յետոյ, նորընտիր հայրապետը մեծ ջանասիրութեամբ սկսում է լուծել բազմաթիւ կնճռոտ խնդիրներ, որոնք առաջացել էին կաթողիկոսական աթոռի՝ երկու տարի թափուր մնալու պատճառով։ Կարգաւորում է Գէորգեան ճեմարանի, Շուշիի թեմական եւ Թիֆլիսի ներսիսեան դպրոցների բարձիթողի վիճակը, Սինոդի աշխատանքները եւ «Արարատ» պաշտօնաթերթի խմբագրութիւնը՝ յանձնելով այն Կարապետ Վարդապետին, որը անմիջապէս եկեղեցագիտական, ազգային, բանասիրական, մանկավարժական ճոխ եւ շահեկան բովանդակութեամբ բարձրացնում է ամսագրի մակարդակը։

Ինչպէս բոլոր վանքերում, Էջմիածնում նոյնպէս բոլոր միաբաններն ու պաշտօնեաները պարտաւոր էին ճաշել միասին եւ ուտել նոյն ճաշը։ Բայց միայն վանական հաստատութիւններին յատուկ այս կարգը վաղուց կորցրել էր իր նշանակութիւնը եւ միայն անուանապէս գոյութիւն ունէր Էջմիածնում։ Միաբանների մեծ մասը անձնապէս էին հոգում իրենց սնունդը, խոհանոցը միշտ գործում էր, սեղանատունը ամէն օր բաց էր, սակայն սեղանները թափուր էին։

Հայրիկը մէկ հարուածով լուծում է այս խնդիրը եւս, վերացնում է սեղանի դրութիւնը, միաբանական ամսականների վրայ աւելացնում է սննդադրամի բաժինը եւ այդպիսով թեթեւացնում հաստատութեան նիւթական աւելորդ բեռի ծանրութիւնը³⁶։ Մեծ գործունէութիւն է ծաւալում Սասունի՝ 1894 թուականի ինքնապաշտպանական մարտերի, 1890-ականների երկրորդ կէսի արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածներից մազապուրծ փրկուած խլեակներին տեղաւորելու, նրանց օգնութեան գործը կազմակերպելու համար։ Այդ նպատակով յատուկ թոյլտուութիւն է ստանում ցարական արքունիքից եւ կայսրութեան ողջ տարածքում կազմակերպում է հանգանակութիւն։

Այդ օրերին, Յարիզմի հակահայկական քաղաքականութեան ուժեղացման հետեւանքով Անդրկովկասում փակում էին ազգային բոլոր դպրոցները, իսկ հայութեան դէմ

³³ Տէս Կոստանդեան Է., Մկրտիչ հրիմեանն ու Հայկական Երուսաղէմը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, էջ 85։

³⁴ Սիոն, ֆանի որ Սիօն ուղղագրութիւնը համարում է ոչ ճիշտ. դա ժողովրդական արտասանութիւն կամ զրուցակցական սխալ է, ֆանի որ մեր նախնիները օտար լեզուից առնուած այդօրինակ բառերը գրել են ով-ով կամ ո-ով (Սիովն կամ Սիոն/ եւ երբեք՝ օ-ով, ֆանի որ օ գրում էին աւ)։

³⁵ Տէս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հ. 3, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1961, էջ 685։

³⁶ Տէս Կոստանդեան Է., Մկրտիչ հրիմեանն ու Հայկական Երուսաղէմը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, էջ 148։

ուղղուած հալածանքների գազաթնակէտը դարձաւ ցարի կողմից ստորագրուած 1903 թուականի Յունիսի 12-ի՝ Հայ եկեղեցու շարժական եւ անշարժ գույքի բռնագրաւման մասին օրէնքը, որը Հայրիկը Լինչին հասցէագրուած նամակում որակում է իբրեւ «տարօրինակ օրէնսդրութիւն»³⁷։ Ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հերոսական, աննահանջ պայքար է ծաւալում այդ որոշման դէմ՝ ղեկավարելով համաժողովրդական ընդվզում։ Յատուկ կոնդակով հոգեւորականութեանը յորդորում է շենթարկուել հրամանին։ Ի վերջոյ, երկու տարուայ անհաւասար պայքարն աւարտում է յաջողութեամբ եւ 1905 թուականի Օգոստոսի 1-ին հրապարակում է ցարի հրամանագիրը՝ Հայ եկեղեցու գույքը վերադարձնելու եւ ազգային դպրոցները վերստին բացելու վերաբերեալ։

Խրիմեան Հայրիկը իրականացրել է նաեւ վանական կեանքի մի շարք կրօնական բարեփոխումներ, վերանորոգել է տուել Ս. Հռիփսիմէի, Խոր Վիրապի, Հաղպատի, Սանահինի, Սեւանի վանքերը։ Նրա օրով էր, որ 1900 թուականին, կատարուեց Զուարթնոց պատմական եկեղեցու պեղումը, եւ հայտնաբերուեց հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան 7-րդ դարի արուեստի հրաշակերտներից մէկի ամբողջական փլատակները³⁸։

1907 թուականին, երբ արեւմտահայութիւնը կանգնած էր ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքի առջեւ, հարազատ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգուած Հայրապետը կեանքի վերջին տարիներին անգամ չէր դադարում իր պարտքը կատարելուց։ Մահւանից մի քանի ամիս առաջ նրա նախաձեռնութեամբ կազմուեց յատուկ պատուիրակութիւն Հաագայի (Լահէի) խաղաղութեան երկրորդ կոնֆերանսին Հայկական հարցը ներկայացնելու համար։ Սակայն դեսպանաժողովը չուզեց նոյնիսկ լսել նրանց ձայնը։ Այս ծախողումը եւս չլուսահատեցրեց Հայրիկին, որքան մօտենում էր նրա վախճանը, այնքան զօրանում էր նրա մէջ Հայաստանի Դրօշն իր ձեռքով օրհնելու իղձը։ Նա ուզում էր տեսնել հարազատ ժողովրդին միասնական ու միակամ, հաւաքուած հայրենի տան շուրջը։ Ազգի ուժերի համախմբման հայրենաշէն գործը նա կատարում էր նաեւ կաթողիկոսական պաշտօնագրերով։

Հայ ժողովրդի համար այդ օրհասական պահին, 1907 թուականի Հոկտեմբերի 29-ին՝ 87 տարեկան հասակում, երբ դեռ իր ժողովրդի «անդէկ եւ անառագաստ նաւը չէր գտել մի խաղաղ հանգրուան», Հայոց Հայրիկը յաւիտենապէս փակեց իր տառապահար աչքերը³⁹։ Հայ եկեղեցու հմուտ պատմագիրներից մէկը՝ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը, նշելով, որ Խրիմեանը չի փայլել վարչական ունակութիւններով, ցանկանում է պարզել Խրիմեան առեղծուածը. նրա անձի եւ գործունէութեան շուրջ ստեղծուած հմայքի՝ օրըստօրէ եւ տարեցտարի մեծացումը։ Այդ փաստից նա յանգում է մի շատ կարեւոր եզրակացութեան. «... Ինքն զտիչն ու ստեղծիչն եղած է ազգասիրական եւ հայրենասիրական զգացումներուն, որոնցմով ազգը տոգորեցաւ 50-60 տարիներէ ի վեր...», նոր կեանք ներշնչեց, նոր գործունէութիւն ազգեց եւ նոր առաւելութիւն բերաւ հայ տարրին վրայ»⁴⁰։

Խրիմեանը խորհին մի խորհուրդ էր, աստուածաշնչական մի անձնաւորութիւն։ 19-րդ դարի վերջին մեր եկեղեցին ունեցել է բազում արժանաւոր հոգեւոր սպասաւորներ, հմուտ եւ գիտուն դէմքեր, մեծարուեստ քարոզիչներ, սակայն Խրիմեան Հայ-

³⁷ Տե՛ս Մաղոյեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երևան, 1992, էջ 12։

³⁸ Նոյն տեղում, էջ 191։

³⁹ Տե՛ս Կոստանդեան Է. Ա., Մկրտիչ Խրիմեան (մահուան 90-ամեայ տարելիցի առթիւ), «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ», 1997, № 3, էջ 44։

⁴⁰ Տե՛ս Օրմանեան Մ. Արք., Ազգապատում, Հ. 3, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1961, էջ 854։

րիկի յիշատակը պահպանուել է առաւել համազգային լուսապսակով: Իր ողջ կեանքի հոլովոյթում նա մնաց որպէս ճշմարիտ «այր երանեալ», անխառնօրէն ընտիր ու պայծառ մի անձնաւորութիւն, որ արժանի դարձաւ յաւերժական կենաց պսակին: Նա մեր եկեղեցական եւ ազգային տարեգրութեան մեծագոյն դէմքերից մէկն է, թերեւս մեծագոյնը, որն իր անհատականութեան դրոշմը դրեց հայ կեանքի վրայ: Խրիմեանը մի ամբողջ ժամանակաշրջան էր, մի ամբողջ սերունդ ու մտայնութիւն:

Իբրեւ խաղաղութեան իշխանի սպասաւոր, միշտ չղաղարեց սիրոյ եւ միաբանութեան համար գործել: Իր կեանքի մայրամուտին՝ մահից ընդամէնը մէկ ամիս առաջ, մի վերջին կոնդակով հրաւէր ու յորդոր յղեց հակամարտ կուսակցութիւններին որ «ի սպառ թօթափեսցեն զատելութիւն սրտից իւրեանց եւ եղիցին ընդ միմեանս մի սիրտ եւ մի հոգի, համերաշխ եղբայրական սիրով եւ գործեսցեն այնպիսի խոհական իմաստութեամբ զի արգասիք գործունէութեանց իւրեանց ընդ ամենայնի ո՛չ լինիցի երբեք ի վնաս թշուառ ազգին այլ յօգուտ եւ ի զարգացում նորին»⁴¹:

Հայոց Հայրիկը ողջ է դեռ: Մեռաւ 1907-ին, բայց կ'ապրի ու պիտի ապրի ան, որքան ատեն որ հայ ազգը կ'ապրի: Սիրտը անմահ է: Ու Հայոց Հայրիկը ազգին համար սիրտն է դեռ, եւ պիտի մնայ, ըլլայ ցվերջ⁴²:

Օրհնութիւն իր յիշատակին:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ



⁴¹ Տե՛ս Խրիմեան Հայրիկի վերջին կոնդակը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1957 (ԺԱ.), էջ 27:

⁴² Վկայութիւններ Խրիմեան Հայրիկի մասին, «Էջմիածին» ամսագիր, 1971 (Բ.), էջ 26:

ՅՈՐԵԼԵԱՆ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՄԵՆԵԱԿԸ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔՈՒՄ (Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ)

Երուսաղէմի հայոց վանքում մինչ օրս պահպանւում է այն սենեակը, որտեղ 1890-1892 թթ. Խրիմեան Հայրիկը (Մկրտիչ Ա. Վանեցի կաթողիկոս՝ 1892-1907 թթ.) բնակուել է Երուսաղէմում՝ իր աքսորի ընթացքում:

Խրիմեան Հայրիկի կապը Երուսաղէմի հայոց վանքի հետ սկսուել է դեռևս վերջինիս աշխարհական եղած ժամանակ եւ շարունակուել նրա գահակալութեան տարիներին: Որպէս աշխարհական՝ նա մեծ ցանկութիւն է ունեցել ուխտի գնալ Սուրբ Երկիր, այցելել նրա քրիստոնէական սրբավայրերը եւ ստանալ հոգեւոր մխիթարութիւն: Նրա երազանքն իրականացել է 1850 թ.-ին:

Մինչ այդ Մկրտիչ Խրիմեանն աչքի չէր ընկել գրելու ձիրքով, սակայն, հաւանաբար, սրբավայրերի շօշափելի մերձաւորութիւնը նրա մէջ արթնացնում է ստեղծագործելու նիրհած բնածին ձիրքը: Վանքի խաղաղ առանձնութեան մէջ՝ նա սկսում է գրել «Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց» պոեմը, որտեղ «զմանկունս եւ զժողովուրդս հայոց» յորդորում է ուխտի գնալ Երուսաղէմ¹:

Երկրորդ անգամ Խրիմեան Հայրիկը Երուսաղէմ է գնում որպէս աքսորական: Օսմանեան կառավարութիւնը չի ներում Խրիմեանին Գում Գաբուի ցոյցից (1890) յետոյ Բարձր Դռանն ուղղուած բողոքագիրն ստորագրելու համար: Իրենց «յանդգնութեան» համար Խրիմեան Հայրիկին եւ բողոքագիրն ստորագրած միւս երեք հոգեւորականներին պատժում են:

Ուխտագնացութեան անուան տակ Խրիմեանին ստիպում են մեկնել Երուսաղէմ: Հստ պատմաբան էմմա Կոստանդեանի՝ դա «Փաստօրէն, կրկնակի ախտ էր: 1890 թ. Դեկտեմբերից «Արծիւ» Խրիմեանը փակուեց Երուսաղէմում «ճննդուկի վանդակի» մէջ: Սուրբ Յակոբեանց վանքի վանախցում նա գտնուում էր պատրիարք Յարութիւն Վեհապետեանի աշալուրջ հսկողութեան տակ»²:

Երուսաղէմում Խրիմեան Հայրիկն իր աքսորի օրերն անիմաստ չի անցկացնում: Նա վերախմբագրում է «Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց» պոեմը եւ, իր իսկ արտայայտութեամբ, փոփոխութիւններ անում ու բարձրացնում թէ՛ լեզուական, թէ՛ գրական-իմաստասիրական հոգեւոր մակարդակն ու վերահրատարակում պատրիարքութեան Սրբոց Յակոբեանց տպարանում: Ապա ձեռնարկում է մի նոր գրական ստեղծագործութիւն՝ «Պապիկ եւ Թոռնիկ»-ը, որտեղ, ինչպէս գրում է էմմա Կոստանդեանը, «Ախտաւոր եւ աստանդական Խրիմեանը, տոչորուելով հայրենի Վասպուրականի կարօտից, իրեն կերպատուեց Արմաւիրում ծնուած շինական Պապիկի մէջ եւ կեանքի դպրոցում իր տեսածն ու լսածը, իր սովորածն աւանդեց թոռնիկներին՝ հայ երիտասարդներին»³:

¹ Կոստանդեան Է., Մկրտիչ Խրիմեանն ու հայկական Երուսաղէմը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», թիւ 2, Երեւան, 2006, էջ 79:

² Նոյն տեղում, էջ 83:

³ Նոյն տեղում, էջ 84:

Ընդամենը վեց ամիս էր անցել, որ Խրիմեան Հայրիկն աքսորուել էր Երուսաղէմ, երբ էջմիածնից գուժում են Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Ա. Թեղուտցու (1885–1891) մահը: 1892 թ. Մայիսի 5-ին նոր կաթողիկոսի ընտրութեանը մասնակցող 72 պատգամաւորները միաձայն Խրիմեան Հայրիկին ընտրում են կաթողիկոս: Երբ ընտրութեան արդիւնքը յայտնում են բաւում հաւաքուած հաւատացեալներին, նրանք «խընդութեան ահեղագոյ աղաղակներ» են բարձրացնում: Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանը պատկերաւոր է նկարագրել ընտրութեան օրը. «Օղը ամպոտ էր, եւ յանկարծ նեղուած ամպերուն մէջէն արեւի ճառագայթ մը փայլեցաւ, որ իբրեւ երկնային օրհնութեան յաջող նշանակ մեկնուեցաւ եւ խնդութեան աղաղակները կրկնելու առիթ ընծայեց»⁴:

Խրիմեան Հայրիկը, որ 1890 թ. Երուսաղէմ էր գնացել որպէս աքսորական, 1892 թ. Օգոստոսի 3-ին այնտեղից մեկնում է էջմիածին, որպէս Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Միայն Երուսաղէմում նրան նուիրուած ողջերթի հանդէսները տեւում են տասն օր, իսկ հրաժեշտի օրը Սրբոց Յակոբեանց ողջ միաբանութիւնը նրան ուղեկցում է մինչեւ երկաթուղու կայարան:

Խրիմեան Հայրիկը սիրել է Երուսաղէմի իր «աքսորավայրը»: Իր գահակալութեան տարիներին նա ջանացել է տարբեր միջոցներով նպաստել պատրիարքութեան գործունէութեանը: Նրան մեծապէս մտահոգել է հայ հանրութեանը Երուսաղէմի վանքի մշակութային հարստութեանը ծանօթացնելու գաղափարը: Այդ նպատակով նա փորձել, սակայն չի յաջողել համոզել Երուսաղէմի վանական իշխանութեանը վերահրատարակելու «Սիօն»-ը (1866-ից լոյս տեսնող պատրիարքութեան պաշտօնական պարբերականի հրատարակութիւնն ընդհատուել էր 1878–1926 թթ.):

Հայոց պատմութեան մէջ Խրիմեան Հայրիկը միշտ յիշատակում է դրական լոյսի ներքոյ: Նրա հանդէպ համազգային սէրն ու յարգանքը փոխանցուել են սերնդէսերունդ: Երուսաղէմի հայոց վանքի նրա սենեակը դարձել է իւրօրինակ ուխտավայր թէ՛ վանքի բնակիչների եւ թէ՛ վանք այցելող բոլոր ուխտաւորների համար:

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ



⁴ Օրմանեան Մ. Արք., Ազգապատում, Պէյրութ, հ. Գ, 1961, էջ 4696–4697:

ՅՈՐԴԱՆԵԱՆ

ԻՄ ՏԵՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՀԵՏ

Անցեալ Յունուարի 20-ին Թիֆլիսից ճանապարհ ընկալ դէպի Երուսաղէմ եւ Փետրուարի 12-ին հասալ Եաֆա, պատմական Յոպպէն:

Հէնց որ մտալ Եաֆայի հայոց վանքը, ուր սովորաբար հիւրընկալուած են Երուսաղէմ գնացող հայ ուխտաւորները, այդտեղ վարդապետներից մէկը, կարծես բնազդմամբ, դէմս ելաւ եւ ասաց.

- Գիտէ՞ք, Հայրիկը հոս է:

Մինչդեռ ես մտածում էի, թէ երբ պէտք է հասնեմ Երուսաղէմ եւ Հայրիկի տեսութեանն արժանանամ, յանկարծ լսում եմ, որ ես արդէն Հայրիկի մօտն եմ: Արդեօք վարդապետն իմացա՞ւ, որ ես աւելի Հայրիկի ուխտաւորն եմ, քան Երուսաղէմի, կասկածեցի ես եւ սկսեցի ապշածի պէս վարդապետի երեսին նայել:

- Իրաւ կ'ըսեմ, Հայրիկը հոս է,- կրկնեց վարդապետը,- եթէ տեսնել կ'ուզէք, իմաց տամ իրեն:

- Այո՛, կ'ուզեմ տեսնել,- ասացի ես այնպիսի եղանակով, որով իբր ուզեցայ հասկացնել վարդապետին, թէ իմ նպատակս ուղղակի Հայրիկին տեսնելս չէ, բայց ինչո՞ւ չտեսնել իբրեւ մի հետաքրքրական մարդու: Ինքս էլ զգացի սակայն, որ դիմակաւորուիլս շատ անյաջող պիտի լինի եւ արդէն՝ ինչպէս հայելու մէջ՝ տեսնում էի դէմքիս այլայլութիւնը ներքին յուզմունքից:

- Ի՞նչ ըսեմ, ի՞նչպէս է ձեր անունը,- հարցրեց վարդապետը:

Ես իմ այցեւորմանը տուի իրան, բայց վարդապետի վերադարձին սպասելու չափ համբերութիւն չունեցայ: Բարձրացայ վերեւ եւ մտայ մի սենեակ, ուր Հայրիկը նստած էր մի թախտի վրայ եւ լրագիր էր կարդում: Ինձ որ տեսաւ, լրագիրը մի կողմ ձգեց եւ իր վեհ պատկերով իմ կողմը դարձաւ հայրական ուրախ ժպիտով: Ես կամացուկ մօտեցայ Հայրիկին, շոքեցայ առջեւը, երկու ձեռքով բռնեցի սուրբ աջը եւ բոլոր գլխովս ծանրացայ ծնկան վրայ: Զգիտեմ քանի վայրկեան տեւեց, բայց ես ձեռքը բաց չթողեցի եւ ոչ ինքը ջանք արաւ ազատուելու իմ ձեռքիցս: Հայրիկի աջը ողողեցի յորդարտասուքով, որ ինքն իրան աղբիւրացաւ՝ բխելով աւելի կսկծալից, քան ուրախ սրբտից:

Վերջապէս Հայրիկը քաշեց ինձ եւ իր քովը նստեցրեց: Մի քանի րոպէ լուռ էինք եւ իրար երես էինք նայում: Ես սաստիկ յուզուած էի, չէի կարող խօսել, Հայրիկը նոյնպէս, բայց էլի նա ընդհատեց մեր լուռութիւնը: Ծառային հրամայեց որ ծխախոտ մօտ բերէ եւ սուրճ պատրաստէ:

Հայրիկի սեղանի վրայ դրուած էին «Աւետեաց երկրի Հրաւիրակի» սրբագրութիւնները: Վեր առայ սկսեցի նայել:

- Երկրորդ տպագրութիւնն էք անում երեւի,- ասացի:

- Այո,- պատասխանեց Հայրիկը, եւ աւելացրեց,- առաջին տպագրութիւնը եղել է

քառասուն տարի առաջ: Մինչև այժմ շատ բան է փոխուել այս երկրի մէջ, ես եւս կը սկսիմ փոփոխութիւններ եւ յաւելուածներ անել: Փորձ մը կ'ընեմ, որ տեսնեմ մարած չէ՞ արեօք իմ մէջ բանաստեղծութեան ընդունակութիւնս, որ ունէի երիտասարդութեանս ժամանակ, եւ փորձս յաջող կը թուի ինձի:

Ես կարդացի մի քանի կտոր նոր գրածներից եւ տեսայ, որ ոչ միայն յաջող է, այլ գերազանց է առաջինից:

Հայրիկի սոյն երկը այժմ տպագրուում է Երուսաղէմ պատկերազարդ եւ յօգուտ վանքի: Միայն այս երկովը չէ գրադուած Հայրիկը, այլ գրուում է շարունակ եւ ուրիշ բաներ. գրադուած է առաւելապէս իր պատմական յիշատակարանով:

Սուրճից յետոյ Հայրիկը հրաւիրեց նախաճաշի, եւ սկսեց զանազան հարցումներ տեղալ վրաս, թէ ի՞նչ կայ եւ ի՞նչ չկայ մեր աշխարհում, ի՞նչ հոգս, ի՞նչ մտածմունք, ի՞նչ տրամադրութիւն, ինչպիսի՞ անձնաւորութիւններ են այս եւ այն ոք, թէ որքա՞ն ստոյգ են «Արեւելքի» տարածած լուրերը մեր կողմերում այս եւ այն անցքի վերաբերութեամբ, Զրօրհնէքի աղետի մասին եւ այլն:

Եաֆայում մնացի երկու օր Հայրիկից անբաժան: Այս տարի Երուսաղէմում ձմեռն անսովոր ցուրտ է եղել: Հայրիկն այդ ցրտից փախչելով՝ եկել էր Եաֆա, ուր եղանակը ձմեռ ժամանակ գարնանային է:

Երկու օրից յետոյ ես ուզում էի վերադառնալ Պոլիս, ուխտս արդէն կատարուած համարելով, բայց Հայրիկը չթողեց: Գնա, ասաց, Երուսաղէմ. այնտեղ շատ բան կայ հետաքրքրական եւ ուսումնասիրելու, եւ սկսեց պատմել, թէ ինչ ու ինչ կայ տեսնելու եւ ինչ վճարներ՝ տեսնելու համար:

- Վճարից չփախչես,- ասաց,- տո՛ւր, եթէ փարադ պակասի, Հայրիկդ այստեղ է, այդ մասին հոգ կը տանէ: Գնա՛, ես էլ կը գամ երեք օրից յետոյ, եւ ինքս կ'առաջնորդեմ քեզ:

Հայրիկը, ինչպէս խոստացել էր, շուտով եկաւ եւ նրա հետեւից ուխտաւորների մի խումբն բազմութիւն: Ուխտաւորների թիւը այս տարի նախընթաց տարիներից աւելի է: Շատերը Հայրիկի անունը լսելով՝ գալիս են եւ ոտքերն ու փէշերը համբուրում: Խեղճ մարդը հալ ու մաշ է լինում եւ հազիւ է կարողանում պաշտպանուել իր պաշտողներից: Այս տեսարաններին ներկայ լինելով, ես ակամայ այն համոզմանը եկայ, որ եթէ Հայրիկը, աստուած մի արասցէ, օտարութեան մէջ մեռնի, ուխտասէր ժողովուրդը նրա գերեզմանի վրայ հող չի թողնի: Ամէն մէկը մի բուռ տանելով, շարունակ կը քանդեն, ով գիտէ, գուցէ եւ հին ժամանակի պէս մաս-մաս անեն նրա մարմինը եւ այդ մասունքները տարածեն ամէն տեղ...

Երուսաղէմում Հայրիկի մօտ մնացի երկու շաբաթ, եւ նրա հիւանդով պտտեցի ամէն կողմ, մի քանի տեղ էլ իր հետ գնացինք եւ ու իր եղբօրորդի Խորէնը, որն ինձանից մի քանի օր առաջ էր եկել Հայրիկի մօտ: Երբ որ Հայրիկը մեր առաջն էր ընկնում եւ յառաջ շարժում իր հսկայական քայլերը, ես ու Խորէնը ծիծաղելով վազում էինք նրա հետեւից երեխաների նման: Այս հայր, ինչպէս լաւ է նկատել պ. Արծրունին, թէ մանուկ ու թէ վիթխարի է: Քաջալանջ, լայնաթիկունք եւ հաստաբազուկ, իսկ հասակով մեր զօրապէտ Լազարեանին է յիշեցնում, միայն Հայրիկի կազմուածքը աւելի բարեձեւ է եւ շատ թանկագին օրինակ մի ճարտար արձանագործի համար:

Մտաւորապէս Հայրիկը ոչ միայն զարգացած է, այլեւ անընդհատ զարգանում է: Ոչ միայն ուսումնասէր է, այլեւ չափից դուրս հարցասէր. ուզում է ամենայն բան իմանալ, ամէն մի նորագոյն վարդապետութիւն, նորագոյն ուսմունք իր ուշադրութիւնը գրաւում է եւ լսում է շատ սիրով: Լսելիս՝ կարծես զարմանում է մի կողմից մարդկային հանճարի բեղմնաւորութեան վրայ, միւս կողմից կարծես համեմատում է իր ազատ մտմտութեան հետ: Հաւատում է գիտութեան ուժին եւ նրա ապագայ փառաւոր յաղթանակին: Իսկ երբ որ ինքն է պատմում իր տեսածների մասին Եւրոպայում, լսողը միայն սքանչանում է նրա դիտողութեան ուժի եւ արած սուր նկատողութիւնների վրայ: Բարոյապէս՝ Հայրիկը յիշեցնում է Քրիստոսի ձկնորս առաքեալներին: Ատելով ատում է ամենայն պատեպատ, մանուածոյ, սեթեւեթ, եւ ինչպէս ինքն է ասում ճղճիմ մեկնութիւններն ու բացատրութիւնները, եւ որքան շատ է կարգացել այդպիսի բաներ, այնքան շատ է զգուել: Քրիստոնէական կրօնը, ասում է Հայրիկը, որ եկաւ մեզ ազատելու դարաւոր գերութիւնից, այդ դարձաւ եւ նրա նշանաբանը: Այդ կրօնին բռնակալի դեր տուողները բռնակալներ են միայն...

Բաժանուելուս ընկալէն հասաւ: Տխուր ընկալէ...

- Հիմա ի՞նչ կը հրամայէք,- ասացի,- Հայրիկ. ես կ'ուզեմ երթալ:

- Հիմա թոյլ կը տամ,- ասաց. բայց ի՞նչ լուր պիտի տանես ինձնից, ի հարկէ, ինչ որ տեսար, այն կը պատմես: Բայց իմ սիրտը ես դեռ չբացի քեզ, նրա մէջ շատ խոցեր կան: Ես հայրենիքիս կարօտովը կը մարիմ եւ ծանր է ինձ մտածել, որ պիտի մեռնիմ օտար հողի վրայ, ես կ'ուզեմ Վարագ մեռնիլ: Ինձ համար շատ նեղ վանդակ է Երուսաղէմը, ես կը փափաքիմ դարձեալ մէկ անգամ սլանալ հայրենիքիս օդի մէջ: Ահա այս կը խոստովանիմ քեզ: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի քո առաջարկութեանը, այդ մասին ինչ կ'ասեմ ահա: Ինքս ես որեւէ բարձր աստիճանի հասնելու համար երբեք ոչ մի միջոց գործ դրած չեմ, բայց երբ ազգն է ինձ հրաւիրել որեւէ պաշտօնի, ոչ մէկ անգամ մերժած եմ: Ոմանք գրում են ինձ, որ ես հրաժարիմ, երբ ազգն ինձ կոչում անելու լինի, ոմանք կ'ուզեն, որ այժմէն իսկ հրատարակեմ, թէ ես ընդունելու չեմ որեւէ կոչում եւ ծառայութիւն, որ ես ծեր եմ, տկար եմ եւ այս տեսակ բաներ: Ես չգիտեմ, ինչ է սրանց նպատակը, ինչ են ուզում ինձանից, ուշադրութիւն չեմ դարձնում: Ասում են նաեւ, որ իբր թէ իմ անունս պատրուակ է միայն, որով կ'ուզեն ուրիշները շահել: Այս բանին ես հակառակ չեմ: Մէկ անուն ունիմ հրապարակ ընկած, թող քաջքշեն այդ անունը, եթէ միայն այդ անունով մի որեւէ օգուտ կը բերեն հայրենիքիս:

- Հայրիկ,- ասացի,- այդ վերջին կէտի մասին թոյլ տուէք մի կարճ բացատրութիւն տամ: Ձեր անունը պատրուակ համարողները Սեդրակեանի յիշատակին են: Սեդրակեանը սրտակից բարեկամներ շատ ունի, որոնցից մէկն էլ ես եմ եւ կարող եմ ասել աւելի ծանօթ նրա դիւրագգաց արտի քնքուշ թելերին: Նա ըստ ամենայնի ձեր սիրուն արժանի մի անձն է:

Այստեղ ես պատմեցի Հայրիկին Սեդրակեանի արած սուրբ ուխտը Հայրիկի համար, որ այստեղ հարկաւոր չեմ համարում յայտնել:

Սրանից յետոյ Հայրիկի աջը համբուրեցի եւ հեռացայ:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

ՅՈՐԵԼԵԱՆ**ԵՐԿՈՒ ՀԱՅՐ**

1896-ին կոտորածի ձմեռն էր: Մի խումբ փախստականներ Սասունի կողմերից հասան էջմիածին: Նրանց մէջն էր ծերունի Տէր Սարգիսը:

- Հայրիկի Աջը կ'ուզեմ համբուրել,- խնդրեց նա Վեհարանում, ու ներս թողին:
- Բարով, Տէր Հայր,- Աջը մեկնեց Հայրիկը:

Քահանան համբուրեց ու ետ եկաւ, կանգնեց դահլիճի մէջտեղը յոգնած, խորտակուած:

- Ո՞րտեղից կու գաս:
- Սասունի կողմերէն, ես Ա-ի Տէր Սարգիսն եմ...
- Ա-ի Տէր Սարգի՞սը...
- Այո՛, Հայրիկ:
- Է՞...
- Ես քսան հոգուց գերդաստան ունէի, Հայրիկ. տղաներս կոտորեցին, հարսներս տարան, թոռներս կորան, տունս թալնեցին, վառեցին. մնացի այսպէս...
- Է՞ հիմի...
- Ես ոչինչ չեմ ուզում, Հայրիկ, ես... այնպէս եկել եմ... եկել Հայրիկին ասեմ... էլ ոչինչ չեմ ուզում...

Ու Հայրիկի առջեւ կանգնած էր մարդը, որ ամէն ինչ կորցրել էր ու ոչինչ չէր ուզում:

- Երկուսն էլ լուռ էին:
- Քանի՞ որդի կորցրիր, Տէր Սարգիս,- գլուխը վեր քաշեց կաթողիկոսը:
- Ամէնքը միասին քսան, Հայրիկ:
- Դու քսան որդի ես կորցրել, իսկ ես քսան հազար,- պատասխանեց Հայրիկը,- այդ էլ քսան՝ եղաւ քսան հազար ու քսան... Ո՞ւմն է շատ, Տէր Սարգիս...

- Քահանան ցնցուեց ու լուռ կանգնած էր:
- Ո՞ւմ վիշտն է մեծ, Տէր Սարգիս:
- Հայրիկինը...
- Դէ ե՛կ, Տէր Սարգիս, մօտ եկ, աջդ դիր գլխիս, աղօթիր, օրհնիր, որ այս վշտին դիմանամ:

- Ասաւ ու գլուխը խոնարհեց:
- Քահանան շտապեց առաջ, աջը դրաւ իր Հայրապետի գլխին, սկսաւ աղօթք մըրմնջալ ու աչքերը լցուեցին արտասուքով...
- Նա օրհնում էր Հայոց կաթողիկոսի՜ն... նրա առջեւ խոնարհած էր Հայոց Հայրիկը...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Թիֆլիս, 6(19) Նոյեմբեր, 1907 թ.)

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏԵԼԻՉԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ****Ա.****Ս. ԳԻՐՔ ԵՒ ԲԱԲԵԼՈՆ**

Ֆրիտրիխ Տելիչ, Պերլինի Համալսարանի բազմահմուտ եւ հռչակաւոր ասորագէտներէն մին, Գերման կայսեր առջեւ երեք դասախօսութիւններ կարդաց Ս. Գրոց եւ Բաբելոնի մասին, որոնք իրենց հետաքրքրական բովանդակութեամբ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութեան առարկայ եղան: 1903-էն սկսեալ ո՛չ միայն մասնագիտական հանդէսներ, այլ նոյն իսկ օրաթերթեր ձգտեցան ծանօթացնել խնդիրը իրենց ընթերցողներուն: Անթիւ եւ անհամար գիրքեր եւ տետրակներ լոյս տեսան Ֆ. Տելիչի շօշափած հնախօսա-կրօնական հարցերը լուսաբանելու համար: Նոյն իսկ մեր օրաթերթերը ժամանակին հպանցիկ կերպով ծանօթագրեցին այս հետազօտութիւնը, առանց սակայն իսկական աղբիւրէն օգտուելու: Մեր նպատակն է հիմա, այս դասախօսութիւնը աւելի մօտէն ծանօթացնել եւ ցոյց տալ թէ ի՞նչպէս Ս. Գրոց զանազան հատւածները Բաբելա-ասորական արձանագրութեանց շնորհիւ կը լուսաբանուին եւ մեզ համար աւելի պարզ եւ դիւրամբօնելի կը դառնան:

Ինչո՞ւ համար եւրոպայի գրեթէ բոլոր ազգերը ահագին գումարներ վատնելով գիտնականներու խումբեր կը ղրկեն Եգիպտոս, Պաղեստին, Բաբելոն, Նինուէ: Ինչո՞ւ այսօր, մասնաւորապէս Ասորեստանցիներուն եւ Բաբելացիներուն նուիրուած, շարք մը մասնագիտական պարբերական հանդէսներ լոյս կը տեսնեն եւ հետաքրքրութիւնը վառ կը պահեն կատարուած եւ կատարուելիք պեղումներու արդիւնքներուն համար: Այս հարցերուն ընդհանուր հետաքրքրութեան առարկայ ըլլալուն էական պատճառը պեղումներու Ս. Գրքին հետ յարաբերութիւն ունենալն է:

Որո՞ւ յայտնի չեն մանկութենէ ի վեր Բաբելոնի եւ Նինուէի անունները: Ո՞վ չէ լսած Նաբուգոդոնոսորի, Սենեքերիմի, արեւելքէն եկող երեք մոգերուն, Փարաւոններու եւ այլոց անունները: Ամէն քրիստոնեայ գիտէ զայս եւ վառ հետաքրքրութիւն ունի զանոնք մօտէն ճանաչելու: Այսօր Գերմանիոյ, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ, Ս. Գրքը ամէն ուղղութեամբ գիտական լուրջ հետազօտութեան կ'ենթարկուի: Բայց այդ հսկայական աշխատութեան արդիւնքներէն շատ չնչին բաներ կը հասնին մեզի. արձագանքներ միայն, այն ալ անճոռնի այլակերպութեամբ: Քարացած սխալ ըմբռնումներ Ս. Գրոց մասին, կ'ողողեն հրապարակը նախապաշարելով ընթերցողը: Ս. Գրքի տառացի անսխալականութեան գաղափարը, որ այսօր Եւրոպայի մէջ յետին պահպանողականներն անգամ աւելորդ եւ վնասակար կը համարին պաշտպանել, յանուն կրօնի եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան հրապարակ կը նետուի եւ գերիշխան կը հանգիստանայ առ երեւոյթս: Պաշտպաններն ալ մէկ րոպէ չեն մտածեր, թէ մենք ո՞ր բնագրին, կամ ո՞ր թարգմանութեան անսխալականութեան մասին կը խօսինք, քանի որ թէ՛ Եբրայականն ու Եօթանասնիցը եւ թէ՛ Վուկաթան (լատինն) եւ Փեշիթօն (ասորին) իրարմէ եւ մա՛նաւանդ մերինէն բաւական բազմաթիւ, ո՛չ թէ տառացի այլ եւ բառերու, ամբողջ պարբերութիւններու, գլուխներու եւ գիրքերու տարբերութիւններ ունին: Նոյն իսկ մեր հայերէն ձեռագրերուն մէջ չենք կրնար գտնել երկու գրչագիր, որ իրարու հետ կատարելապէս տառացի նմանութիւն ունենան: Այլ տեսակէտներէն ալ շատ մեծ վտանգներ ունին քարացեալ սկզբունքները եկեղեցւոյ

մը համար: Եթէ եկեղեցի մը չուզէր իր բովանդակ ազդեցութիւնը կորսնցնել, բանիմաց դասակարգին առաջ վարկագուրկ չըլլալ, անիկա պէտք է բանականութեան արդի դարուն մէջ միջոցներ խորհի ազդելու իր հօտին ամենափոքր, բայց ամենէն զօրեղ գրագէտ դասին վրայ: Համայնքի մը մէջ տիրող մաքուր եւ բարձր կրօնա-բարոյական գաղափարները, որոնք եկեղեցւոյ եւ դպրոցին միջոցով կ'ուսուցուին, շա՛տ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունին անոր յառաջագիմութեան համար քան շարք մը բնագիտական գիտեր: Այս պատճառով ալ Ս. Գրոց շուրջ դարձող շարք մը խնդիրներ մենք պէտք չէ անտեսենք, եթէ անոնք մեր ականջին եւ նահապետական կամ զուտ քրիստոնէական ըմբռնումներուն ընդդէմ ալ ըլլան. մենք պէտք է ճանչնանք այս տեսակէտները եւ գիտակից պաշտպան հանդիսանանք մեր կրօնական գաղափարներուն: Փախուստը, տգիտութիւնը ետ կը տանին մեզ: Քրիստոնէական կրօնը վախճալու պատճառ չունի բնաւ, եւ ինչպէս հին ատեններ աղանդաւորներու դէմ հին միջոցներով, այժմ ալ արդի բնագիտութեան, փիլիսոփայութեան, պատմութեան հայեացքներուն դէմ ալ նորագոյն գիտական քննադատութեան ընծայած արդի միջոցներով պէտք է մաքառի, որքան որ անոնք իրեն դէմ ուղղուած ըլլան: Հարկաւ այս վիճաբանութեան մէջ շարք մը նախապաշարումներ կ'իյնան, բայց անոնք քրիստոնէութեան էութեան չեն վերաբերիր: Բայց քրիստոնէական հիմնական ճշմարտութիւններն ալ աւելի կը փայլին եւ Ս. Գիրքը այլ եւս առասպելներու եւ աւանդութեանց ժողովածու չնկատուիր: Այս տեսակէտէն ամենամեծ կարեւորութիւն ունի տեսնել, թէ Ս. Գիրքով նուիրագործուած պատմուածքները ո՞րպիսի յարաբերութեան մէջ կը գտնուին վերջին տասնեակ տարիներու պեղումներուն հետ, եւ կամ խնդիրը աւելի որոշ կերպով ձեւակերպելով, ասորա-բաբելական սեպագիր արձանագրութիւնները աւելի կը հաստատեն թէ կը հերքեն Ս. Գրոց աւանդածները: Ժամանակագրական խնդիրը մէկդի ձգելով պէտք է խոստովանինք թէ արեւելքին վերաբերեալ բոլոր պատմական հնախօսական ուսումնասիրութիւնները ընդհանուր առմամբ աւելի կը հաստատեն քան թէ կը հերքեն Ս. Գրոց տեղեկութիւնները, եւ մեծ մասամբ աւելի կը պարզեն Ս. Գրոց մէջ աւանդուած մթին ակնարկներն ու յիշատակութիւնները:

Հին ատեններ այնպէս կը նկատուէր թէ Իսրայէլացիք աշխարհի ամենէն նախնական ժողովուրդն էին: Զէ՞ որ Ադամ եւ Եւա, Նոյ եւ Դովտ Իսրայէլեան աւանդութենէ միայն ծանօթ էին: Հին Կտակարանը մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէր աշխարհի ստեղծագործութեան, ջրհեղեղի մասին: Ան կը յիշէր Դաւիթն ու Սողոմոնը, որ Քրիստոսէ մօտաւորապէս 1000 տարի առաջ ապրած էին, կը յիշէր Մովսէսը՝ որ 1400, Աբրահամը՝ որ 2200 տարի փրկչական թուականէն առաջ կենցաղավարած էին: Մանրամասնութիւններ կը հաղորդէր անոնց մասին: Մինչեւ անցեալ դարուն վերջերը՝ Ս. Գիրքը ծանօթ հին արեւելքի պատմութեան համար միակ աղբիւրն էր: Հոս կը խօսուէր այնպիսի ժամանակներու մասին, որ Յունա-Հռոմէական դասական շրջանէն տասնեակ դարերով առաջ կ'իյնային. հոս կը յիշուէին այնպիսի ժողովուրդներ, որոնց անունն անգամ չէին գիտեր Յոյն եւ Լատին մատենագիրներ: Ս. Գիրքը 550 տարի Քրիստոսէ առաջ սկսելով աւելի հնագոյն ժամանակներու մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան միակ աղբիւրն էր: Սեւ Ծովէն մինչեւ Հնդկաց Ովկէանոս, Կասպից Ծովէն մինչեւ Միջերկրական բնակող մարդկութեան հնագոյն ծանօթութիւնը անոր կը պարտինք:

ԺԹ-րդ դարուն եգիպտոսի հսկայական բուրգերը բացուեցան, անոնց անբարբառ գիրերը վերակենդանացան եւ սկսան թոթովել ու պատմել Քրիստոսէ մինչեւ 5000 տարի առաջ եղած դէպքերն ու յիշատակները: Անոնց վկաներն եղան շուտով Ասորեստանցիք եւ Բաբելացիք, որոնց սեպագրերու լեզուն ալ բացուեցաւ եւ այսպէսով լսելի եղաւ ամենահին քաղաքակիրթ ժողովուրդներու ձայնը՝ Ս. Գրոց պատմած շարք

մը խնդիրներու մասին: Թէ՛ Եգիպտական եւ Թէ՛ Ասորա-Բաբելական գրութիւնները Եբրայականէն 3000-4000 տարի հին են:

Բ.

Ամերիկացիք բացին Նիբբուր կամ Նուֆֆար քաղաքը, որ Բաբելոնէն հարաւարեւելք կ'իյնայ եւ հոն գտան Մուրաշու եւ Որդիք վաճառականական մեծ տան գործառնութեանց վերաբերեալ գրութիւններ, գրուած Քրիստոսէ 450 տարի առաջ: Հոն կը յիշուին Բաբելոն մնացած շատ մը հրեայ գերիներու անունները, գոր օր. Նաթանայէլ, Հակկայ, Բենիամին: Հոս կը յիշուի նաեւ Քապար (Մեծ) ջրանցքը, որ արդէն Եգեկիէլի մարգարէութեան Ա. 3-էն յայտնի է եւ որ մինչեւ օրս ալ նոյն անունը կը կրէ:

Բաբելոնի մէջ շինուած աղիւսները կը կրեն սովորաբար այն քաղաքին անունը, որուն կը պատկանին անոնք: Այս ձեւով յաջողեցաւ Սըր Հէնրի Ռոլինսըն 1849-ին գտնել Քաղդէացիներու ՈՒՐ քաղաքը, Ծննդոց գիրքին մէջ Աբրահամի երկիցս վկայեալ հայրենիքը. «Եւ Թարա իր որդին Աբրահամը, եւ իր թոռը, Առանին որդի՝ Ղովտը... առաւ եւ անոնց հետ Քաղդէացւոց ՈՒՐ քաղաքէն ելաւ դէպի Քանանու երկիրն երթալու» (Ծնն. ԺԱ, 31). «Ես եմ Տէրը, որ քեզ Քաղդէացւոց ՈՒՐ քաղաքէն հանեցի, եւ այլն» (ԺԵ, 7. Ծննդ.): ՈՒՐ քաղաքը կը գտնուի Եփրատի ստորին հոսանքի աջ կողմը, այժմ էլ-Մուգայեար կոչուած աւերակներուն տեղը:

Բեւեռագիր արձանագրութիւնները շատ բացորոշ աշխարհագրական տեղեկութիւններ կը բովանդակեն: Առաջ, օրինակի համար, Կարկէմիշ քաղաքը, որուն քով Նեքօ Փարաւոնին դէմ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Նաբուգոդոնոսոր, Քրիստոսէ առաջ 605-ին: Երեմիա Մարգարէ Տիրոջ իրեն ըրած յայտնութիւններուն մէջ կը խօսի նաեւ. «Եգիպտացւոց թագաւորին Փարաւոն Նիքաւովի Քարքամիսի մէջ Եփրատ գետին քովը եղող զօրքին վրայ, որն որ Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թգր.ը զարկաւ», (Երեմ. ԽԶ. 2. հմմտ. Բ. Մնաց. ԼԵ. 20 եւ Դ. Թագ. ԻԳ. 29): Անգլիացի ասորագէտ՝ (բեւեռագէտ) Ճորճ Սմիթ, 1876-ի Մարտ ամսուն Հալէպէն ելնելով ուղղակի դէպի Եփրատի ափը՝ Պիրիճիկ դիմեց, ուր հին բեւեռագիր արձանագրութեանց համաձայն քետացւոց կամ հիթիթներու մայրաքաղաքը Կարկէմիշ պիտի գտնուէր: Անիկա Ճերապիս կոչուած աւերակավայրը նմանցուց այդ նախաքրիստոսեան հին քաղաքին¹:

Ինչպէս Ս. Գրոց մէջ յիշուած շարք մը տեղեր, նոյնպէս շարք մը անձեր բեւեռագիր արձանագրութեանց լոյսով կը լուսաբանուին: Եսայի Մարգարէ կը յիշէ ասորի իշխող մը Սարգոն անունով, որ Եգիպտացիներն ու Եթովպացիները պիտի գերէր եւ Ասսուտ = Ազովտոս քաղաքի դէմ ալ զօրավար մը ղրկելով արդէն գայն գրաւած էր: Ֆրանսացի հիւպատոս էմիլ Պոթա 1849-ին սկսաւ պեղել գերման գիտնականի մը խորհուրդին հետեւելով Մուսուլի մօտերը գտնուող Խորսապատ կոչուած աւերակներուն կոյտը:

Առաջին շէնքը, որ հողին տակէն ելաւ, Սարգոնի ապարանքն էր: Ո՛չ միայն իր հոյակապ ապարանքը ամբողջովին գետնի տակէն հանուեցաւ, այլ եւ գտնուեցան իր բազմաթիւ արձանագրութիւնները եւ իր իսկ պատկերը, որ կը ներկայացնէ բարձրահասակ անձ մը երկար վերարկուով եւ վերնագգեստով զարդարուած, գլխուն վրայ գլխադիր ծածկոց մը, որուն մէջտեղ ծոպի տեղը կարճ՝ բայց սուր բոլորաձեւ կերպով կը վերջանայ: Սարգոն կանգնած է իր զօրավարին դէմ, որ գրեթէ նման զգեստ կը կրէ, բայց ո՛չ նման գլխադիր: Երկուքին մազերն ալ յարդարուած են առանձին խնամքով, երկուքին ալ ձախ ձեռքը իրենց սուրբերուն վրայ կը հանգչի, մինչ Սարգոն աջ թեւով

¹ Տե՛ս Հմմտ. Տ. Բաբլէն Վրդ.-ի Մովսէի Կաթողիկոսարանը. եր. 52, 95-96, 100:

գայիսոն մը կը բռնէ, իր զօրավարը կիսարձակ բացած է զայն: Երկուքն ալ ապարան-
ջաներ ունին:

Դ. Թագաւորութեանց ԺԸ. 14-ին մէջ կ'ըսուի. «Եւ Յուդայի Եզեկիա Թագաւորը Լա-
քիս մարդ ղրկեց Ասորեստանի Թագաւորին ըսելով. մեղա՛յ, վրայէս ե՛տ դարձիր, ինչ
որ իմ վրաս դնես կը հատուցանեմ եւայլն»: Հոս, ինչպէս յաջորդ գլուխին մէջ, Սենեքե-
րիմի, Ասորեստանի Թագաւորին մասին է խօսքը, որուն անունը Ս. Գիրքէն ամէն
քրիստոնէին ծանօթ է, որուն Եզեկիա «Տիրոջ տաճարին դուռներուն եւ դրանդիքնե-
րուն վրայի ոսկին» անգամ ընծայ ղրկեց դէպ ի Լաքիս (Դ. Թագ. ԺԸ. 14-18):

Արդ Սենեքերիմի (= Սին-ախա-րի-պու) Նինուէի մէջ գտնուած ապարանքին քան-
դակադրոշմ պատկերներէն մէկը կը ներկայացնէ զայն, որ հարաւային Պաղեստենի
Լաքիշ քաղաքին մէջ աթոռի մը վրայ բազմած կ'ընդունի Երուսաղէմացի Եզեկիայի
ընծաներն ու հարկը: Պատկերին շուրջ գրուած արձանագրութիւնն ալ կ'ըսէ. «Սենեքե-
րիմ Ասորեստանի արքան... քննեց Լաքիշէն (= Լաքիս) եկած ընծաները»: Յայտնի
է նոյնպէս, թէ Սենեքերիմի Բաբելոն նստող թշնամին՝ Մարովդաք Բաղադան, Եզեկիա-
յին նամակներ եւ ընծաներ ղրկած է. արդ՝ այժմ Պերլին գտնուող քանդակապատկեր
մը կը ցուցնէ, զՄերոտաք-Պալատան՝ Բաբելոնի իշխանը, որուն մեծ երկիրներ կը շնորհ-
ւին:

Ո՞վ պէտք է գնահատէր Ծննդոց գիրքի ԺԴ-րդ գլխուն մէջ այնքան յաճախ յիշուող
Ամրափաղ Թագաւորը, նոյնն է Ամրաֆելի կամ ըստ ասորականին՝ Համուրապի մեծ
օրէնսդիրին հետ:

Այսպէս յարութիւն կ'առնեն մօտաւորապէս մենէ 3000 տարի առաջ ապրող անձե-
րը, մինչեւ անգամ իրենց կնիքները պահուած են: Ահա ձեզ Դարեհ Վշտասպեանի կը-
նիքին նկարագրութիւնը: Ամբողջ կնիքը քառակուսի ձեւ ունի, ձախ կողմը կը գրտ-
նուի բեւեռագիր եռատող արձանագրութիւն մը, որուն երկու կողմերը Արմաւենիի
ծառեր տնկուած են, Դարեհ ոտքի վրայ կանգնած նետեր կ'արձակէ իր դէմ, ետեւի
երկու ոտքերուն վրայ կայնած առիւծին: Վերէն՝ պատկերին մէջտեղը գրուած է Ահու-
րամազդայի պատկերը (Արամազդ): Այս արձանագրութիւնը երեքլեզուեան է եւ կնիքը
կը գտնուի այժմ Բրիտանական Թանգարանի հազուագիւտ գանձերուն մէջ: Ուրիշ կնիք
մը ունինք շատ աւելի հին, այսինքն Քրիստոսէ առաջ մօտաւորապէս 4-րդ հազարամ-
եակին շինուած: Այս կնիքի տէր՝ իշխանն ալ կը պատմէ, թէ ինք իր հայրը ճանչցած չէ,
որովհետեւ ան իր ծնունդէն առաջ մեռած էր եւ որովհետեւ իր հօրեղբայրը իր այրի
մօր հոգ չտարաւ, այս պատճառով մեծ նեղութեան մէջ ծնած է ան. «Եփրատի մօտ
Ազուբերան երկրին մէջ Թաքուն ծնաւ զիս (մայրս), կ'ըսէ արձանագրութիւնը, դրաւ
զիս եղեգնեայ կողովի մը մէջ եւ ծեփեց անոր բերանը, գետին մէջ ձգեց զիս, որ իր
ալիքներուն վրայ առնելով տարաւ զիս մինչեւ Աքքի ջրակիրին: Բերկրութեամբ սրտի
խնամեց զիս անիկա եւ կրթեց իբր իր զաւակը եւ զիս պարտիզպան ըրաւ իրեն: Ահա
Իսդար (հայերէն՝ Աստղիկ), երկինքի Տիրոջ աղջիկը, սիրեց զիս եւ մարդերու իշխան
ըրաւ զիս»: Ահա այսպէս կը խօսի Սարգոն Ա.-ը կամ իր անուան ասորական ձեւով
Սարկանի-շար-ալի: Կարգացէք Մովսիսի պատմութիւնը անգամ մըն ալ եւ դուք շարք
մը նմանութիւններ կը գտնէք այս առասպելախառն պատմութեան հետ:

Ո՛չ միայն Հին Կտակարանի անձեր ու վայրեր այլ եւ հոն յիշուած ամբողջ ժողո-
վուրդներ կը վերակենդանանան բեւեռագիր արձանագրութեանց շնորհիւ: Մանաւանդ
ասորեստանցիք, որոնք Քրիստոսէ մօտ 500 տարի առաջ իրենց քաղաքակրթութեամբ ու
կեանքով պատմութենէն անյայտացած են, այժմ Նինուէի աւերակներու պեղումներով
իրենց մանրամասն պատմութիւնը կը շնորհեն մեզ եւ մարգարէից գիրքերը այլ եւս մոլթ
եւ անհասկնալի չեն, այլ պարզ եւ պատճառաբանեալ: Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ

Եսայի մարգարէ Ասորեստանցւոց գունդերուն արշաւանքը. «Անոնք արտորալով արագութեամբ պիտի գան: Անոնց մէջ մէկը յոգնած պիտի չըլլայ եւ մէկը պիտի չը սահի, ո՛չ մէկը պիտի մրափէ կամ քնանայ, ո՛չ մէկուն մէջքէն գօտին պիտի քակուի եւ ո՛չ ալ կօշիկին կապը պիտի կտրուի: Անոնց նետերը սուր են ու բոլոր աղեղները լարուած, անոնց ձիերուն սմբակները գայլախազի կը նմանին եւ կառքերուն անիւները մրրիկի պէս են: Անոնց մոնշիւնը առիւծի պէս է, կորիւններու պէս կը մոնչեն, կը գոչեն ու կողոպուտը կը յափշտակեն եւ զանիկա կը փախցնեն եւ ազատող մը չկայ» (Եսայի. Ե. 26-29): Ահա այս ասորիներուն ո՛չ միայն արշաւանքներու նկարագրութիւնն ունինք մեր առջեւ, այլ եւ անոնց հետիոտն, ձիաւոր եւ կառամարտիկ զօրքերու քանդակապատկերն, ինչպէս եւ անոնց պարիսպներ խորտակող բաբաններուն նկարներն, անոնց աղեղնաւորներու, տիգաւորներու սրամարտիկներու կռիւներն եւայլն: Սաղմանասար Բ.-ի Սարկոնի եւ Սենեքերիմի ապարանքներէն ելած քանդակները լիովի տեղեկութիւն կու տան մեզի աշխարհի այս առաջին զինուորական պետութեան սպառազինութեան եւ ռազմագիտութեան զարգացման վրայ: Այս քանդակներուն մէջ կարելի է տեսնել, ի միջի այլոց, սպայի մը նկարը Սարկոնի բանակէն, որուն գլուխի եւ մօրուքի մագերուն յարդարանքը նոյն իսկ մեր շիք պարոններու եւ վերջին մօտայով հագնուող օրիորդներու նախանձը կը շարժեն: Հոն կը տեսնուին արքայական կառք տանող մանկլաւիկներ եւ Սարդանաբալի որսորդութեան եւ քաջութեան բնորոշ տեսարաններ: Սարդանաբալ ամենէն աւելի կը սիրէր առիւծներու որսը, զորս վանդակներուն մէջ կամ առանձին անտառներու մէջ կը պահէին (Հմմտ. Եզեկիէլ. ԺԹ. 1շ. մանաւանդ 9):

Բերա - Կ. Պոլիս

ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ

(Շար. 1)



ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

COVID-19 ԿԱՄ ՔՈՐՈՆԱ ԺԱՀՐԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Քորոնա ժահրին ստեղծած իրավիճակին պատճառով Մարտ 12-էն սկսեալ մասամբ զանց առնուեցան Մայրավանքին մէջ կատարուող Մեծ Պահոց հսկումները, ամենօրեայ ժամերգութիւններն ու Պատարագները:

ԴԱՏԱԽՈՐԱՅ ԿԻՐԱԿԻ.- Մարտ 29-ը, Մեծ Պահոց Հինգերորդ Կիրակին էր, Դատաւորաց Կիրակին, որ իր անունը ստացած է Քրիստոսի պատմած «Անիրաւ Դատաւորի» առակէն (Լուկաս 18:1-8): Մեծ Պահոց ծոմապահութեանն առընթեր, այս Կիրակին յատկապէս կը շեշտուի աղօթքի շրջան ըլլալու պարագան, քանի որ տեւապէս, առանց ձանձրոյթի աղօթել եւ աղօթքի մէջ գոհութեամբ արթուն մնալ թելադրուած է մեզի (Կողոսսացիս 4:2): Կը շեշտուի մեր Երկնաւոր Հօր բարի կամեցողութիւնը, որ միշտ բարի պարգեւներ կը բաշխէ հաւատքով իրեն դիմող հոգեւոր զաւակներուն (Մատթէոս 7:11): Հետեւաբար, ըստ աւանդութեան, տօնի նախօրէին Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք կը գործէ Ս. Յարութեան տաճար: Սակայն Քորոնա ժահրի պատճառով, քանի որ Իսրայէլեան կառավարութեան կողմէ փակուած էր Ս. Յարութեան տաճարի դուռը՝ Դատաւորի Կիրակին նուիրուած «Հրաշափառ»-ը տեղի չունեցաւ, փոխարէն Ս. Յարութեան տաճարի զաւիթին մէջ գտնուող Հայոց Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի մատրան առջեւ փոքրաթիւ միաբան հայրերու մասնակցութեամբ կատարուեցաւ Երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:

Յաջորդ օրը՝ Դատաւորաց Կիրակին, փոքրաթիւ միաբան հայրերու եւ սարկաւագներու մասնակցութեամբ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցուեցաւ դոնփակ Ս. Պատարագ: Միաբանութիւնս աղօթեց հայ ժողովուրդի, Սաղիմահայութեան եւ Միաբանութեան քաջառողջութեան համար, ինչպէս նաեւ այս օրերու արհաւիրքէն՝ Քորոնա ժահրէն եւ անոր վտանգներէն ազատելու համար: Պատարագեց եւ քարոզեց՝ Հոգեշնորհ Տ. Պարետ Ծ. Վարդապետ Երէցեան: Պատարագէն ետք կատարուեցաւ եռադարձ թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ:

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ.- Ինչպէս գիտենք, Քրիստոսի Ս. Յարութեան տօնը կանխող շաբաթը կը յատկանշուի Յիսուսի կեանքի՝ ընդհանրապէս տնօրինական եւ մարգարէութիւններու մէջ կանխատեսուած դէպքերով: Սրբազան դէպքերը կը սկսին աւելի վաղ՝ Կիրակի օրով, որ Յիսուսի Երուսաղէմ յաղթական մուտքի տօնն է: Այս տօնը կրօնական գրականութեան մէջ երբեմն կը յիշատակուի «Արմաւենեաց Կիրակի» անունով՝ թելադրուած աւետարաններու մէջ արմաւենիներու ճիւղերով Յիսուսը դիմաւորելու ակնարկութիւններէն, մեր մէջ այս տօնը Ծաղկազարդ կը կոչուի: Համաձայն հնաւանդ սովորութեան, Ծաղկազարդի տօնը մեծ հանդիսաւորութեամբ կը տօնախմբուի Ս. Յարութեան տաճարին մէջ: Սուրբ Պատարագը Հայոց Երկրորդ Գողգոթայի մէջ մատուցուելէ ետք Միաբանութիւնը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ կը կատարէ եռադարձ թափօր, որու երրորդ դարձին կը կատարուի նաեւ «Անդաստան»-ի արարողութիւն, ապա Պատանատեղւոյն շուրջ դառնալէ ետք, Ս. Գերեզմանին առջեւ կ'ընթերցուի վերջին աւետարանը: Արարողութենէ ետք Միաբանութիւնը ոստիկանատան առջեւէն թափօրով եւ երգեցողութեամբ, արմաւենիի ճիւղեր ձեռքերնին կը բարձ-

րանան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազան Հօր «Պահպանիչ»-ով կը վերջանան օրուան արարողութիւնները:

Նկատի առնելով վերոնշեալ արարողակարգը, Ս. Յարութեան տաճարի դուռը բանալու նպատակով իրաւատէր երեք համայնքներու հոգեւոր պետերը նամակ մը ղրկած են Իսրայէլի նախագահ Ռուվէն Ռիվլինի եւ վարչապետ՝ Նաթանիահուի: Քանի մը օր վերջ վսեմաշուք նախագահը կը թելադրէր արարողութիւնները կատարել դռնփակ, տասէն ոչ աւելի մարդոց մասնակցութեամբ: Ուստի՝ Ծաղկազարդի տօնակատարութիւնները նոյն հանգիստաւորութեամբ չկատարուեցան ինչ որ նախորդ տարիներուն էր:

Ծաղկազարդի Ս. Պատարագը փոխան Ս. Յարութեան տաճարին մէջ մատուցուելու, մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ՝ դռնփակ եւ փոքրաթիւ միաբան հայրերու մասնակցութեամբ: Ասկէ առաջ, ո՞վ տեսած էր Ծաղկազարդ մը առանց արմաւենիի ճիւղերու, այն ալ Մայրավանքին մէջ:

ԴՌՆԲԱՅԷՔ. Նոյն օրը երեկոյեան, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Դռնբացէքի արարողութիւն: Հոգեգմայլ շարականներով, Սուրբ Գրային՝ միտք ու հոգի ստափեցնող հատուածներով զարդարուն այս արարողութիւնը կարծէք խորհրդաւոր նախամուտը ըլլայ, որ կ'ուղեկցէ դէպի Քրիստոսի չարչարանաց Աւագ Շաբաթը: Կը կոչուի Դռնբացէք, քանի որ դրան հետ կապուած է արարողութիւնը: Այն, որպէս կանոն կը կատարուի եկեղեցւոյ դրան առջեւ: Դուռը կամ վարագոյրը երկինքի Արքայութեան դրան խորհուրդն ունի, որմէ դուրս ժողովուրդը իր հոգեւորականներու շրթներով ներս՝ դէպի Արքայութիւն մտնելու արտօնութիւն կը խնդրէ: Արարողութեան ընթացքին վարագոյրի հակառակ կողմէն Պատրիարք Սրբազան Հայրը, կարծէք Աստուծային ձայնը խորհրդանշելով, հարց ու պատասխանի մէջ կը մտնէ «արտաքին աշխարհին մէջ» մնացած՝ վարագոյրի առջեւ ծունի եկած երեք հոգեւորականներու հետ, որ «Բա՛ց մեզ, Տէր» շարականով կը խնդրեն բանալ Արքայութեան դուռը:

Դռնբացէքի արարողութիւնը Երուսաղէմի մէջ ձեւաւորած է գեղեցիկ աւանդութիւն մը: Մեծ Պահոց Միջինքէն յետոյ, որ կը խորհրդանշէ Մեծ Պահոց կիսուիլը, Աւագ Խորանէն եւ քանի մը գլխաւոր խորաններէն զատ կը վարագուրուին նաեւ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի կողմնակի խորաններն ու պատկերները: Սաղիմահայ եւ ուխտաւոր ժողովուրդը նախապէս կ'արձանագրուին Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ Սրբազան Հօր քով, եւ կը յայտնեն իրենց փափաքը, թէ որ պատկերին վարագոյրը կ'ուզեն բանալ Դռնբացէքի արարողութեան ընթացքին: Արձանագրուելէ ետք իրենց սրտի նուիրատուութիւնը կ'ընեն Սուրբ Աթոռին: Դռնբացէքի արարողութեան ընթացքին Լուսարարապետ Սրբազան Հօր որոշմամբ, միաբան հայրերէն մին կ'ընթերցէ բոլոր արձանագրուածներուն անունները, եւ այն պատկերին կամ խորանին անունը, որուն վարագոյրը պիտի բանան անոնք:

Այս գեղեցիկ արարողութիւնը եւս այս տարի չկատարուեցաւ: Պատկերներու եւ խորաններու վարագոյրները բացին արարողութեան ներկայ միաբան հայրերը:

ԱԻԱԳ ՀԻՆԳՉԱՔԹԻ. Աւագ Հինգշաբթի օրն ընդհանրապէս Սուրբ Աթոռի մէջ ամենէն ծանրաբեռնուած օրերէն մէկն է: Այդ օրը, գրեթէ առաւօտէն մինչեւ կէս գիշեր արարողութիւններ կը կատարուին Մայրավանքի մէջ, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ, Ս. Փրկչի մատրան առջեւ, իսկ երեկոյեան՝ Կարգ Խաւարման:

Այս տարի, Պատրիարք Սրբազան Հօր հրահանգով Աւագ Հինգշաբթի օրուան բոլոր արարողութիւնները, բացի Խաւարման կարգէն զանց առնուեցան: «Խաւարման գիշեր» կամ «Լալու գիշեր» կը կոչուի, քանի որ այդ օրը մարդկութիւնը, Յուդայի եւ հրեայ կրօնաւորներու կողմէ խաւարի իշխանէն՝ սատանայէն դրդուած, մահուան

առաջնորդեց իր Արարիչը, Աշխարհի Լոյսը՝ նախընտրելով ապրիլ խաւարի ու մեղքի մէջ, քան թէ լոյսի ու արդարութեան: Այդ գիշեր կը կարդացուին եօթ աւետարաններ, որոնք կը բովանդակեն Յիսուսի՝ Գեթսեմանի պարտէզին մէջ աղօթելը, մատնութիւնը, ձերբակալութիւնն ու քահանայապետին առջեւ տարուիլը, ծեծուիլը, անարգուիլը եւ Պետրոսի երեք անգամ ուրանալն ու զղջումը: «Փառք ի բարձունս»-ի ընթացքին կը մարուին եկեղեցւոյ բոլոր լոյսերը, կանթեղներն ու մոմերը, որ կը խորհրդանշէ Առաքեալներու իրենց Տէրը լքելն ու փախչիլը, իսկ Աւագ Խորանի մէջտեղ կախուած վառ կանթեղը կը խորհրդանշէ Քրիստոսը, որ առանձին եւ անօգնական մնացած էր: Ժամերգութեան վերջաւորութեան կ'երգուի «Խաչի քո Քրիստոս» շարականը, որու ընթացքին Պատրիարք Սրբազան Հայրը թափօր կը դառնայ եւ կը խնկարկէ եկեղեցին:

ԱՒԱԳ ՈՒՐԲԱԹ.- Աւագ Ուրբաթ, 17 Ապրիլին, Ս. Յարութեան տաճարի հայոց վերնամաստրան մէջ, տաճարի ծառայող միաբաններու մասնակցութեամբ կատարւեցաւ «Կարգ Ապաշխարութեան»-ը: Իսկ Սրբոց Յակոբեանց Մայր տաճարին մէջ, կէսօրէ ետք ժամը 3-ին, կատարուեցաւ «Կարգ Թաղման»: Աւագ Խորանին առջեւ խորհրդանշական ձեւով պատրաստուած Յիսուսի դագաղին կամ գերեզմանին առջեւ ծնկաչոք եւ արտասուալից երգուեցաւ «Սուրբ Աստուած... որ թաղեցար վասն մեր», ապա «Խաչի քո Քրիստոս» շարականի երգեցողութեան ընթացքին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը թափօր դարձաւ եւ խնկարկեց եկեղեցին:

ԱՒԱԳ ՇԱՐԱԹ.- Ճրագալոյցը Աւագ Շաբթուայ վերջին օրն է: Այդ օրը առաւօտեան, համաձայն Status Quo-ի, Ս. Յարութեան տաճարի դրան պատասխանատու՝ արաբ ընտանիքներու ներկայացուցիչները տաճարի բանալին կը բերեն Հայոց Վանք եւ կը յանձնեն Սուրբ Աթոռոյս Թարգմանին: Վերջինս ուխտաւոր եւ հաւատացեալ ժողովուրդի հետ միասին, թափօրով, Ս. Յարութեան տաճարին բանալին ի ձեռին բարձր պահած կը մեկնի Ս. Յարութեան տաճար եւ ի տես ժողովրդեան կը բանայ տաճարի դուռը:

Այս տարի Քորոնա ժահրին պատճառով չկային ուխտաւորներ, չկար հաւատացեալ ժողովուրդ: Թարգման Հայր Սուրբը մինակ, ուստիկաններու եւ Նուսէյպէ ընտանիքի ներկայացուցիչներուն հետ գացին Ս. Յարութեան տաճար: Թերեւս պատմութեան մէջ չէր եղած այսպիսի Աւագ Շաբաթ՝ Լոյսի օր: Տաճարի գաւիթը երբեք այսպէս պարապ չէր եղած: Թարգմանը տաճարի դուռը միշտ ծովածաւալ բազմութեան ներկայութեամբ բացած էր, սակայն աւաղ, այս տարի տաճարի դուռը, որն ապահովութեան համար կառավարութիւնը լուացած էր, բացուեցաւ արաբ պատասխանատուներու եւ քանի մը լուսանկարիչներու ներկայութեամբ: Աշխարհասփիւռ հաւատացեալ ժողովուրդը լուսահանութեան արարողութեան կը հետեւէր տունէն՝ հեռատեսիլով:

Այդ օրը Քրիստոսի Գերեզմանին շուրջը երբեք այդպէս պարապ չէր տեսնուած, սովորաբար այդպէս կ'ըլլար միայն երեկոյեան դուռը փակուելէն ետք, երբ տաճարէն ներս կը մնային միայն երեք իրաւատէր համայնքներու ծիսակատարներն ու ծառայող միաբանները, որոնք այժմ բժշկական բերանակապներով կը շրջէին: Յարութեան Լոյսն այդ օրը պիտի վառուէր խաղաղ մթնոլորտի մը մէջ՝ առանց արաբ քրիստոնեաներու ծափահարութիւններուն եւ գոռում-գոչիւններուն:

Հայոց երկրորդ մուտքը տեղի ունեցաւ ժամը 11-ին՝ 4 վարդապետներով: Ապա ժամը 1:30-ին Յունաց պատրիարքը սկսաւ Քրիստոսի Գերեզմանին շուրջ իր եռադարձ թափօրը դառնալ: Երրորդ դարձին անոր միացաւ նաեւ հայոց լուսահանը՝ նորընծայ Տ. Արքակ Աբղ. Սարուխանեան: Ժամը 2-ին տեղի ունեցաւ Լուսաւորեայի արարողութիւնը, որմէ անմիջապէս ետք, Լուսահան հայր սուրբի հանդիսապետութեամբ կատարուեցաւ հայոց եռադարձ թափօրը՝ Քրիստոսի Գերեզմանին շուրջ, սակայն քանի

մը վարդապետներու եւ ծառայող միաբաններու մասնակցութեամբ: Ապա Լուսահան հայր սուրբը շուրջառով, Յարութեան լոյսն ի ձեռին վերադարձաւ Մայրավանք: Վերադարձին Լուսահանը մինակ էր՝ առանց փէշակիրներու եւ լուսակիր ժառանգաւորներու: Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը դիմաւորեց Լուսահան հայր սուրբը, ապա Աւագ Խորանին առջեւ կարդաց Յարութեան Աւետարանը:

Իսկ Թարգման հայր սուրբը Լուսահանութենէն անմիջապէս յետոյ ինքնաշարժով փութաց դէպի Բեթղէհէմի սահման եւ Լոյսը փոխանցեց Ս. Ծննդեան տաճարի տեսչին: Ծրագալոյցի պատարագներ մատուցուեցան Ս. Յարութեան տաճարին մէջ, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ եւ Ս. Փրկչի մատրան մէջ: Պատարագներու ընթացքին Սաղիմահայ ժողովուրդը եւ Ժառանգաւոր սաներ հաղորդուեցան Քրիստոսի յարուցեալ, կենդանարար եւ կենսատու մարմնին եւ արեան: Իսկ երեկոյեան Միաբանական ճաշարանին մէջ Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը կատարեց Տնօրհնէքի արարողութիւն:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵԱՌՆ.- Քրիստոսի Ս. Յարութեան տօնին, կէս գիշերէն ետք, ժամը 3-ին Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը փոքրաթիւ միաբաններով մուտք գործեց Ս. Յարութեան տաճար: Սովորաբար այս մուտքը կը կատարուէր կէս գիշերէն ետք ժամը 2:30-ին, ապա հայոց վերնամատրան մէջ տեղի կ'ունենար Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւններ, ապա «Հարց»-ին միաբանութիւնը եւ ժառանգաւոր սաներ եռադարձ թափօր կը դառնային Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ: Թափօրի ընթացքին մեզի կը հետեւէին Ղպտիները եւ Ասորիները, որոնք Սուրբ Երկրին մէջ հայոց հետեւակներն են: Թափօրի երրորդ դարձին Ղպտիներու խորանին քով գորգ մը կը փռուի եւ կը դրուի եպիսկոպոսական աթոռ մը, եւ հոն կը կատարուի «Անդաստան», որմէ յետոյ թափօրը կը շարունակուի Պատանատեղւոյն շուրջ, ուր աւետարան կարդալէ ետք միաբանութիւնը կը շարունակէ իր երթը դէպի Սուրբ Գերեզման: Այնտեղ եւս կը կարդացուի աւետարան եւ լուսադէմին այդ արարողութիւնները կը վերջանան հայոց վերնամատրան մէջ:

Այս տարի դարձեալ Քորոնա ժահրին պատճառով այս արարողութիւնները չկատարուեցան: Սակայն արարողութիւններու չկատարուիլը, յաջորդ տարիներուն որեւէ կերպ պիտի չազդէ *Status Quo*-ին վրայ: Այս հարցին շուրջ բանակցութիւններ եւ համաձայնութիւններ եղած են իրաւատէր երեք համայնքներու միջեւ:

Համաձայն նախնական պայմանաւորուածութեան, քանի որ թափօր պիտի չկատարէինք, հետեւաբար Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին առջեւ կատարեցինք Առաւօտեան ժամերգութիւն, ապա «Խաչի քո Քրիստոս» երգուեցաւ, որու ընթացքին հանդիսապէս հայր սուրբը թափօր դարձաւ եւ խնկարկեց Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին շուրջը:

Առաւօտեան ժամը 6:30-ին տեղի ունեցաւ հայոց երկրորդ մուտքը՝ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր հանդիսապետութեամբ: Գերեզմանին առջեւ կատարուեցաւ ճաշու ժամերգութիւն, ապա մատուցուեցաւ Զատիկուայ Սուրբ Պատարագը, տալով բոլորիս «աւետիս հրճման, Յարեաւ Յիսուս, յարեաւ Բանն Հօր ծոցածին, ցնծալի Որդի Սուրբ Կուսին...»: Արարողութիւնները վերջացան մեր տեսչարանին առջեւ, ապա միաբանութիւնը վերադարձաւ Մայրավանք:

Երեկոյեան մեծահանդէս «Անդաստան»-ը որ ըստ սովորութեան կը կատարուէր Պատրիարք Սրբազան Հօր նախագահութեամբ, Վանքի մեծ բակին մէջ՝ այս տարի չկատարուեցաւ:

Բ. ՕՐ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ: ՄԵՌ-ԵԼՈՅ.- Յարութեան տօնին յաջորդ օրը մեռելոց

է: Մեռելոցի պատարագը սովորաբար կը մատուցէ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, որուն ընթացքին ուխտաւոր հաւատացեալ ժողովուրդը կը հաղորդուի: Պատարագէն ետք կը կատարուի սուրբերու մասունքներով թափօր, իսկ Պատրիարք Սրբազան Քրիստոսի խաչափայտի մասունքով կ'օրհնէ ժողովուրդին:

Այս տարի, քանի որ ուխտաւորներ չկային, մեռելոցի պատարագը մատուցուեցաւ դռնփակ եւ պատարագեց միաբան հայրերէն՝ Հոգեշնորհ Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան, իսկ սուրբերու մասունքներով թափօրը չկատարուեցաւ:

ԱՊՐԻԼ 24. Հայոց Յեղասպանութեան 105-րդ տարելիցի ոգեկոչման արարողութիւնները եւս այս տարի կատարուեցան փոքրաթիւ Սաղիմահայերու եւ միութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Ապրիլ 24-ին, առաւօտեան ժամը 10-ին, Սուրբ Երկրի բոլոր կողմերէն լսուեցան հայկական եկեղեցիներու զանգակներու ղողանջները, որոնց ձայնակցեցան նաեւ միւս համայնքներու եկեղեցիներու զանգակները: Հայֆա քաղաքին մէջ, քրիստոնէական բոլոր համայնքները եւս զարկին իրենց եկեղեցիներու զանգերը՝ ի յարգանս Հայոց Յեղասպանութեան նահատակներուն: Ապա Պատրիարքութեան ժառանգաւորաց Վարժարանի պարտէզին մէջ գտնուող Հայոց Յեղասպանութեան նահատակներու յիշատակին նուիրուած յուշարձանին առջեւ «Հայր մեր» երգուեցաւ, որմէ ետք Պատրիարքութեան եւ միութիւններու անունով ծաղկեպսակներ զետեղուեցան յուշարձանին:

ԱԻԵՏՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ. Աւետումը քրիստոնէական տօն մըն է, որ նուիրուած է աւետարանական այն պատմութեան, երբ Գաբրիէլ Հրեշտակապետ կ'այցելէ Ս. Կոյս Մարիամին եւ կը յայտնէ մարդկութեան փրկութեան աւետիսը, որ անկէ պիտի ծնէր Աստուծոյ Որդին՝ Յիսուս Քրիստոսը: Տօնին առիթով 26 Ապրիլին, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը հանդիսապետութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, փոքրաթիւ միաբաններով «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Աստուածամօր Սուրբ Գերեզմանին վրայ մատուցուեցաւ սուրբ եւ անմահ Պատարագ: Արարողութեան ներկայ էին ութ միաբան հայրեր, հանդիսապետ Սրբազան Հայրը եւ երկու սպասարկու Սարկաւագներ:

ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՏՐԱՆ ԿԻՐԱԿԻ. Սուրբ Զատիկի յաջորդող երկրորդ կիրակին կը կոչուի Աշխարհամատրան կամ Կանաչ Կիրակի: Աշխարհամատրան Կիրակիին եկեղեցին կը տօնէ Յիսուս Քրիստոսի հաստատած ընդհանրական, մէկ միասնական եկեղեցւոյ տօնը: Տօնին օրը՝ Մայիս 3-ին, Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ Սրբազան Հօր հանդիսապետութեամբ Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին վրայ մատուցուեցաւ դռնփակ Պատարագ: Արարողութիւնը տեղի ունեցաւ առանց հաւատացեալներու ներկայութեան: Օրուան «Անդաստան»-ը, որ ըստ սովորութեան կը կատարուէր Գերեզմանին առջեւ, այս տարի չկատարուեցաւ:

ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՊԵՏ ՏԵԱՌՆ. 27 Մայիս, 2020-ին, Համբարձման տօնի նախօրէին, հանդիսապետութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը ինքնաշարժներով մեկնեց Զիթենեաց լեռ, ապա «Հռաշափառ»-ով մուտք գործեց Համբարձման սրբավայր, ուր Քրիստոսի ոտնահետքին երկրպագելէ ետք երգուեցաւ Համբարձման շարականը: Ժամը 14:30-ին կատարուեցաւ «Պղծեալ տաճար»-ի արարողութիւն, իսկ 15:30-ին երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ: Քորոնա ժահրին ստեղծած իրավիճակին պատճառով այս տարի գիշերային Հսկումը եւ ժամերգութիւնները չկատարուեցան:

28 Մայիս, 2020-ին, Համբարձման տօնին, առաւօտեան ժամը 8-ին, հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր Միաբան Հայրեր մեկնեցան Զիթենեաց լեռ:

Հանդիսաւոր մուտքէն ետք, կատարուեցաւ Ճաշու ժամերգութիւն եւ մատուցուեցաւ Սուրբ Պատարագը: Քարոզէն ետք, 1441 թ.-ին Հայոց Հայրապետական աթոռի Սիսէն Սուրբ Էջմիածին փոխադրման տարեդարձին առիթով կատարուեցաւ «Հայրապետական մաղթանք»: Իսկ Պատարագի վերջաւորութեան Համբարձման սրբավայրին առջեւ կատարուեցաւ «Անդաստան»-ի օրհնութեան կարգ, ապա Միաբանութիւնը վերադարձաւ Մայրավանք:

ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՍՏ.- Հոգեգալստեան տօնին, առաւօտեան ժամը 7-ին, Սրբոց Յակոբեանց Մայր տաճարին մէջ կատարուեցան Գիշերային, Առաւօտեան եւ Ճաշու ժամերգութիւններ: «Փառք ի բարձունս»-էն ետք կատարուեցաւ օրուան «Անդաստան»-ը: Ապա Աւագ խորանին վրայ մատուցուեցաւ Սուրբ եւ անմահ Պատարագ:

Նոյն օրը, կէսօրէ ետք ժամը 2:45-ին, հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, Միաբանութիւնը գնաց Սիոնի Վերնատուն, ուր կատարուեցաւ Երեկոյեան ժամերգութիւն: Ապա Միաբանութիւնը եւ Ժառանգաւոր սաներ թափօրով այցելեցին Սուրբ Փրկչայ վանք, ուր կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ՝ Սուրբ Աթոռոյս հանգուցեալ պատրիարքներու, լուսարարապետներու, միաբան հայրերու եւ երախտաւորներու հոգիներու հանգստութեան համար:

Հոգեգալստեան տօնով վերջ կը գտնեն Տէրունական տօները:

Աննախընթաց այս օրերուն պէտք է ընդունինք, որ կեանքը անկանխատեսելի է եւ յարափոփոխ, որուն կամայ թէ ակամայ պէտք է պատշաճինք: Միակ մնայունն ու յաւերժականը, մեր Տէրն ու Փրկիչ՝ Յիսուս Քրիստոսն է, որ «երէկ եւ այսօր նոյնն է յաւիտեան» (Եբր. 13.8):

Հետեւաբար, ամէն ժամանակ եւ մասնաւորաբար տագնապալից այս օրերուն, մեր մխիթարութիւնը, մեր զօրութիւնը եւ մեր խաղաղութիւնը պէտք է փնտռենք մեր Տիրոջ եւ Փրկչին մօտ, որպէսզի շուտով վերանայ այս Քորոնա կոշուող ախտը եւ մարդիկ վերադառնան իրենց բնականոն կեանքին:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ



ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ****ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ
ԱՄԱՎԵՐՋԻ ՀԱՆԴԷՍ**

17 Յունիս, 2020-ին, երեկոյեան ժամը 7:00-ին, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սրբազան Հօր տեղի ունեցաւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամալերջեան հանդէսը: Հանդիսութեան բացման խօսքը վստահուած էր Վարժարանի քարտուղար՝ Բարեշնորհ Աշոտ Սարկաւազ Ղազարեանին: Երեկոյի ողջ ընթացքին Ընծայարանի եւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի շրջանաւարտներ եւ Ժառանգաւոր սաներ հանդէս եկան իրենց ուղերձներով, ասմունքներով, մեներգերով ու խմբերգերով, ինչպէս նաեւ դաշնակի գեղեցիկ կատարումներով: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Վարժարանի Տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Թէոդորոս Վարդապետ Զաքարեան հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ Շրջանաւարտներու վկայականները ինչպէս նաեւ Վարժարանի եւ Ընծայարանի առաջադէմ ուսանողներու մրցանակները: Վկայականներու եւ մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Տեսուչ Հայր Սուրբը հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի իր պատգամը փոխանցէ Շրջանաւարտներուն եւ կատարէ փակման խօսքը: Երեկոն փակուեցաւ Ս. Աթոռոյս Օրհներգով եւ Պահպանիչով, ապա ներկաներ պատուուեցան հիւրասիրութեամբ:

**ՍՐԲՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏԻՅ ՀԱՆԴԷՍ**

Հինգշաբթի, 18 Յունիս, 2020-ին, երեկոյեան ժամը 5:00-ին, Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական Բաժնի Ամալերջի հանդէսը: Նկատի առնելով Քորոնա ժահրին ստեղծած իրավիճակը Շրջանաւարտից հանդէսը տեղի ունեցաւ համեստ պայմաններով՝ ներկայութեամբ միայն շրջանաւարտից ծնողներու: Հանդէսին յայտագիրը կը բաղկանար երկու մասերէ: Առաջինը սկսաւ Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգի եւ Թարգմանչաց շարականի («Որք զարդարեցին») երգեցողութեամբ, զոր կատարեցին Շրջանաւարտները: Երեկոյի ընթացքին շրջանաւարտ սաներ հանդէս եկան իրենց սրտի շնորհակալական խօսքերով: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Տեսուչ՝ Արժ. Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան յանձնեց Շրջանաւարտներու վկայականները, ապա կատարեց փակման խօսքը:



ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Շաբաթ, 4 Ապրիլ. Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ Չարչարանաց եւ Մտանելոյն ի Վիրապն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Թէոփրոս Վրդ. Զաքարեան:

Կիրակի, 5 Ապրիլ. Զ. Կիրակի Քառասնորդաց: Գալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Զախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Կիրակի, 12 Ապրիլ. Ծաղկազարդ: Համաձայն հնաւանդ սովորութեան, Ծաղկազարդի տօնը մեծ հանդիսաւորութեամբ կը տօնախմբուի Ս. Յարութեան տաճարին մէջ: Սուրբ Պատարագը Հայոց Երկրորդ Գողթութեայի մէջ մատուցուելէ ետք Միաբանութիւնը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ կը կատարէ եռադարձ թափօր, որու երրորդ դարձին կը կատարուի նաեւ «Անդաստան»-ի արարողութիւն, ապա Պատանատեղւոյն շուրջ դառնալէ ետք, Ս. Գերեզմանին առջեւ կ'ընթերցուի վերջին աւետարանը: Արարողութենէ ետք Միաբանութիւնը ոստիկանատան առջեւէն թափօրով եւ երգեցողութեամբ, արմաւենիի ճիւղեր ձեռքերնին կը բարձրանան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազան Հօր «Պահպանիչ»-ով կը վերջանան օրուան արարողութիւնները:

Այս տարի Ծաղկազարդի տօնակատարութիւնները նոյն հանդիսաւորութեամբ չկատարուեցան ինչ որ նախորդ տարիներուն էր:

Ծաղկազարդի Ս. Պատարագը փոխան Ս. Յարութեան տաճարին մէջ մատուցուելու, մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ՝ դռնփակ եւ փոքրաթիւ միաբան հայրերու մասնակցութեամբ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեան:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ «Դռնբացէք»-ի արարողութեան նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Արարողութիւնը կատարուեցաւ փոքրաթիւ Միաբան Հայրերու մասնակցութեամբ:

Հինգշաբթի, 16 Ապրիլ. Աւագ Հինգշաբթի (Յիշատակ Վերջին Ընթրեաց): Գիշերուան ժամը 7-ին, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Խաւարման կարգը»: Ժամերգութեան վերջաւորութեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը կատարեց «Խաչի քո Քրիստոս»-ի խնկարկութիւնը:

Ուրբաթ, 17 Ապրիլ. Աւագ Ուրբաթ (Յիշատակ Չարչարանաց Խաչելութեան եւ Թաղման Տեառն): Կէսօրէ ետք ժամը 1:30-ին, Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամաստան մէջ ծառայող միաբաններու մասնակցութեամբ կատարուեցաւ «Կարգ Խաչելութեան»:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման Կարգ»-ը: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 18 Ապրիլ. Աւագ Շաբաթ (Ճրագալոյց Զատիկի): Առաւօտեան ժամը 9:15-ին, Ս. Յարութեան Տաճարի դուռը բացուեցաւ մեր կողմէ, բանալին առնելով Աւագ Թարգման՝ Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեանի ձեռքէն: Ժամը 11:15-ին Տ. Պարետ Մ. Վրդ. Երէցեանի գլխաւորութեամբ կատարուեցաւ Հայոց Երկրորդ մուտքը ի Ս. Յարութիւն, ուր յաջորդաբար կատարուեցան Լուսաւորեացի յարակից հանդիսութիւնները, սկսելով Ս. Գերեզմանի դրան կնքումէն: Յունաց թափօրէն ետք, մեր լուսահանը՝ Տ. Արբակ Աբղ. Սարուխանեան, Յունաց Ամեն. Տ. Թէոփիլոս Պատրիարքին հետ մտաւ Ս. Գերեզման, ուրկէ հինգ վայրկեան յետոյ դուրս տրուեցաւ նուիրական լոյսը: Ապա տեղի ունեցաւ եռադարձ թափօր: Թափօրականք երգեցին «Քրիստոս Յարեալ» շարականը: Լուսահան հայր սուրբը եպիսկոպոսական խոյրով գլխաւորեց թափօրը:

Վանք դարձին, լուսահան՝ Տ. Արբակ Աբղ. Սարուխանեան շուրջառագեցաւ եւ ապակէ պահպանակի մէջ Ս. Գերեզմանէն լոյսը ի ձեռին մուտք գործեց Մայր Տաճար, ուր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը դասին մէջ կարդաց Յարութեան Աւետարանը եւ «Պահպանիչ»-ով արձակեց ներկաները, աւետելով «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

Միաբանութեան մեկնելէն ետք Ս. Յարու-

թեան մեր վերնամատրան մէջ մատուցուեցաւ Ճրագալոյցի Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան: Բեթղէհէմի Ս. Ծննդեան Տաճարի մէջ եւս մատուցուեցաւ Ճրագալոյցի Ս. Պատարագ: Իսկ Երուսաղէմի մէջ երեկոյեան ժամը 4-ին, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ մատուցուեցաւ Ճրագալոյցի Ս. Պատարագ: Պատարագեց եւ քարոզեց՝ Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան: Ճրագալոյցի Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ նաեւ Ս. Փրկչի մատրան մէջ: Պատարագիչն էր Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեան:

Երեկոյեան ժամը 7-ին Միաբանական ճաշարանին մէջ կատարուեցաւ «Տնօրհնէքի» արարողութիւն:

Կիրակի, 19 Ապրիլ. Զատիկ Յարութեան Տեառն: Կէս գիշերէն ետք ժամը 3-ին Մայրավանքի մեծ զանգը ոտքի հանեց Միաբանութիւնը, որ Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեանի գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին առջեւ կատարուեցաւ Առաւօտեան Ժամերգութիւն: Ժամերգութեան վերջաւորութեան հանդիսապետ Հայր Սուրբը «Խաչի քո Քրիստոս» շարականի ընթացքին խնկարկելով թափօր դարձաւ Սուրբ Գերեզմանին շուրջ:

Առաւօտեան ժամը 6:30-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը կատարեց Հայոց երկրորդ մուտքը Ս. Յարութեան Տաճար: Ապա ճաշու ժամերգութեանը յաջորդեց հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց՝ Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեան:

Երկուշաբթի, 20 Ապրիլ. Բ. օր Ս. Զատիկի Յիշատակ մեռելոց: Առաւօտեան Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ ճաշու ժամերգութիւն, ապա Աւագ Սեղանին վրայ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան: Քարոզեց Ամենապատիւ Պատըրիարք Սրբազան Հայրը: Յաւարտ Ս. Պատարագի հանդիսապետութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ:

Կիրակի, 26 Ապրիլ. Ը օր Զատիկի Նոր Կիրակէ (Կրկնագատիկ): Առաւօտեան Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ ճաշու ժամերգութիւն, ապա Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց լուսահան Տ. Արքակ Աբղ. Սարուխանեան:

Երկուշաբթի, 27 Ապրիլ. Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Առաւօտեան Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր

մեկնեցան Գեթսեմանի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանի վրայ օրուան Ս. Պատարագը մատուց Տ. Ներսէհ Աբղ. Ալոյեան:

Շաբաթ, 2 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան Երեկոյեան Ժամերգութիւնն ու նախատօնակը, մեր վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեան:

Կիրակի, 3 Մայիս. Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիրակէ): Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուց եւ քարոզեց Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Շաբաթ, 9 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Կիրակի, 10 Մայիս. (Կարմիր Կիրակէ): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աջակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Կարապետի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Շաբաթ, 16 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 17 Մայիս. Տօն Երեւման Ս. Խաչին: Առաւօտեան Ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ընթերցաւ Ս. Կիրեղ Հայրապետի թուղթը յղուած Կոստանդ կայսեր, եւ հանդիսապետեց «Անդաստան»-ի արարողութեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աւագ Սեղանին վրայ, որուն վերելը զետեղուած էր վառ կանթեղներով Ս. Խաչին նշանը: Պատարագեց Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Շաբաթ, 23 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Կիրակի, 24 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ Գոգչեան:

Չորեքշաբթի, 27 Մայիս. Կէսօրէ ետք Լու-

սարարապետ Սրբազան Հօր գլխավորությամբ Միաբան Հայրեր բարձրացան Ձիթենեաց լեռ, ուր Համբարձման սրբավայրին մօտ կառուցուած վրանամատրան մէջ պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:

Հինգշաբթի, 28 Մայիս. Համբարձումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաւօտուն Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխավորությամբ, Միաբանութիւնը բարձրացաւ Համբարձման լեռ, ուր «Հրաշափառ»-ով կատարուեցաւ պաշտօնական մուտք Սրբավայրէն ներս, եւ Հայկական բաժնի վրանին ներքեւ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ Մայր Աթոռոյ Սիսէն Ս. Էջմիածին փոխադրութեան տարեդարձին առթիւ կատարուեցաւ «Հայրապետական մաղթանք»: Պատարագի վերջաւորութեան սրբատեղւոյն առջեւ կատարուեցաւ «Անդաստան»:

Շաբաթ, 30 Մայիս. Պատարագը մատուցեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Համբարձման մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան:

Երեկոյեան ժամերգութիւնը եւ նախատօնակը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան:

Կիրակի, 31 Մայիս. Երկրորդ Ծաղկազարդ: Առաւօտեան ժամերգութիւնը եւ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Պարատագեց եւ քարոզեց Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Շաբաթ, 6 Յունիս. Պատարագը մատուցեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Առաքելոց վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեան:

Հոգեգալստեան նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սըրբազան Հայրը:

Գիշերասկզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեսցէ»-ի եւ Հսկման կարգերուն նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան:

Կիրակի, 7 Յունիս. Հոգեգալուստ: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին հանդիսապետութեամբ Տ. Սեւան Արք. Դարիպեանի կատարուեցաւ «Անդաստան» ի Ս. Յակոբ: Տօնի Ս. Պատարագը մարուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան, որ Պատարագի ընթացքին կարդաց նաեւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի Հոգեգալստեան ներբողը:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Դարպեանի գլխավորությամբ Միաբան Հայրեր այցելեցին վերջին ընթերցան վերնատունը: Օրուան դէպքին պատմական վայրը, կատարուեցաւ Երեկոյեան ժամերգութիւն, որմէ յետոյ Միաբանութիւնը մտաւ մեր Ազգային գերեզմանատուն, եւ անդ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարեց Ս. Աթոռոյ հանգուցեալ Պատրիարքաց, Լուսարարապետաց եւ միաբանից հոգիներու հանգստեան համար:

Շաբաթ, 13 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեան:

Կիրակի, 14 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Կէսօրէ ետք, նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան:

Երկուշաբթի, 15 Յունիս. Սրբոց Կուսանաց շնորհիւ Զոհիսիմեանց: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցւոյ աւանդատան՝ Ս. Հովսիսիմէի մատրան Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Աբղ. Ալոյեան:

Ուրբաթ, 19 Յունիս. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան:

Շաբաթ, 20 Յունիս. Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ ելանելոյն ի վիրապէն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Ստեփանոսի մատրան մէջ գտնուող Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Լազարեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Ս. Հայրը, ապա «Տէր ողորմեա» երգուեցաւ ծնրադիր:

Կիրակի, 21 Յունիս. Տօն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սուրբ Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ «Հայրապետական մաղթանք»-ին նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Կիրակի, 27 Յունիս. Սրբոցն՝ Ներսիսի Հայրապետին մերոյ եւ Խաղայ Եպիսկոպոսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Դեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 28 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուց-

ւեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Ուրբաթ, 3 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 4 Յուլիս. Գիւտ նշխարաց Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Մակար: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Կիրակի, 5 Յուլիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի ձախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Չորեքշաբթի, 8 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան հայրը:

Հինգշաբթի, 9 Յուլիս. Սրբոց Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց՝ Սահակայ եւ Մեսրոպայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Շաբաթ, 11 Յուլիս. Սրբոցն՝ Տրդատայ Թագաւորին եւ Աշխէն Տիկնոջն եւ Խոսրովիդիստոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, նախատօնակին ի Սբ. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Կիրակի, 12 Յուլիս. Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Ուրբաթ, 17 Յուլիս. Նախատօնակին ի Սբ. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 18 Յուլիս. Սրբոց երկոտասան Առաքելոցն Քրիստոսի եւ Պօղոսի՝ երեքտասաներորդ Առաքելոյն: Մայր Տաճարի Ս. Պօղոսի վերնամատրան մէջ Ս. Պատարագը մատուցեց Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեան:

Կիրակի, 19 Յուլիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աջակողմեան դասին մէջ գրտնուող Ս. Յովհաննու Կարապետի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեան:

Ուրբաթ, 24 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 25 Յուլիս. Յիշատակ Տապանակին Հնոյ եւ Տօն Նորոյս Ս. Եկեղեցւոյ: Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Էջմիածին: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Աբղ. Ալոյեան:

Երեկոյեան, Վարդավառի Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Իրիկնադէմին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեցէի» եւ Հսկման արարողութիւնները: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 26 Յուլիս. Վարդավառ: Տօն Այլակերպութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Յետ Առաւօտեան ժամերգութեան կատարուեցաւ օրուան Անդաստանը: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Երկուշաբթի, 27 Յուլիս. Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Փրկչի մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան: Յաւարտ Ս. Պատարագի մատրան գաւիթին մէջ կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան պաշտօն: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ



Ուրբաթ, 15 Մայիս. Առաւօտեան ժամը 10-ին, Երուսաղէմի մէջ Իտալիոյ նորանշանակ Ընդհանուր Հիւպատոս՝ Տիար Ճուզեպէ Ֆիտել այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Երեքշաբթի, 26 Մայիս. Երիբովի զինուորապետը իր զինուորներով եւ ընկերակցութեամբ Իսրայէլի Ներքին Գործոց նախարարութեան մէջ քրիստոնէական համայնքներու բաժնի պետ՝ Տիար Սէզար Մարժիէի այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ: Հանդիպման ընթացքին քննարկուեցան Յորդանան գետի ափին կառուցուելիք հայկական եկեղեցւոյ վերաբերեալ հարցեր:

Չորեքշաբթի, 10 Յունիս. Առաւօտեան ժամը 11-ին, Երուսաղէմի Անկլիքան եկեղեցւոյ Արքեպիսկոպոս Գերաշնորհ Տ. Սուհէյլ Տաուանի ընկերակցութեամբ Տ. Հոսամ Նաումի այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ: Հանդիպման ընթացքին Տաուանի Սրբազան Պատրիարք Սրբազանը հրաւիրեց ներկայ գտնուելու Տ. Հոսամ Նաումի Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան:

Կիրակի, 14 Յունիս. Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան ընկերակցութեամբ Ս. Աթոռոյս Թարգման՝ Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեանի ներկայ

գտնուեցաւ Երուսաղէմի եւ Մերձաւոր Արեւելքի նորընտիր եպիսկոպոս՝ Գերաշնորհ Տ. Հոսամ Նաումի Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան:

Երկուշաբթի, 29 Յունիս. Երուսաղէմի քաղաքապետ Պրն. Մոշէ Լիոն այցելեց Երուսաղէմի «Բնութեան թանգարան»-ին մէջ բացուած հայկական յախճապակիի արուեստի հաստատման 100-ամեակին նուիրուած ցուցահանդէս, որ կազմակերպուած էր «Հայերը Երուսաղէմի մէջ» փառատօնի կողմէ: «Բնութեան թանգարանի» շէնքը իր շրջափակով հայերուն պատկանած է: 1948-էն ետք, այն թանգարանի վերածուած է: Պատրիարքութեանս կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Դիւանապետ՝ Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Երեքշաբթի, 7 Յուլիս. Երուսաղէմի «Հրէական արուեստի» թանգարանէն չորս շաբթուայ համար Պատրիարքութեանս փոխառութեան տրուեցաւ 1674 թուականին գրուած հայերէն ձեռագիր խորհրդատետր մը՝ ուսումնասիրութեան համար:

Փոխառութեան համար Պատրիարքութեանըս եւ թանգարանի միջեւ ստորագրուեցաւ երկկողմ համաձայնագիր:

Չորեքշաբթի, 15 Յուլիս. Առաւօտեան ժամը 10-ին, Երուսաղէմի Պապական Նուիրակ՝ Գերշ. Տ. Լէօպոլտօ Ճիրելի այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:



ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ**ՍԱՂԻՄԱԲՆԱԿ ԵՒ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ ԲՆԱԿՈՂ ՆԱԽԿԻՆ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄՅԻՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ**

Սիրելիներ,

Ինչպէս գիտէք 1948-1967 թուականներուն մեր գաղութի ննջեցեալները կը թաղէին Մարտիկեան թանգարանի ետին գտնուող գերեզմանատան մէջ:

Այժմ թանգարանը նորոգութեան մէջ է, եւ վանական իշխանութիւնը որոշած է պատշաճութեան համար հոն թաղուած բոլոր ննջեցեալներու աճիւնները յատուկ եկեղեցական կարգով փոխադրել Սուրբ Փրկչի գերեզմանատուն եւ ամփոփել «հաւաքական» դամբարանի մը մէջ:

Առ այդ, այս կոչով կը խնդրենք բոլոր անոնցմէ, որոնք հարազատ-բարեկամներ եւ կամ ազգականներ ունին թաղուած թանգարանի ետին գտնուող գերեզմանատան մէջ, հաճին մինչեւ տարւոյս Սեպտեմբերի վերջը տալ իրենց ննջեցեալներու անուններն ու ծննդեան եւ մահուան թուականները: Բոլորին անունները պիտի գրուին հաւաքական տապանաքարի մը վրայ:

Ննջեցեալներուն տուեալները կրնաք ղրկել Ս. Աթոռոյս Թարգմանատան էլ. հասցէին:

dragomanarmpat@gmail.com



ՅՕԴՈՒԱԾԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական հանդեսը հիմնադրվել է 1866-ին, պաշտոնաթերթն է Նրուսադեմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ լոյս կ'ընծայուի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն:

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական նիւթերէ զատ, կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական, եկեղեցական, լեզուական եւ հայ արուեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ եւ այլ բնոյթով նիւթեր:

Յօդուածները կ'ընդունուին Հայերէն եւ Անգլերէն լեզուներով, նախընտրաբար 10-15 համակարգչային շարուածքով լման էջ՝ Word միջավայրին մէջ (Word 2007-2019), երկու կողմերէն հաւասարեցուած, առանց տողադարձերու, ծաւալը՝ A4 ֆորմատի, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 12 pt, տողերու հեռաւորութիւնը՝ 1.15 pt: Յղումներու տառատեսակը եւս պէտք է ըլլայ՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 10 pt:

Հայերէն յօդուածները «Սիոն»-ի մէջ կը հրատարակուին դասական հայերէն ուղղագրութեամբ:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ «Սիոն» մուտք գործէ բոլոր հայ տուներէ ներս. Վստահ ենք թէ ամէն ընթերցող պիտի գտնէ անոր էջերուն մէջ գրութիւններ՝ որոնք համապատասխան ըլլան իր ճաշակին եւ նախասիրութեան:

Յօդուածներ եւ այլ թղթակցութիւններ, ուսումնասիրութիւններ պէտք է ուղարկուին «Սիոն»-ի հետեւեալ հասցէով.

E-mail: sionjournal@yahoo.com





Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն Անկլիքան եկեղեցւոյ նորընտիր Եպիսկոպոս՝
Գերշ. Տ. Հոսամ Նաումի



Տօն Այլակերպութեան Տեառն



Նախատօնակ Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի



«Հրէական արուեստի» թանգարանէն չորս շաբթուայ համար Պատրիարքութեան փոխառութեան տրուեցաւ 1674 թուականի հայերէն ձեռագիր հորհրդատետր մը:



Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի 2019-2020 տարւոյ խմբանկար



Ս. Թարգմանչաց երկրորդական Վարժարանի 2019-2020 տարւոյ Շրջանաւարտից խմբանկար

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՍԻՈՆ»-ի խմբագրությունը կը փորձէ ամբողջացնել եւ արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէ՛ք Նոր շրջանի «ՍԻՈՆ»-ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցաւ եւ կամ այցելելով մեր կայքէջը:

Հաճեցէ՛ք ներքեւի կտրոնը յստակ եւ գլխագիր տառերով ամբողջացնել եւ փոխելով մեր
E-mail: sionjournal@yahoo.com հասցէին ղրկել:

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Անուն, Մականուն. _____

Տիտղոս. _____

Կազմակերպություն. _____

Հասցէ. _____

Կայքէջ. _____ E-mail address _____

Տարեկան բաժանորդագրություն՝ \$ 150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our E-mail: sionjournal@yahoo.com.

Name, Surname. _____

Title. _____

Organization. _____

Address. _____

Annual Subscribtion \$ 150 USD

Send your checks to: Armenian Patriarchate of Jerusalem P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

E-mail: sionjournal@yahoo.com

